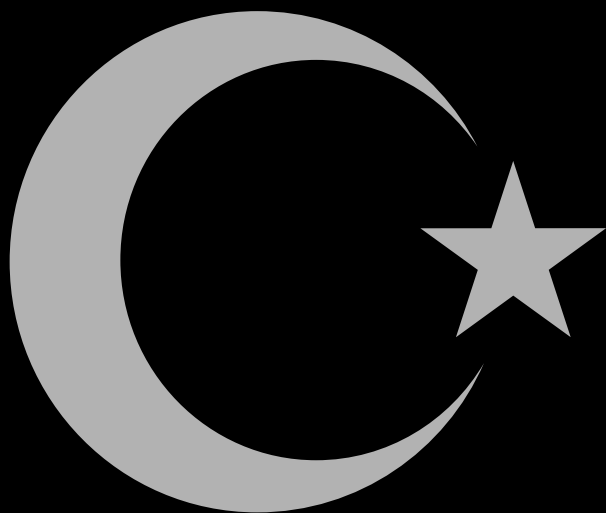
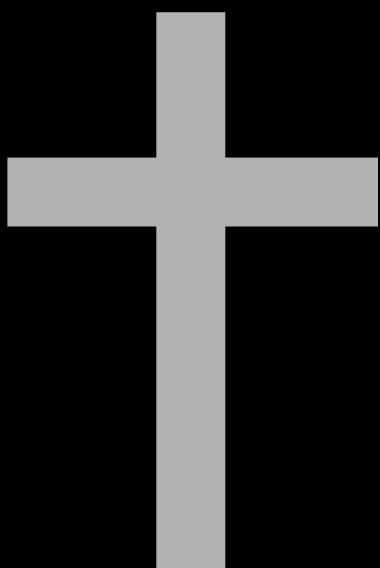

Shared Sacred Sites
Κοινοί Ιεροί Τόποι
23.09–
31.12.2017

Κοινοί Ιεροί Τόποι
στα Βαλκάνια και στη Μεσόγειο

Shared Sacred Sites
in the Balkans and the Mediterranean

ΜΜΣΤ
Μακεδονικό Μουσείο
Σύγχρονης Τέχνης
Εγνατία 154
(ΔΕΘ–Helexpo)
546 36 Θεσσαλονίκη

Ώρες λειτουργίας
Πέμπτη:
10:00–22:00
Παρασκευή & Σάββατο:
10:00–18:00,
Κυριακή:
11:00–15:00
Δευτέρα έως Τετάρτη
κλειστά

ΜΜCΑ
Macedonian Museum
of Contemporary Art
Egnatia 154
(TIFF–Helexpo),
546 36 Thessaloniki

Opening hours
Thursday:
10:00–22:00
Friday & Saturday:
10:00–18:00
Sunday 11:00–15:00
Monday to Wednesday closed

(+30) 2310 240 002
mmcart@mmca.org.gr
mmca.org.gr

ΜΦΘ
Μουσείο Φωτογραφίας
Θεσσαλονίκης
Αποθήκη Α',
Λιμάνι Θεσσαλονίκης
Ναυάρχου Βότση 3,
54624 Θεσσαλονίκη

Ώρες λειτουργίας
Τρίτη / Τετάρτη / Πέμπτη /
Σάββατο / Κυριακή:
11:00–19:00,
Παρασκευή:
11:00–22:00,
Δευτέρα κλειστά

ThMP
Thessaloniki Museum
of Photography
Warehouse A',
Port of Thessaloniki
3, Navarchou Votsi str.,
546 24, Thessaloniki

Opening hours
Tuesday / Wednesday /
Thursday / Saturday / Sunday:
11:00–19:00
Friday:
11:00–22:00
Monday closed

(+30) 2310 566 716
info.thmp@culture.gr
thmphoto.gr

Γενί Τζαμί (Παλαιό
Αρχαιολογικό Μουσείο)
Αρχαιολογικού
Μουσείου 30,
546 41 Θεσσαλονίκη

Ώρες λειτουργίας
Τρίτη ως Παρασκευή:
10:00–18:00,
Σάββατο:
11:00–15:00, Κυριακή &
Δευτέρα κλειστά

Yeni Camii
(Old Archaeological Museum)
Arch. Museum 30,
546 41 Thessaloniki

Opening hours
Tuesday to Friday:
10:00–18:00
Saturday:
11:00–15:00
Sunday & Monday closed

(+30) 2310 857 978
pinakothiki@thessaloniki.gr
thessaloniki.gr

Μακεδονικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης (ΜΜΣΤ)
Μουσείο Φωτογραφίας Θεσσαλονίκης (ΜΦΘ)
Γενί Τζαμί (Παλαιό Αρχαιολογικό Μουσείο)

Macedonian Museum of Contemporary Art (ΜΜCΑ)
Thessaloniki Museum of Photography (ThMP)
Yeni Camii (Old Archaeological Museum)

ΕΚΘΕΣΗ	EXHIBITION	ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ	CATALOGUE
Σύλληψη-Γενική επιμέλεια	Concept-Curatorial supervision	Συγγραφείς-Επιμελητές	Authors-Editors
Dionigi Albera IDEMEC, CNRS-Aix-Marseille University, France Karen Barkey University of California, Berkeley, USA Δημήτρης Παπαδόπουλος Τμήμα Ανθρωπολογίας, Western Michigan University, USA Manoël Pénicaud IDEMEC, CNRS-Aix-Marseille University, France	Dionigi Albera IDEMEC, CNRS-Aix-Marseille University, France Karen Barkey University of California, Berkeley, USA Dimitris Papadopoulos Department of Anthropology, Western Michigan University, USA Manoël Pénicaud IDEMEC, CNRS-Aix-Marseille University, France	Dionigi Albera IDEMEC, CNRS-Aix-Marseille University, France Karen Barkey University of California, Berkeley, USA Στέργιος Καράβατος Ανεξάρτητος επιμελητής Θούλη Μισιρλόγλου Διευθύντρια Μακεδονικού Μουσείου Σύγχρονης Τέχνης Δημήτρης Παπαδόπουλος Τμήμα Ανθρωπολογίας, Western Michigan University, USA Manoël Pénicaud IDEMEC, CNRS-Aix-Marseille University, France	Dionigi Albera IDEMEC, CNRS-Aix-Marseille University, France Karen Barkey University of California, Berkeley, USA Stergios Karavatos Independent curator Thouli Misirloglou Macedonian Museum of Contemporary Art / Director Dimitris Papadopoulos Department of Anthropology, Western Michigan University, USA Manoël Pénicaud IDEMEC, CNRS-Aix-Marseille University, France
ΜΜΣΤ Επιμελήτρια Θούλη Μισιρλόγλου ΜΦΘ Επιμελητής Στέργιος Καράβατος ΓΕΝΙ TZAMI Επιμελήτρια Θούλη Μισιρλόγλου	MMCA Curator Thouli Misirloglou ThMP Curator Stergios Karavatos Yeni Camii Curator Thouli Misirloglou	Σχεδιασμός Δημήτρης Παπάζογλου Εκτύπωση Γιώργος Σκορδόπουλος	Design Dimitris Papazoglou Printing Yiorgos Skordopoulos

Χαιρετισμοί / Forewords	ΜΜΣΤ / MMCA 30–173
Γιάννης Μπουτάρης, Δήμαρχος Θεσσαλονίκης Yannis Boutaris, <i>Mayor of Thessaloniki</i> 10–13	Εισαγωγή ● Introduction 32–37
Ξανθήπη Σκαρπιά–Χόιπελ Πρόεδρος Δ.Σ. του Μ.Μ.Σ.Τ. Δρ. Αρχιτέκτων, Ομ. Καθηγήτρια Α.Π.Θ. Xanthippe Skarpia–Heupel <i>President of the Board of Directors of MMCA Dr. Architect, Prof. Emeritus of AuTH</i> 14–17	1. <i>Κοινές Γενεαλογίες</i> ● Common Genealogies 38–67
Μανώλης Μαραγκούλης Πρόεδρος Εφορείας Μουσείου Φωτογραφίας Θεσσαλονίκης Manolis Maragoulis <i>President of the Ephorate of Thessaloniki Museum of Photography</i> 18–21	1.1 <i>Ο Αβραάμ στην Χεβρώνα</i> ● Abraham in Hebron 40–53
Εισαγωγή / Introduction	1.2 <i>Ο Τάφος της Ραχήλ, αποκλεισμός και οικειοποίηση</i> ● The Tomb of Rachel, Exclusion and Appropriation 54–61
Κοινοί Ιεροί Τόποι ● Shared Sacred Sites 22–29	1.3 <i>Ο Προφήτης Ηλίας στο Κάρμηλο Όρος, έναν ειρηνικό κοινό ιερό τόπο</i> ● Elijah at Mount Carmel, a Site of Peaceful Sharing 62–67
	2. <i>Η Δύναμη των Αγίων</i> ● The Power of Saints 68–97
	2.1 <i>Οι Άγιοι Επτά Παιδες εν Εφέσω και οι Ανθρωποι του Σπηλαίου</i> ● The Seven Sleepers and the People of the Cave 70–79
	2.2 <i>Η Συναγωγή της Γκρίμπα στη Τζέρμπα</i> ● The Ghriba Synagogue in Djerba 80–87

2.3 <i>Άγιος Γεώργιος, Γεφυρώνοντας της Θρησκείας</i> ● Saint George. Spanning Faiths 88–97	3. <i>Ευχές και Προσευχές. Μια κοινή γλώσσα</i> ● Wishes and Prayers. A Common Language 98–113
	4. <i>Υπό τη Σκέπη της Μαρίας</i> ● Under the Aegis of Mary 114–143
	4.1 <i>Ευαγγελισμός και Γέννηση</i> ● Annunciation and Nativity 120–133
	4.2 <i>Ο Κήπος της Μαρίας στην Αίγυπτο</i> ● Mary's Garden in Egypt 134–137
	4.3 <i>Η Παναγία των Ναυαγών</i> ● Madonna of the Shipwrecked 138–143
	5. <i>Ορίζοντες</i> ● Perspectives 144–173
	5.1 <i>Ψηφιακές Επιθυμίες</i> ● Digital Desires 146–149

CONTENTS	ΓΕΝΙ ΤΖΑΜΙ / YENİ CAMII 348–467
5.2 <i>Η «επίσκεψη» των νεκρών</i> ● Revisiting the Dead 150–157	7. <i>Ενδιάμεσοι χώροι</i> ● In Betweens 288–335
5.3 <i>Αμφισημίες</i> ● Ambiguities 158–165	8. <i>Από τη μία όχθη στην άλλη</i> ● From one shore to the other 366–347
5.4 <i>Περάσματα</i> ● Passages 166–173	Εισαγωγή ● Introduction 350–359
ΜΦΘ / ThMP 174–347	1. <i>Ένας κοινός κόσμος</i> ● A Shared World: Perspectives of a Diverse City 360–375
Εισαγωγή ● Introduction 176–181	2. <i>Τελετές στο δημόσιο χώρο</i> ● Ceremonies in Public Space 376–407
1. <i>Η Τρισάγια Πόλη</i> ● The Holy City 182–195	3. <i>Ντονμέ / Μααμίν: Μια κοινότητα ανάμεσα σε δύο κόσμους</i> ● Dönme / Ma'amin: a faith community in-between 408–417
2. <i>Τα Τείχη</i> ● The Walls 196–211	4. <i>Διασταυρώσεις: Θρησκευτικές πρακτικές και αλληλεπιδράσεις στην καθημερινή ζωή</i> ● Crossings: Daily Interactions 418–445
3. <i>Τα Βουνά</i> ● The Walls 196–211	5. <i>Παλίμψηστο: Χρήσεις, επαναχρήσεις, αποσιωπήσεις</i> ● Palimpsest: Uses, Re-Uses, Erasures 446–467
4. <i>Τα Νησιά</i> ● The Islands 238–255	
5. <i>Οι Σπηλιές</i> ● The Caves 256–265	
6. <i>Οι τόποι της Παναγίας</i> ● Sites Of the virgin 266–287	

KOINOI

IEPOI

TOΠOI

SHARED

SACRED

SITES

Γιάννης Μπουτάρης Δήμαρχος Θεσσαλονίκης

Χαιρετισμός

Η έκθεση *Κοινοί Ιεροί Τόποι* στη Θεσσαλονίκη έχει μια ιδιαίτερη βαρύτητα όχι μόνο για τα δύο συνεργαζόμενα μουσεία, το Μακεδονικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης (ΜΜΣΤ) και το Μουσείο Φωτογραφίας Θεσσαλονίκης (ΜΦΘ), αλλά και για την πόλη την ίδια. Παρουσιάζοντας μια ισχυρή ιστορία διαθρησκειακής ανεκτικότητας και διαπολιτισμικής συνύπαρξης, βάζει στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος την αποδοχή σε καιρούς εκτεταμένων συγκρούσεων και ισχυρών αποκλεισμών.

↳ Η Θεσσαλονίκη είναι μια πόλη η οποία υπήρξε ιστορικά πολυπολιτισμική, αλλά και ένας τόπος που βρέθηκε ξανά στο σταυροδρόμι της μετανάστευσης. Από την άποψη αυτή είναι ο ιδανικός τόπος για τους «Κοινούς Ιερούς Τόπους».

↳ Χαίρομαι πολύ για τη συνέργεια του Δήμου Θεσσαλονίκης προκειμένου να πραγματοποιηθεί η έκθεση στο ΜΜΣΤ, στο ΜΦΘ, αλλά και στο Γενί Τζαμί, το οποίο αφιερώθηκε ειδικά στην ιστορία της Θεσσαλονίκης. Ευχαριστώ τους διοργανωτές, όλη τη διεθνή ομάδα συνεπιμελητών, αλλά και το κοινό που αγκάλιασε το εγχείρημα: όλοι βοηθούν τη Θεσσαλονίκη να ξαναβρεί τον βηματισμό της προς τη συλλογική αντίληψη της ανεκτικότητας και του αλληλοσεβασμού και να προβληθεί ως ένας ανοιχτός τόπος που αφουγκράζεται την εποχή και τις συγκυρίες.

Yiannis Boutaris
Mayor of Thessaloniki

Foreword

The exhibition "Shared Sacred Sites" in Thessaloniki has a special significance not only for the two collaborating museums, the Macedonian Museum of Contemporary Art (MMCA) and the Museum of Photography of Thessaloniki (ThMP), but also the city itself. Presenting a strong history of inter-religious tolerance and intercultural coexistence, the exhibition puts the focus at the heart of acceptance at times of widespread conflict and strong exclusion.

↳ Thessaloniki is a city that has historically been multicultural, but also a place once again at the crossroads of immigration. From this point of view, it is the ideal place for the "Shared Sacred Sites".

↳ I am very pleased with the synergy of the Municipality of Thessaloniki in order to have the exhibition at the MMCA, at the ThMP and at Yeni Camii, which was dedicated to the history of Thessaloniki.

↳ I thank the organizers, the whole international group of co-curators and the audience that embraced the project: everyone helps Thessaloniki to regain its strides towards the collective perception of tolerance and mutual respect and to be promoted as an open place listening to the times and the circumstances.

Ξανθίππη Σκαρπιά–Χόιπελ
Πρόεδρος Δ.Σ. του Μ.Μ.Σ.Τ.
Δρ. Αρχιτέκτων,
Ομ. Καθηγήτρια Α.Π.Θ.

Χαιρετισμός

Κοινοί Ιεροί Τόποι

Μια έκθεση πολύπλευρης ιδιαιτερότητας

Το Μακεδονικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης, μαζί με το Μουσείο Φωτογραφίας Θεσσαλονίκης και σε συνεργασία με το Δήμο Θεσσαλονίκης διοργάνωσαν μια τριμερή, ιδιαίτερης πολυπλοκότητας και απαιτήσεων έκθεση. Οι κοινοί ιεροί τόποι, κλειστοί ή ανοικτοί, είναι χώροι συγκέντρωσης. Χώροι συνάθροισης πιστών. Όμως, βάσει ανθρωπολογικών κριτηρίων, για τους πιστούς των τριών μονοθεϊστικών θρησκειών ισχύει και ένας άγραφος κανόνας, που μπορεί να δικαιολογήσει τη συνύπαρξη, αλλά και τη διαδικασία της προσωπικής προσευχής, σε ορισμένους ιερούς τόπους.

↳ Η ομάδα ερευνητών και επιμελητών έπρεπε να αναζητήσει και να διερευνήσει κάποια σταθερά στοιχεία, π.χ. σύμβολα θρησκευτικών αναφορών, μορφές ιερής απήχησης, χώρες και χώρους σε διαφορετική γεωγραφική διάσταση, δυναμικά παραδοσιακά σημεία των κοινοτήτων στις διάφορες κοινωνίες και, φυσικά, έργα συναφή με το θέμα, από τη σύγχρονη ή μη, καλλιτεχνική δημιουργία. Μια σύναξη δηλαδή στοιχείων, που μπορεί να χρησιμεύσουν ως ερμηνευτικό εργαλείο σε πραγματικές υποθέσεις εργασίας. Όπως, για τη συνύπαρξη ορισμένων θρησκειών, που παρά τη στεγανή διατήρηση των δογμάτων τους, συνυπάρχουν και μοιράζονται έναν παραδοσιακά ιερό τόπο. Ακόμη, και από τη διερεύνηση περί κοινής χρήσης ιερών τόπων προσευχής, από πιστούς των τριών μονοθεϊστικών θρησκειών, χωρίς να ληφθούν υπόψη οι θεολογικές τους διαφορές, καθώς και οι αρχιτεκτονικοί ρυθμοί των ιερών, κλειστών ή και ανοικτών, λατρευτικών τους χώρων.

↳ Είναι πράγματι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα αυτή η έκθεση τόσο από την άποψη της έρευνας και της διάρθρωσης των ενοτήτων, όσο και από την ιδιαίτερα άψογη ιδέα της παρουσιάσής τους.

↳ Θερμές ευχαριστίες στην ομάδα του ΜΜΣΤ και κυρίως στη Διευθύντρια, κ. Θούλη Μισιρλόγλου.

Xanthippe Skarpia-Heupel
*President of the Board
of Directors of MMCA*
Dr. Architect, Prof. Emeritus of AuTH

Foreword

Shared Sacred Sites

An exhibition of multifaceted peculiarity

The Macedonian Museum of Contemporary Art, together with the Thessaloniki Museum of Photography and in collaboration with the Municipality of Thessaloniki, organized a three part and demanding exhibition of special complexity. The common sacred places, closed or open, are places of concentration. Places of assembly of believers. However, on the basis of anthropological criteria, for the faithful of the three monotheistic religions, an unwritten rule, which can justify the coexistence and the process of personal prayer in certain holy places, also applies.

↳ The team of researchers and curators had to look for and explore some solid elements, e.g. symbols of religious references, forms of sacred resonance, countries and spaces in a different geographical dimension, dynamically traditional community points in different societies and, of course, works related to the subject, from contemporary or not, artistic creation. A set of elements, which can serve as an interpretive tool in real-life assumptions. As for the coexistence of certain religions, despite the leaked preservation of their doctrines, they co-exist and share a traditionally sacred place. Even the exploration of the sharing of sacred sites of prayer by the faithful of the three monotheistic religions, without regard to their theological differences, as well as the architectural rhythms of their sacred, closed or even open, cult places.

↳ This exhibition is indeed extremely interesting, both in terms of research and the structure of the sections, and from the very flawless idea of their presentation.

↳ Thank you very much to the MMCA team and especially to the Director, Ms Thouli Misirloglou.

Μανώλης Μαραγκούλης
Πρόεδρος Εφορείας
Μουσείου Φωτογραφίας
Θεσσαλονίκης

Χαιρετισμός

«Αόριστα, αισθάνομουν
σαν νάφευγεν από κοντά μου ο Μύρης·
Αισθάνομουν που ενώθη, Χριστιανός,
με τους δικούς του, και που γένομουν
ξένο εγώ, ξένο πολύ.»

Κ. Π. Καβάφης, *Μύρης*· Αλεξάνδρεια του 340 μ. Χ.

Στην πολυδιάστατη έκθεση *Κοινοί Ιεροί Τόποι* συνδιαλέγονται γόνιμα η φωτογραφία, οι εικαστικές τέχνες, το ντοκιμαντέρ, το γλωσσικό κείμενο. Αυτή εστιάζει σε ένα κοινό σώμα αναφοράς των τριών μονοθεϊστικών θρησκειών, γενεσιουργός τόπος των οποίων υπήρξε η νοτιο-ανατολική λεκάνη της Μεσογείου επάνω στο οικείο υπέδαφος του πολυθεϊσμού. Διακριτό χαρακτηριστικό του τελευταίου υπήρξε η ώσμωση και η ελεύθερη ανταλλαγή λατρευτικών συνηθειών, συμπεριφορών, τελετουργιών και θεοτήτων. Αντιθέτως, εν ονόματι των μονοθεϊστικών θρησκειών έχουν συντελεστεί συχνά στο παρελθόν πολεμικές συγκρούσεις, αιματηρές αντιπαραθέσεις και απηνείς διώξεις αιρετικών και αλλόθρησκων. Ωστόσο, δεν πρέπει να μας διαφεύγει το γεγονός ότι μεταξύ τους μοιράζονται χώρους συνύπαρξης, αλληλοσυμπλήρωσης και συλλειτουργίας. Με τον πολύπλευρο τρόπο αναπαράστασης και απεικόνισης αυτών των κοινών λατρευτικών χώρων επιτυγχάνεται η πιστότερη απόδοση αυτού του πολυσύνθετου και αφανούς φαινομένου σε ευρύτερα στρώματα της κοινωνίας συντελώντας στην εξοικειώσή τους με αυτό.

Manolis Maragoulis
*President of the Ephorate of
Thessaloniki Museum
of Photography*

Foreword

“Indefinably I felt
as if Myris were going from me;
I felt that he, a Christian, was united
with his own people and that I was becoming
a stranger, a total stranger”

C.P. Cavafy, *Myris: Alexandria, A.D. 340*

In the multidimensional exhibition *Shared Sacred Sites*, photography, visual arts, documentary, and linguistic text are in a fertile dialogue. It focuses on a common body of reference for the three monotheistic religions, whose place of origin was the southeastern Mediterranean basin on the inmost subsoil of polytheism. The distinctive feature of the latter was the osmosis and the free exchange of cult customs, attitudes, rituals and deities. On the contrary, in the name of monotheistic religions, war conflicts, bloody controversies, and cruel persecutions of heretics and non-Catholics have often occurred in the past. However, we must not escape the fact that they share with each other places of coexistence, interdependence and co-operation. The pluralistic way of representing and depicting these common places of worship is to achieve the more faithful rendering of this complex and inconspicuous phenomenon in the broader social strata, contributing to their familiarity with it.

ΚΟΙΝΟΙ ΙΕΡΟΙ ΤΟΠΟΙ

Όπως έκαναν στο παρελθόν για αιώνες, έτσι και σήμερα πολλοί Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι και Εβραίοι προσεύχονται σε ιερά που ανήκουν σε μια άλλη θρησκεία. Η ύπαρξη κοινών ιερών τόπων είναι ένα γνωστό φαινόμενο με βαθιές ρίζες στη Μεσόγειο, το οποίο φανερώνει τη διαπερατότητα των ορίων μεταξύ των θρησκευτικών κοινοτήτων. Παρά τις θεολογικές διαφορές, οι τρεις μονοθεϊστικές θρησκείες μοιράζονται ένα σύνολο κοινών στοιχείων ως προς τις πεποιθήσεις, τις τελετουργίες, τα ιερά πρόσωπα και τους ιερούς τόπους. Οι διασταυρώσεις αυτών των στοιχείων δεν στερούνται ασάφειας και μπορούν να οδηγήσουν σε συγκρούσεις. Ο μεσογειακός κόσμος, επομένως, έχει να προσφέρει πολλά παραδείγματα διαμοιρασμού και αμοιβαιότητας, αλλά και διαχωρισμού ή διαίρεσης.

└ Η τριμερής έκθεση *Κοινοί Ιεροί Τόποι* διερευνά το φαινόμενο αυτό εντοπίζοντάς το σε συγκεκριμένα παραδείγματα και γεωγραφικά πλαίσια, και αναδεικνύοντας τη συνύφανση συμβόλων και μορφών, πρακτικών και τόπων που το καθορίζουν.

└ Η Θεσσαλονίκη είναι ιδανική πόλη για να αφηγηθεί κανείς την ιστορία των «Κοινών Ιερών Τόπων», όχι μόνο γιατί οι τρεις μονοθεϊστικές θρησκείες έχουν ιστορικά ακμάσει εδώ, αλλά και καθώς σήμερα βρίσκεται στο μεσογειακό σταυροδρόμι της μετανάστευσης. Η τριμερής έκθεση, που σχεδιάστηκε ως ένα είδος προσκυνήματος στην πόλη, αποκαλύπτει ιστορικές και σύγχρονες όψεις του «διαμοιρασμού του ιερού».

└ Το πρώτο μέρος, στο Μακεδονικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης (ΜΜΣΤ), προσφέρει στον επισκέπτη μια εμπειρία που βασίζεται σε μια σύζευξη της σύγχρονης

τέχνης με την ανθρωπολογική έρευνα. Το δεύτερο μέρος, στο Μουσείο Φωτογραφίας Θεσσαλονίκης (ΜΦΘ), παρουσιάζει ένα φωτογραφικό οδοιπορικό ακολουθώντας τις πολυποίκιλες γεωγραφίες των ιερών τόπων της Μεσογείου. Στο τρίτο μέρος, στο Γενί Τζαμί, παρουσιάζεται μια ιστορική αφήγηση της πόλης της Θεσσαλονίκης με έμφαση στις ωσμώσεις μεταξύ των τριών μεγάλων θρησκευτικών κοινοτήτων.

↳ Η έκθεση αντλεί εν μέρει την έμπνευσή της, με κοινό στοιχείο το υλικό της ανθρωπολογικής έρευνας, από προηγούμενες εκθέσεις που πραγματοποιήθηκαν στο Μουσείο Πολιτισμών της Ευρώπης και της Μεσογείου (Museum of European and Mediterranean Civilisations) στη Μασσαλία (2015) και στο Μουσείο Μπαρντό στην Τύνιδα (2016). Αντίστοιχες εκθέσεις με συγγενική θεματική έχουν προγραμματιστεί στο Παρίσι, στο Μαρακές, στην Κωνσταντινούπολη και στη Νέα Υόρκη.

SHARED SACRED SITES

As they have done for centuries, Christians, Jews and Muslims pray today in sanctuaries belonging to another religion. Shared sacred sites are a well-established phenomenon in the Mediterranean, revealing the permeability of the frontiers between religious communities. Despite theological differences, the three religions share a number of elements in terms of beliefs, rites, holy figures and sites. These crossovers, however, are not devoid of ambiguity and can sometimes also lead to conflict. The Mediterranean world thus offers many examples of sharing, but also of partition and division.

↳ The three-part exhibition *Shared Sacred Sites* explores this phenomenon by locating it through various examples in different contexts and by bringing forward the entangled places and practices, symbols and figures that define it.

↳ Thessaloniki, is ideally positioned to tell the story of “Shared Sacred Sites”, not only because the three monotheistic religions have historically flourished here, but also because today the city finds itself at the Mediterranean crossroads of migration. The three-part exhibition, designed as a sort of ‘pilgrimage’ to the city, reveals both historical and contemporary aspects of “sharing the sacred.”

↳ The first part, at the Macedonian Museum of Contemporary Art (MMCA), provides the visitor with an experience that blends anthropological research and contemporary art. The second part, at the Thessaloniki Museum of Photography

(ThMP), presents a visual journey through the diverse geographies of sacred sites in the Mediterranean. In the third part, at Yeni Camii, the exhibition offers a historical narrative of Thessaloniki, privileging a religious osmosis that occurred between the three religions as they accommodated to living together.

↳ Based on anthropological research, versions of this exhibition were first held at the Museum of European and Mediterranean Civilizations (Mucem) in Marseille (2015), then at the Bardo Museum in Tunis (2016). Further exhibitions are planned in Paris, Marrakech, New York and Istanbul in 2017 and 2018.

MMST

MMCA

«Όπου τρέμουν
άπειρα τα φώτα
της νυκτός, εκεί ψηλά
πλατύνεται
ο γαλαξίας και χύνει
30 δρόσου
σταγόνας»

ΑΠΟ ΤΗΝ ΩΔΗ ΠΕΜΠΤΗ. ΕΙΣ ΜΟΥΣΑΣ, ΑΝΔΡΕΑ ΚΑΛΒΟΥ

Η έκθεση στο Μακεδονικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης (ΜΜΣΤ) διαρθρώνεται σε πέντε ενότητες, οι οποίες παρουσιάζουν διαφορετικούς ιερούς τόπους τόσο ως προς την υλικότητά τους, όσο και ως προς τη συμβολική τους δύναμη, συνδυάζοντας εθνογραφικό υλικό που τεκμηριώνει κοινές θρησκευτικές πρακτικές στη Μεσόγειο, με έργα τέχνης που θέτουν ερωτήματα για την έννοια του ιερού χώρου.

↳ *Ο Αβραάμ, η Ραχήλ και ο Προφήτης Ηλίας συγκροτούν την αρχή μιας κοινής γενεαλογίας των τριών μονοθεϊστικών θρησκειών, ενώ φιγούρες όπως ο Άγιος Γεώργιος, οι Επτά Παίδες της Εφέσου ή η Γκριμπά στην Τυνησία αναδεικνύουν τη δύναμη των Αγίων. Η Παναγία, καθοριστική κοινή μορφή των θρησκειών, ενσωματώνει τις ιδιότητες μιας οικουμενικής μητέρας που ξεπερνά τα θρησκευτικά όρια.*

↳ *Οι θρησκευτικές αλληλεπιδράσεις στα ιερά της Μεσογείου, και όχι μόνο, παρουσιάζονται μέσω των αντικειμένων και υλικών κάθε είδους που χρησιμοποιούν οι πιστοί, καθώς και μέσα από σύντομα ντοκιμαντέρ που καταγράφουν τις καθημερινές επαφές, τις κοινές προσευχές και τα λόγια όσων επισκέπτονται αυτούς τους τόπους. Αυτές οι στιγμές επαφής και αμοιβαιότητας μεταξύ των θρησκειών δεν αποτελούν απλώς ιστορική κληρονομιά, αλλά δημιουργούνται συνεχώς εκ νέου στις σύγχρονες πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες. Αυτό έρχεται να υπενθυμίσει η περίπτωση της ανέγερσης του Ιερού Ναού του Αγίου Νικολάου, ως χώρου ανοιχτού και προσβάσιμου για όλους, στο Σημείο Μηδέν της Νέας Υόρκης. Παράλληλα με την καταγραφή των ίδιων των ιερών τόπων, σύγχρονοι καλλιτέχνες, ιχνηλατούν και επεκτείνουν τα όρια που προσδιορίζουν τις ευχές, τις επιθυμίες και τους φόβους των πιστών των τριών θρησκειών μέσα από έργα που φέρουν τις ενδείξεις κοινών πρακτικών και μοτίβων. Ταυτόχρονα, διευρύνουν τους ορίζοντες της πίστης με έργα που αποτίουν φόρο τιμής στους νεκρούς και που θέτουν ερωτήματα για την ίδια τη δύναμη των ιερών τόπων και συμβόλων.*

Where the night lights tremendously tremble, there the galaxy sweeps up and pours 30 drops of dew.

FROM FIFTH ODE. TO THE MUSES, ANDREAS CALVOS

The exhibition at the Macedonian Museum of Contemporary Art (MMCA) is structured in five sections, presenting different sacred sites in their materiality but also symbolic power by intertwining ethnographic evidence of shared religious practices with questions on sacred space posed by works of contemporary art.

↳ *Abraham, Rachel and Elijah* form the beginning of a common genealogy among the three monotheistic religions, while the Seven Sleepers, the Ghriba synagogue and St. George mark the power of the saints. The Virgin embodies the qualities of an ecumenical mother who goes beyond religious boundaries. The crossovers at the shrines are demonstrated with materials and artifacts of various kinds that the faithful use and with short documentaries that vividly display the interactions, the joint prayers and the discourse of those involved in these spaces. The addition of the new church of St. Nicholas at Ground Zero in New York as a site open to all visitors, only enhances the notion that religious crossovers can take place in the current moment as well.

↳ *Contemporary artists expand on the limits of the wishes, desires, and fears of the faithful through works that bear indications of common practices. At the same time, the artists themselves unlock the limits of faith with works of tribute to the dead, and questions on the power of symbols.*

MMST

Επιμελήτρια
Θούλη Μισιρλόγλου
Διευθύντρια MMST

Βοηθός επιμελητή
Miguel Fernandez Belmonte

Κείμενα
Dionigi Albera
Karen Barkey
Θούλη Μισιρλόγλου
Δημήτρης Παπαδόπουλος
Manoel Pénicaud

Μεταφράσεις
Θούλη Μισιρλόγλου
Δημήτρης Παπαδόπουλος

Επιμελήτρια MMST–
Υπεύθυνη επικοινωνίας
Κατερίνα Σύρογλου

Τεχνικός υπεύθυνος
Στέλιος Θεοδορίδης
Ανάρτηση & αποκαθήλωση έργων
Περικλής Γαλανός

Εκπαιδευτικά προγράμματα
Χριστίνα Μαβίνη
Βίλλυ Πολυζούλη

Γραμματεία
Γιάννα Μαντζαρή

Λογιστήριο
Χάρης Θεοδορίδης
Ευτυχία Πετρίδου

Υποδοχή
Κατερίνα Κελέκη

Εποπτεία
Αναστασία Κέλτσου
Παντελής Ραμαντάνης

Σχεδιασμός σήμανσης έκθεσης
Δ. Παπάζογλου
Βασίλης Σιμίνας

Εκτυπώσεις
Color Consulting Group
Πολυζώιδης

Κατασκευές χώρου
constructivist

Μεταφορές έργων τέχνης
MoveART

Ασφάλιση έργων τέχνης
NTALIANH EPE –
Karavias Art Insurance

Οπτικοακουστικός εξοπλισμός
m–spirit

MMCA

Curator
Thouli Misirloglou MMCA
Director

Assistant Curator
Miguel Fernandez Belmonte

Texts
Dionigi Albera
Karen Barkey
Thouli Misirloglou
Dimitris Papadopoulos
Manoel Pénicaud

Translations
Thouli Misirloglou
Dimitris Papadopoulos

MMCA Curator / Press Office:
Katerina Syroglou

Technical Director
Stelios Theodoridis

Exhibition installation &
de–installation

Periclis Galanos
Educational programs

Christina Mavini
Villy Polyzouli

Secretary
Yianna Mantzarli

Accountants
Eftyhia Petridou
Haris Theodoridis

Reception
Katerina Keleki

Guards
Anastasia Keltsou
Pantelis Ramantanis

Exhibition Signage
Dimitris Papazoglou
Vasilis Siminas

Printing
Color Consulting Group
Polyzoidis

Constructions
constructivist

Transport of Artworks
MoveART

Insurance of Artworks
Daliani EPE–
Karavias Art Insurance

Audiovisual Equipment
m–spirit

KALLITEXNES

Αλέξης Ακριθάκης
Benji Boyadjian (PS)
Τάσος Βρεττός
Φίλιππος Γκούτζος
Λυδία Δαμπασίνα
Μάριος Ελευθεριάδης
Thierry Fournier (FR)
Ragna Ingadottir (IS)
Μαρία Κομπασιάρη
Δημήτρης Κοντός
Lino Mannocci (IT)
Νατάσσα Μαρκίδου
Βιργινία Μαστρογιαννάκη
Δημήτρης Μεράντζας
Μανόλης Μπαμπούσης
Γιάννος Οικονόμου (CY)
Θεόδωρος Παπαγιάννης
Λήδα Παπακωνσταντίνου
Manoël Pénicaud (FR)
Nira Pereg (IL)
Νάνα Σαχίνη
Niki de Saint Phalle (FR)
Γιώργος Τσακίρης
Στέλιος Φαϊτάκης
Μάριος Χατζηπροκοπίου
Έλλη Χρυσίδου

ARTISTS

Alexis Akrithakis (GR)
Manolis Baboussis (GR)
Benji Boyadjian (PS)
Marios Chatziprokopiou (GR)
Elli Chryssidou (GR)
Dimitris Condos (GR)
Lydia Dambassina (GR/FR)
Yiannos Economou (CY)
Stelios Faitakis (GR)
Thierry Fournier (FR)
Filippos Gkoutzos (GR)
Ragna Ingadottir (IS)
Maria Kompatsiari (GR)
Lino Mannocci (IT)
Natassa Markidou (GR)
Virginia Mastrogiannaki (GR)
Dimitris Merantzias (GR)
Theodoros Papagiannis (GR)
Leda Papaconstantinou (GR)
Manoël Pénicaud (FR)
Nira Pereg (IL)
Nana Sachini (GR)
Niki de Saint Phalle (FR)
Marios Teriade Eleftheriadis (GR/FR)
Yorgos Tsakiris (GR)
Tassos Vrettos (GR)

1 Κοινές Γενεαλογίες

Common Genealogies

↳ Οι τρεις μονοθεϊστικές θρησκείες αποκλίνουν από την άποψη του δόγματος, αλλά χαρακτηρίζονται από αναλογίες, αμοιβαίες επιρροές και υπερθέσεις: πολλοί βιβλικοί χαρακτήρες (βασιλιάδες, πατριάρχες και προφήτες) αποτελούν κοινά σημεία αναφοράς μεταξύ τους. Τα ίχνη τους αποκτούν συγκεκριμένη μορφή στα ιερά όπου συγκλίνουν οι οπαδοί των διαφορετικών θρησκειών.

↳ Οι διάφορες θρησκευτικές αρχές τείνουν γενικά να ασκούν έλεγχο σε αυτούς τους εξαιρετικά συμβολικούς τόπους. Αυτό συχνά οδηγεί σε περισσότερο ή λιγότερο ανοιχτά τεταμένες καταστάσεις, οι οποίες μπορούν να επιδεινωθούν ανάλογα με το συγκεκριμένο πολιτικό πλαίσιο.

↳ Στην Εγγύς Ανατολή, ορισμένα ιερά έχουν γίνει σημεία διένεξης ως μέρος της ισραηλινοπαλαιστινιακής σύγκρουσης. Άλλοι, πιο απομακρυσμένοι, εξακολουθούν να επιτρέπουν κοινή χρήση, η οποία είναι λιγότερο ρυθμισμένη και πιο ειρηνική.

↳ *The three religions* diverge in terms of doctrine, but are marked by correspondences, mutual influences and superimpositions. Numerous biblical characters (kings, patriarchs and prophets) are recognized by the three monotheistic faiths. Their memories are given concrete form in the shrines where the followers of different religions converge.

↳ *Religious authorities* are generally keen to exert control over these highly symbolic places. Such attempts lead to some openly tense situations, which vary in their intensity according to the specific political context.

↳ *In the Middle East*, some shrines have become flashpoints within the context of the Israeli-Palestinian conflict. Some other more peripheral shrines still allow joint attendance which is less regulated and more peaceful.

Ο Αβραάμ στην Χεβρώνα Abraham in Hebron

1.1

*Ο Αβραάμ θεωρείται ο πατέρας των τριών
μονο-θείστικων θρησκειών. Ήταν ο πρώτος που
υπάκουσε τον Θεό αποδεχόμενος τη θυσία του
γιου του. Οι μουσουλμάνοι τον θεωρούν ως τον
άνθρωπο που έχτισε το Ka'bah στη Μέκκα.*

↳ *Σύμφωνα με τη Βίβλο, ο Αβραάμ έζησε
για μεγάλο χρονικό διάστημα στις δρύες της
Μαμβρή, κοντά στη Χεβρώνα. Ήταν εδώ που
πρόσφερε φιλοξενία σε τρεις αγνώστους, οι οποίοι
θεωρούνται άγγελοι στη Γένεση και το Κοράνι. Ο
Αβραάμ, η Σάρα και οι απόγονοί τους πιστεύεται
ότι είναι θαμμένοι όχι μακριά από εκεί, σε μια
σπηλιά που είναι γνωστή ως το Σπήλαιο των
Πατριαρχών. Το κτίριο, που βρίσκεται στην καρδιά
της πόλης της Χεβρώνας, υποδιαιρείται σήμερα:
ένας χώρος προορίζεται για τους μουσουλμάνους,
άλλος για τους Εβραίους. Ο τόπος αυτός έχει
γίνει ένα σημαντικό σημείο, που αποκαλύπτει τις
βαθύτερες εντάσεις στην ισραηλινο-παλαιστινιακή
σύγκρουση.*

*Abraham is venerated as the father of the three
monotheistic faiths. He was the first to submit
to God by accepting the sacrifice of his son.
Muslims regard him as the man who built the
Kaaba in Mecca.*

↳ *According to the Bible, Abraham dwelt
for a long time under the oak of Mamre, near
Hebron. It was here that he offered hospitality
to three strangers, described as angels in the
Book of Genesis and the Koran. Abraham,
Sarah and their descendants are thought to be
buried not far from there, in a cave known as the
Cave of the Patriarchs. The building, located
in the heart of the city of Hebron, is physically
subdivided today: one space is set aside
for Muslims, another for Jews. This site has
become a focal point for the deepest tensions in
the IsraeliPalestinian conflict.*

*Ἔβγαλε δε ο Θεός τον
Αβραάμ έξω από την
σκηνήν και του είπε·
«σήκωσε, λοιπόν, το βλέμμα
σου στον ουρανόν και
μέτρησε τα αστέρια του
ουρανού, εάν ημπορής ποτέ
να τα μετρήσης».*

**He took him outside
and said, “Look up
at the sky and
count the stars—if
indeed
you can count
them.” Then he said
to him, “So shall
your offspring”**

GENESIS 15,5

*Και προσέθεσεν ο Θεός·
«τόσον πολλοί θα είναι οι
απόγονοί σου».* ΓΕΝΕΣΙΣ 15,5

Βιργινία Μαστρογιαννάκη, *Καταμέτρηση αστερών*, 2017 ● Virginia Mastrogiannaki, *Mensuration of stars*, 2017

Nira Pereg, *Αβραάμ Αβραάμ, Σάρα Σάρα, Χεβρώνα, Δυτική Όχθη*, 2012 ● Nira Pereg, *Abraham Abraham, Sarah Sarah*, Hebron, West Bank, 2012

Θεόδωρος Παπαγιάννης, *Αβραάμ*, 1980 ●
Theodoros Papagiannis, *Abraham*, 1980

Η φιλοξενία του Αβραάμ (Αγία Τριάδα), 18ος
αι., © Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού,
Θεσσαλονίκη ● *Hospitality of Abraham (Holy
Trinity)*, 18th century © Museum of Byzantine
Culture, Thessaloniki [BEI788]

Ayse Özalp, *Η θυσία του Αβραάμ*, Κωνσταντινούπολη, Τουρκία, 2014, Ιδιωτική Συλλογή ●
 Ayse Özalp, *The Sacrifice of Abraham*, Istanbul, Turkey, 2014, Private Collection

Ακολουθώντας τη ζωγραφική παράδοση της σχολής του Ισφαχάν (Ιράν), η Τουρκάλα καλλιτέχνης Ayse Özalp αναπαράγει μια αρχαία περσική μικρογραφία σε ένα παλιό οθωμανικό φύλλο χαρτιού. Το αντικείμενο αποκτήθηκε στην Κωνσταντινούπολη ● Following the painting tradition of the school of Ispahan (Iran), the Turkish artist Ayse Özalp reproduced an ancient Persian miniature on an old Ottoman sheet of paper. This piece was acquired in Istanbul.

Άγνωστος φωτογράφος, *Το Σπήλαιο των Πατριαρχών*, Χεβρώνα, Παλαιστίνη, δεκ. 1890, Ιδιωτική συλλογή ● Unknown photographer, *The Cave of the Patriarchs*, Hebron, Palestine, 1890s, Private Collection

Félix Bonfils, *Η δρυς του Αβραάμ*, Χεβρώνα, Παλαιστίνη, δεκαετία του 1870, Ιδιωτική συλλογή ● Félix Bonfils, *The Oak of Abraham*, Hebron, Palestine, 1870s, Private Collection

Κάρτα από την Δρυ της Μαμβρό, Ιδιωτική συλλογή, Χεβρώνα, Παλαιστίνη, 2016 ● Card of the Mamre Oak, Private Collection, Hebron, Palestine, 2016

Manoël Pénicaud, Μουσουλμάννα προσεύχεται στο Σπήλαιο των Πατριαρχών, 2014, Χεβρώνα, Παλαιστίνη ● Manoël Pénicaud, Muslim woman praying in the Cave of the Patriarchs, 2014, Hebron, Palestine

Ο Τάφος της Ραχήλ, αποκλεισμός και οικειοποίηση

The Tomb of Rachel, Exclusion and Appropriation

1.2

Στο ιερό αφιερωμένο στη μνήμη της Ραχήλ, της συζύγου του βιβλικού πατριάρχη Ιακώβ, σύχναζαν πιστοί των τριών θρησκειών ήδη από το Μεσαίωνα.

↳ *Αυτή η κατάσταση έχει αλλάξει τις τελευταίες δεκαετίες. Μετά από βίαιες συγκρούσεις στον τόπο, ο τάφος της Ραχήλ αποκόπηκε από την πόλη της Βηθλεέμ με ένα διαχωριστικό τείχος, το οποίο ανεγέρθηκε από την ισραηλινή κυβέρνηση. Η πρόσβαση στο ιερό είναι πλέον ελεγχόμενη από ένα σημείο ελέγχου και περιορίζεται στους Εβραίους. Χριστιανοί ή μουσουλμάνοι Παλαιστίνιοι δεν επιτρέπεται πια να εισέλθουν.*

The shrine dedicated to the memory of Rachel, the wife of the biblical patriarch Jacob, was visited by followers of the three religions starting as early as the Middle Ages.

↳ *This situation has changed in recent decades. After violent clashes at the site, Rachel's tomb was cut off from the town of Bethlehem by a separation wall erected by the Israeli government. Access to the shrine is now controlled by a checkpoint and is restricted to Jews. Christian or Muslim Palestinians cannot enter this holy place any longer.*

Αρμενικής καταγωγής, ο καλλιτέχνης μεγάλωσε και στις δύο πλευρές του σημείου ελέγχου της Βηθλεέμ και δίνει μια υποκειμενική άποψη για την πόλη του: «Βηθλεέμ 2015. Κάτω από έναν πλακιδωτό ουρανό, ένας πολύπλοκος αστικός χώρος. Λίγες εικόνες αυτής της περιοχής είναι προσβάσιμες στο κοινό. Το λεπτομερές σχέδιο, που “κλείνει το μάτι” στους εικονιστικούς χάρτες, είναι μια ανέκδοτη προσπάθεια να επανεγγραφεί αυτός ο τόπος: μια ψυχογεωγραφική παράσταση για να αναπυχθεί το όραμα ενός φανταστικού drone. Στο κέντρο, ο τάφος της Ραχήλ, ο οποίος στρατιωτικοποιήθηκε μετά το 1967 και στη συνέχεια οχυρώθηκε στη δεκαετία του 1990. Από το 2003, ο τοίχος βυθίζεται στον αστικό ιστό, περιβάλλοντας μεθοδικά την πρόσβαση στον τάφο. Παραμορφώνει το ανυψωμένο μέρος και τα περίχωρά του, ιεροποιώντας στο έπακρο τον τάφο, που έγινε αποκλειστικά εβραϊκός. Επίσης, καταδεικνύει την αποκαλούμενη διασφάλιση των Παλαιστινιακών εδαφών από το Ισραήλ: από την άβυσσο μέχρι την άβυσσο των διαχωρισμών ... μια ταφική μεταφορά» ● Armenian-born, the artist grew up on both sides of the Bethlehem checkpoint and gives a subjective view of his city: “Bethlehem 2015. Under a pixelated sky, a complex urban space. Few images of this contested territory are accessible to the public. The detailed drawing, a wink to pictorial maps, is an unreleased attempt to rewrite this site: a psycho-geographical performance to deploy the vision of an imaginary drone. In the centre, Rachel’s tomb, militarized after 1967 and then fortified in the 1990s. From 2003, the wall sinks into the urban fabric, methodically encircling access to the tomb. It disfigures the high place and its surroundings, fanatically sacralizing the tomb, which has become exclusively Jewish. The device testifies to the so called securing of the Palestinian territories by Israel: from the abyss to the abyss of separations ... a tomb metaphor”.

Benji Boyadjian, *Φαντασμαγορίες ενός drone, Ιερουσαλήμ, 2015, μελάνι σε χαρτί, Συλλογή του καλλιτέχνη* ● Benji Boyadjian, *Fantasmagories of a drone, Jérusalem, 2015, Paper, ink, Collection of the artist*

Άγνωστος φωτογράφος, *Ο Τάφος της Ραχήλ*, Βηθλεέμ, δεκ. 1920, ιδιωτική συλλογή

● Unknown photographer, *The Tomb of Rachel*, Bethlehem, 1920's, private collection

Καρτ-ποστάλ από τον Τάφο της Ραχήλ, Βηθλεέμ, δεκ. 1980, ιδιωτική συλλογή

● Postcard of the Tomb of Rachel, Bethlehem, 1980's, private collection

Manoël Pénicaud, *Στο δρόμο για τον Τάφο της Ραχήλ κατά μήκος του διαχωριστικού τείχους*, Βηθλεέμ, Παλαιστίνη, 2015 ● Manoël Pénicaud, *On the way to the Tomb of Rachel along the wall of separation*, Bethlehem, Palestine, 2015

Manoël Pénicaud, *Προσκυνητές μπροστά από το κενοτάφιο της Ραχήλ*, 2015, Βηθλεέμ, Παλαιστίνη ● Manoël Pénicaud, *Pilgrims in front of the cenotaph of Rachel*, 2015, Bethlehem, Palestine

*Ο Προφήτης Ηλίας
στο Κάρμηλο Όρος,
έναν ειρηνικό κοινό
ιερό τόπο*
Elijah at Mount Carmel,
a Site of Peaceful Sharing

1.3

Ο Προφήτης Ηλίας λατρεύεται σ' όλη την Εγγύς Ανατολή και συμβολίζει το πνεύμα της άνοιξης, της χαράς, της ζωής, της ανανέωσης, της απλόχερης προσφοράς.

↳ Σύμφωνα με τη Βίβλο, ο Προφήτης Ηλίας αγωνίστηκε ενάντια στους προσκυνητές του θεού του Βάαλ στο Καρμήλο Όρος, που βρίσκεται πάνω από τη Χάιφα. Στους πρόποδες του ακρωτηρίου υπάρχει μια σπηλιά όπου λέγεται ότι έζησε. ↳ *Από τον Μεσαίωνα, οι τρεις μονοθεϊστικές θρησκείες μοιράζονται αυτό τον ιερό τόπο, παρά τη διαδοχή των οικειοποιήσεων από τα διαφορετικά δόγματα.*

↳ *Από το 1948*, το ιερό είναι εβραϊκό, αλλά συναντά κανείς συχνά και Χριστιανούς, Δραζέ και Μουσουλμάνους. Αυτή η ιερή τοποθεσία μοιράζεται ειρηνικά, σε αντίθεση με πολλά ιερά της Ιερουσαλήμ ή της Χεβρώνας.

The Prophet Elijah is venerated all over the Near East and has become the symbol of spring, joy, life, renewal, and generosity.

↳ *According to the Bible*, the prophet Elijah fought the worshippers of the god of Baal at Mount Carmel, which is situated above Haifa. At the foot of the promontory is a cave where the prophet is said to have lived. Since the Middle Ages, this holy place has been shared by the three monotheistic religions, despite a succession of appropriations by different denominations.

↳ *Since 1948*, this shrine is Jewish, but Christians, Druze and Muslims often come for visitations, as they see it as a center of devotion to Elijah's Muslim counterpart, Al-Khidr (The Green One). Here the sacred site is shared peacefully, unlike several shrines in Jerusalem or Hebron.

Προφήτης Ηλίας (Η Πυρφόρος Ανάβαση και ο
προφήτης Ελισσαίος), 18ος αι. © Μουσείο
Βυζαντινού Πολιτισμού, Θεσσαλονίκη ● *Prophet
Elias (The Ascension of Prophet Elijah and his
disciple Elisha)*, 18th century © Museum of
Byzantine Culture, Thessaloniki
[BEI 678,]

Ayşe Özalp, *Μικρογραφία του Al-Khidr*
(Πράσινη εκδοχή), Κωνσταντινούπολη,
Τουρκία, 2014, Ιδιωτική Συλλογή ● Ayşe
Özalp, *Miniature of Al-Khidr (the Green One)*,
Istanbul, Turkey, 2014, Private Collection

Manoël Pénicaud, *Ηλικιωμένη γυναίκα στη Σπηλιά του Ηλία στο μοναστήρι του Καρμήλου Όρους, Χάιφα, Ισραήλ, 2014* ● Manoël Pénicaud, *Old woman in the Elijah Cave, Carmel Monastery, Haifa, Israël, 2014*

2 Η Δύναμη των Αγίων

The Power of Saints

↳ Η λατρεία των αγίων έχει καθιερωθεί επίσημα στα διαφορετικά χριστιανικά δόγματα, με εξαίρεση τον προτεσταντισμό.

Η προσφυγή σε αυτούς ως μεσολαβητές συχνά επικρίνεται ή καταδικάζεται στο Ισλάμ και τον Ιουδαϊσμό, επειδή ενδέχεται να εκτρέψει τους ανθρώπους από την αποκλειστική λατρεία του Θεού.

↳ Ωστόσο, παρά την εχθρότητα ορισμένων θρησκευτικών αρχών, αυτή η λατρεία είναι πολύ διαδεδομένη. Συχνά συνειδητά αγκαλιάζεται από ορισμένες μειονοτικές οργανώσεις και δοξάζεται από διάφορα μυστικά τάγματα. Μερικές φορές οι πιστοί προσεύχονται σε ένα ιερό που συνδέεται με μια άλλη θρησκεία, αντλώντας από τη «δύναμη» που αποδίδεται στον άγιο, ο οποίος λέγεται ότι ανταποκρίνεται στις κοινές ανάγκες της υγείας, της γονιμότητας, της ευτυχίας, της αγάπης, της προστασίας ή του εξορκισμού.

The worship of saints is officially established in different Christian denominations, with the exception of Protestantism. Recourse to these intermediaries is often criticized or condemned in Islam and Judaism, because it risks diverting people from the exclusive worship of God.

↳ *Yet despite the hostility of religious authorities*, this veneration of saints is widespread. It is even consciously embraced within certain minority currents, and glorified by several mystical orders. Sometimes the faithful pray in a shrine linked to another religion, drawn by the 'power' attributed to the saint, who is said to respond to joint needs in terms of health, fertility, happiness, love, protection or exorcism.

Οι Άγιοι Επτά Παίδες εν Εφέσω και οι Άνθρωποι του Σπηλαίου

The Seven Sleepers and the People of the Cave

2.1

Γνωστοί στο Ισλάμ ως «Άνθρωποι του Σπηλαίου» ('Ashab al-Kahf' στα Αραβικά), λέγεται ότι οι Άγιοι Επτά Παίδες εν Εφέσω κοιμήθηκαν, με θαυματουργό τρόπο, για μερικούς αιώνες σε μια σπηλιά για να ξεφύγουν από τις διώξεις της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.

↳ *Η αφύπνισή τους είναι μια μεταφορά για την ανάσταση του σώματος*, τόσο στον Χριστιανισμό όσο και στο Ισλάμ (Κορανική σούρα 18, στίχος 9-26 «Η Σπηλιά»). Η ιστορία των Επτά Παίδων διαδόθηκε ευρέως. Πολλές σπηλιές στην περιοχή της Μεσογείου θεωρούνται ως ο τόπος όπου συνέβη το θαύμα. Ο μύθος συχνά προκαλεί κοινό σεβασμό από χριστιανούς και μουσουλμάνους.

Known in Islam as the People of the Cave (Ahl al-Kahf in Arabic), the Christian Seven Sleepers are said to have miraculously slept for several centuries in a cave close to Ephesus (Turkey) in order to escape persecution during the Roman Empire.

↳ *Their awakening* is a metaphor for the resurrection of the body, in both Christianity and in Islam (Qur'anic Surah 18, verses 9–26 'The Cave'). This narrative of the Seven Sleepers was widely disseminated. Numerous caves in the Mediterranean region are considered to be the sacred places where this miracle occurred. This legend has sometimes given rise to joint veneration by Christians and Muslims.

Siyah Qalam, *Οι Σύντροφοι της Σπηλιάς*, Κωνσταντινούπολη, Τουρκία, 16ος αιώνας (αναπαραγωγή), Ιδιωτική συλλογή ● Siyah Qalam, *The Companions of the Cave*, Istanbul, Turkey, 16th century (reproduction), Private Collection

Ayşe Özalp, *Οι Σύντροφοι της Σπηλιάς*, Κωνσταντινούπολη, Τουρκία, 2014, Ιδιωτική συλλογή ● Ayşe Özalp, *The Companions of the Cave*, Istanbul, Turkey, 2014, Private Collection

Καλλιγραφία των Επτά Παίδων της
Αλγερίας, Αλγερία, 19ος αιώνας
(αναπαράγωγή), Ιδιωτική συλλογή ● Calligraphy
of the Seven Sleepers Algiers, Algeria, 19th
century (reproduction), Private Collection

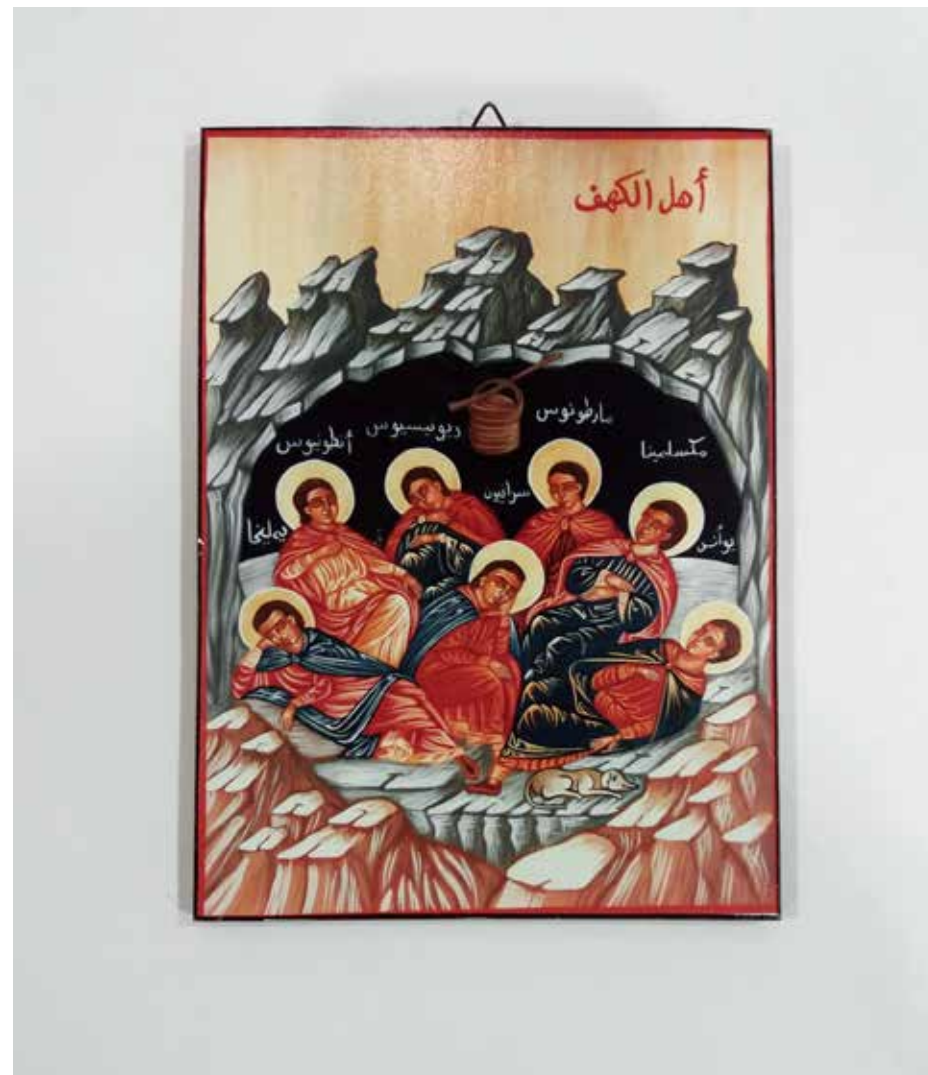

Manoël Pénicaud, *Η Σπηλιά των Επτά
Παίδων στην Ταρσό*, Ταρσός, Τουρκία, 2010
● Manoël Pénicaud, *The Seven Sleepers cave
in Tarsus*, Tarsus, Turkey, 2010

Manoël Pénicaud, *Πλέγμα στο μιναρέ του σπήλαιου των Επτά Παίδων*, Ταρσός, Τουρκία, 2010 ● Manoël Pénicaud, *Minaret grid of the Seven Sleepers cave*, Tarsus, Turkey, 2010

Ο Σύριος, καθολικός καλλιτέχνης Ussamah Musleh ζωγράφισε, στα πόδια των Επτά Παίδων με στεφάνι, έναν σκύλο που είναι ο Κιτμίρ, ο θεϊκός σκύλος, ο οποίος, σύμφωνα με το Κοράνι, παρακολουθεί τον ύπνο των Επτά Παίδων. Αυτή η καλλιτεχνική πρωτοβουλία ήταν μια πράξη υπέρ του Χριστιανο-μουσουλμανικού διαλόγου που προώθησε ο Πάτερ Paolo Dall'Oglio, ο οποίος επί του παρόντος είναι όμηρος του ISIS ● The Syrian and Catholic artist Ussamah Musleh painted, at the feet of the Seven Sleepers haloed, a dog that is Qitmir, the divine dog who, according to Quran, watches over the sleep of the Seven Sleepers. This artistic initiative was an act in favor of Christian-Muslim dialogue promoted by Father Paolo Dall'Oglio currently hostage of ISIS.

Ussamah Musleh, *Χριστιανική – μουσουλμανική εικόνα των Επτά Παίδων*, 2010, Δαμασκός, Συρία, Ιδιωτική συλλογή ● Ussamah Musleh, *Christian – Muslim Icon of the Seven Sleepers*, 2010, Damascus, Syria, Private Collection

Η Συναγωγή της Γκρίμπα στη Τζέρμπα

The Ghriba Synagogue in Djerba

2.2

Στη Βόρεια Αφρική, η μακροχρόνια συνύπαρξη μεταξύ των Εβραίων και των Μουσουλμάνων έχει οδηγήσει σε μια διασταύρωση μεταξύ των θρησκειών. Δεν ήταν ασυνήθιστο οι άνθρωποι να επισκέπτονται το ιερό άλλης θρησκείας για να αποκτήσουν baraka (θεία χάρη).

↳ *Παρά τη μεγάλη μετανάστευση των Εβραίων στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα, η Τζέρμπα στην Τυνησία εξακολουθεί να έχει μια σημαντική εβραϊκή κοινότητα. Κάθε χρόνο, για τον εορτασμό του Lag BaOmer, πολλοί Τυνήσιοι Εβραίοι επιστρέφουν εκεί, όπου παρακολουθούν τη συναγωγή της Γκρίμπα. Το όνομα αναφέρεται σε μια άγνωστη νεαρή γυναίκα που πέθανε σε μια φωτιά. Στην τοποθεσία αυτή χτίστηκε η συναγωγή, η οποία προσελκύει σήμερα τόσο Εβραίους όσο και Μουσουλμάνους, ειδικά από τότε που η ταυτότητα της Γκρίμπα παρέμεινε απροσδιόριστη.*

In North Africa, the long-term coexistence between Jews and Muslims has given rise to numerous crossovers between the two faiths. It was not uncommon for people of one religion to visit the shrine of another to obtain baraka (divine grace).

↳ *Despite the large-scale migration of Jews in the second half of the 20th century, Djerba in Tunisia still has an important Jewish community. Every year, for the celebration of Lag BaOmer many Tunisian Jews return to Djerba where they attend the synagogue of the Ghriba. The name refers to an unknown young woman who died in a fire. A synagogue was built at this location, which today attracts both Jews and Muslims, especially since Ghriba's identity is left undetermined.*

Οι δύο γυναίκες προσεύχονται ξυπόλυτες μπροστά στον ανατολικό τοίχο της συναγωγής, προς την Ιερουσαλήμ. Οι κύλινδροι της Τορά διατηρούνται πίσω από τις ξύλινες επιφάνειες, οι οποίες κοσμούνται με τάματα ● The two women pray barefoot in front of the eastern wall of the synagogue, in the direction of Jerusalem. The scrolls of the Torah are preserved behind these wooden panels adorned with ex-voto.

Manoël Pénicaud, *Εβραία και Μουσουλμάννα προσεύχονται στη Συναγωγή*, 2014, Τζέρμπα, Τυνησία ● Manoël Pénicaud, *Jewish and Muslim women praying in the Synagogue*, 2014, Djerba, Tunisia

Οι γυναίκες πηγαίνουν στην κρύπτη όπου θεωρείται ότι βρέθηκε το σώμα της Γκρίμπα («ξένη», «μυστήρια», «μοναχική» στα αραβικά) μετά την καταστροφή (από φωτιά) του καταλύματός της. Εναποθέτουν ωμά αυγά στο σημείο, αφού πρώτα γράφουν πάνω στο κέλυφος τις πιο έντονες επιθυμίες τους ● Women go down into the crypt where the body of the Ghriba (“stranger”, “mysterious”, “lonely” in Arabic) would have been discovered after the destruction by the fire of her hut. They deposit raw eggs there after having inscribed them with their most fervent desires.

Manoël Pénicaud, *Προσκυνητριά και αυγά* (τάματα), 2014, Τζέρμπα, Τυνησία ● Manoël Pénicaud, *Pilgrim woman and votive eggs*, 2014, Djerba, Tunisia

Γιώργος Τσακίρης *Χωρίς τίτλο*, 1996, Σίδερο, αυγά, σφιγκτήρες, Συλλογή Μακεδονικού Μουσείου Σύγχρονης Τέχνης ● Yorgos Tsakiris, *Unititled*, 1996, Iron, eggs, vices, Collection of the Macedonian Museum of Contemporary Art

Άγιος Γεώργιος. Γεφυρώνοντας της Θρησκείας Saint George. Spanning Faiths

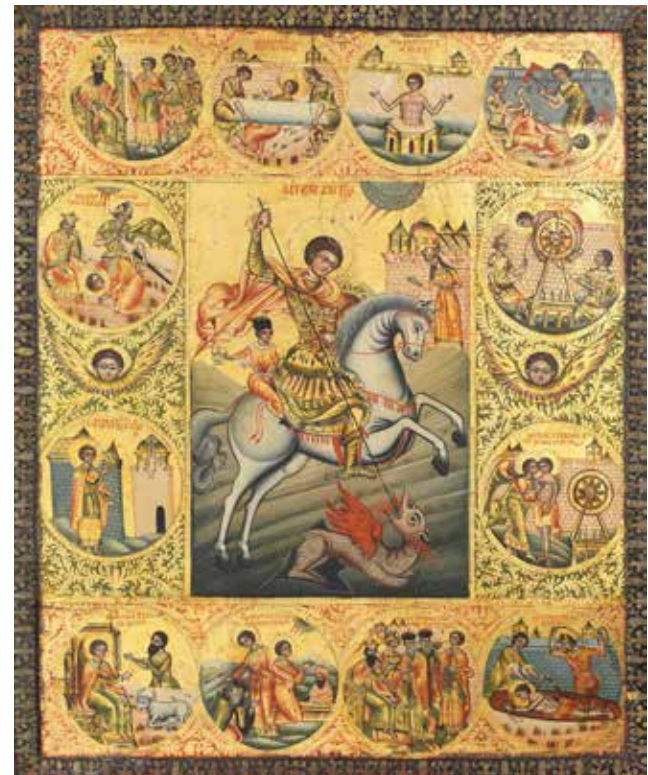
2.3

Ο Άγιος Γεώργιος είναι μία από τις μορφές που οδήγησε στις περισσότερες διασταυρώσεις μεταξύ Χριστιανών και Μουσουλμάνων στην ανατολική Μεσόγειο. Μερικές φορές ταυτίζεται με την μυστικιστική μορφή Khidr (ο «Χλοερός» στα αραβικά, επίσης γνωστός ως “Hizir” στα Τουρκικά ή “Khizr” στα Περσικά). Το ελληνορθόδοξο μοναστήρι του Αγίου Γεωργίου βρίσκεται στην κορυφή του νησιού Büyükdada (Πρίγκηπος), πέρα από την ακτή της Κωνσταντινούπολης. Οι εορτασμοί της γιορτής του Αγίου στις 23 Απριλίου προσελκύουν δεκάδες χιλιάδες ανθρώπους, πολλοί από τους οποίους είναι μουσουλμάνοι. Οι περισσότεροι από αυτούς πηγαίνουν για να κάνουν ευχές, οι οποίες λαμβάνουν διάφορες τελετουργικές μορφές (φυλακτά, μηνύματα, αφιερώματα και πολύχρωμες κλωστές). Ο Aya Yorgi, όπως αποκαλείται ο Άγιος στην Τουρκία, είναι δημοφιλής, επειδή θεωρείται ότι είναι αποτελεσματικός και δεν κάνει καμία διάκριση μεταξύ των Χριστιανών και των Μουσουλμάνων.

Saint George has generated numerous instances of cross-fertilization between Christians and Muslims in the eastern Mediterranean. He is sometimes identified with the mystical figure Khidr (the ‘Verdant One’ in Arabic, also known as Hızır in Turkish or Khizr in Persian).

↳ *The Greek Orthodox monastery of Saint George* is located on the summit of the island of Büyükdada, off the coast of Istanbul. Celebrations of the saint’s feast day on April 23 draw tens of thousands of people, many of them Muslims. Most of them come to make wishes, which take various ritual forms such as amulets, messages, votives and multi-color threads unspooled along the journey. Aya Yorgi, as the saint is called in Turkey, is popular because he is supposed to make no distinction between Christians and Muslims and is most efficacious.

Ο Άγιος Γεώργιος έφιππος και σκηνές του
βίου του, 18ος αι., © Μουσείο Βυζαντινού
Πολιτισμού, Θεσσαλονίκη ● *Saint George on
horseback and scenes from his life*, 18th century,
© Museum of Byzantine Culture, Thessaloniki
[BEI 668]

Manoël Pénicaud, *Δένοντας αναθηματικές κλωστές*, 2014, Πρίγκηπος, Τουρκία ● Manoël Pénicaud, *Interlacing of votive threads*, 2014, Büyükada, Turkey

Manoël Pénicaud, *Μουσουλμάννα γράφει τις ευχές της έξω από το μοναστήρι*, 2014, Πρίγκηπος, Τουρκία ● Manoël Pénicaud, *Muslim Woman writing her wishes outside of the monastery*, 2014, Büyükada, Turkey

Την ημέρα του Αγίου Γεωργίου, μόλις ξεκινούν το δρόμο προς το ιερό, πολλές γυναίκες δένουν μια κλωστή σε έναν θάμνο και στη συνέχεια ξετυλίγουν το καρούλι καθώς περπατούν σιωπηλά, διατυπώνοντας τις προσωπικές αφιερώσεις τους. Τότε, ο χωματόδρομος με τις πολύχρωμες και μπλεγμένες κλωστές μοιάζει με έναν χαρούμενο αργαλειό. Μέχρι το τέλος της ημέρας, αυτές οι κλωστές έχουν μετατραπεί σε έναν τεράστιο ιστό ελπίδας. Ένα δείγμα από αυτές έχει συλλεχθεί και αποθηκευτεί επί τόπου πριν από την καταστροφή τους από τις δημοτικές οδικές υπηρεσίες. Αυτή η τελετουργική υλικότητα είναι μια σαφής έκφραση της κοινής θρησκευτικότητας των ανώνυμων προσκυνητών, τόσο των Χριστιανών όσο και των Μουσουλμάνων ● On St. George Day, once they are on the path to the shrine, many women tie thread to a shrub and then unwind the reel as they walk in silence, formulating their secret vows. Then the dirt road with its multicolored and interwoven threads resembles a cheerful weaver's loom. By the end of the day, these threads have been transformed into a vast spider web of hope. A sample of them has been gathered and saved on the spot before their destruction by municipal road services. This ritual materiality is a concrete expression of the shared religiosity of anonymous pilgrims, both Christians and Muslims.

Manoël Pénicaud, *Ευχές στη φύση*,
Πρίγκηπος, Τουρκία, 2014 ● Manoël Pénicaud,
Wishes in the nature, Büyükada, Turkey, 2014

Manoël Pénicaud, «*Ευχές-γλυκά*» σε τοίχο του
μοναστηριού, 2014 Πρίγκηπος, Τουρκία ●
Manoël Pénicaud, “*Candy wishes*” on a wall of the
monastery, 2014, Büyükada, Turkey

Φυλακτά, 2017, Büyükkada, Τουρκία, Ιδιωτική
συλλογή ● Amulets, 2017, Büyükkada, Turkey,
Private Collection

3 Ευχές και Προσευχές. Μια κοινή γλώσσα Wishes and Prayers. A Common Language

Οι κοινές πράξεις ευσέβειας προκύπτουν από μια κοινή επιθυμία για προστασία και ευημερία. Στο πλαίσιο αυτό, δεν διαμοιράζονται μόνο οι χώροι, αλλά και οι επιθυμίες και οι πρακτικές. Όταν μια πρακτική φαίνεται να λειτουργεί, οι πιστοί διασχίζουν εύκολα τα θρησκευτικά όρια για να εκμεταλλευτούν τη δύναμη των αγίων και τους τόπους που εκείνοι κατοικούν.

↳ *Οι Εβραίοι, οι Χριστιανοί και οι Μουσουλμάνοι μοιράζονται επίσης μια τελετουργική γλώσσα ενσωματωμένη σε μια σειρά αντικειμένων, όπως κεριά, φυλακτά, αναθήματα και θυμίαμα. Αφιερώματα με τη μορφή τάματος απαντώνται και στα έργα της σύγχρονης τέχνης. Συχνά αντηχούν τη δύναμη της θρησκευτικής πίστης εν γένει, ενώ άλλοτε εμπεριέχεται και μια υπόγεια κριτική της σχέσης ειδώλου-πιστού. Τόσο η προσευχή όσο και οι ευχές μέσα από τα αφιερώματα στα έργα τέχνης εντάσσονται στα ευρύτερα κοινωνικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα και ανανεώνουν τη σχέση μας με την πίστη, αλλά και την κοινωνία.*

The joint acts of piety arise from a common desire for protection and prosperity. Not only are the places shared, but so are the wishes and practices. When a practice is observed to work, the faithful readily cross religious boundaries in order to take advantage of the power of saints and the places they inhabit.

↳ *Jews, Christians and Muslims also share a ritual language embodied in a series of objects, such as candles, amulets, talismans, votive offerings and incense. The offerings in the form of ex-votos are also found in works of contemporary art. They often echo the power of religious beliefs in general, and there is often an underground critique of the image-faithful relationship. Both prayer and worship through the series of offering objects in works of art are integrated in the wider social and cultural context and renew our relationship with faith and society as well.*

Η σειρά «Λατρευτικά» παρουσιάστηκε το 1975, αποτελώντας μαρτυρία της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου της Ελλάδας. Πρόκειται για ένα σύνολο έργων του Δημήτρη Κοντού, που αξιοποιούν συνθετικά τη λατρευτική εικόνα με τα αφιερώματα (τάματα) και στα οποία ο καλλιτέχνης αναφέρεται σε επίκαιρα πολιτικά ή κοινωνικά θέματα της εποχής. Στα τρία έργα που παρουσιάζονται στην έκθεση γίνονται αναφορές στο φαινόμενο της ανοικοδόμησης της μεταπολεμικής Ελλάδας, στην επτάχρονη δικτατορία και στα ιδεολογικά συμφραζόμενά της, καθώς και στα ποικίλα φαινόμενα της καταναλωτικής κοινωνίας. Στο έργο «Παλιοί Καλοί Καιροί», οι παραπομπές στο χαμένο νεοκλασικό παρελθόν τονίζονται εμφατικά, καθώς κάθε «τάμα» είναι μια αρχιτεκτονική λεπτομέρεια. Στους «Αγρότες Εργάτες Φοιτητές» τα τάματα παίρνουν τη μορφή ανθρώπων-διαδηλωτών, ενώ στο έργο Καθρέφτης (Καθ' εικόνα και ομοίωσιν) τη θέση του λατρευτικού αντικειμένου παίρνουν πολυτελή καλλωπιστικά σύμβολα ● The series “Votive Offerings” was presented in 1975, and is a testimony to the period right after the restoration of democracy in Greece. The artworks take the form of religious icons and ex-votos and refer to the political or social issues of the period. In the three works that are presented in the exhibition, the artist refers to the phenomenon of reconstruction of post-war Greece, its seven-year dictatorship and its ideological contexts, and the various aspects of consumer society. In “Good old times”, the references to the lost irrevocable neoclassical past are emphasized, as each ex-voto is an architectural detail. In the “Farmers Workers Students” the ex-votos take the form of protesters, while in the work “Mirror (in His own image and likeness)”, luxury ornamental symbols represent worship.

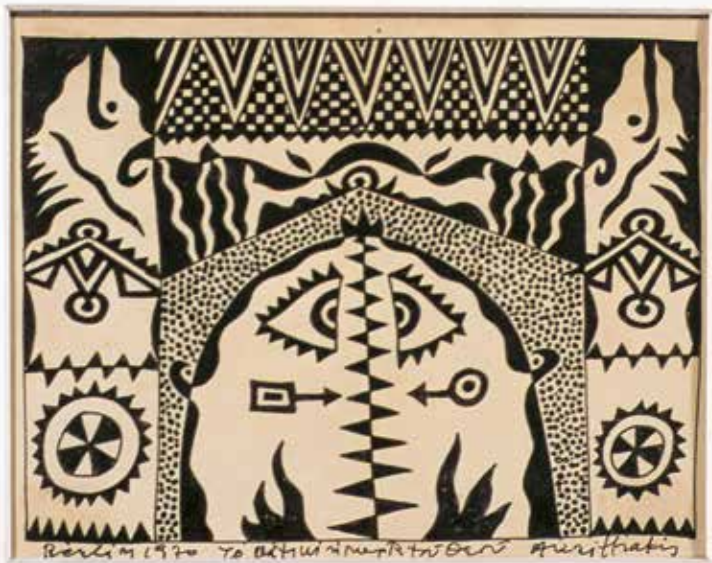

Δημήτρης Κοντός, *Εργάτες, αγρότες, φοιτητές*, τρίπτυχο, Αθήνα 1975, Συλλογή Μουσείου Βορρέ ● Dimitris Condos, *Workers, Farmers, Students*, Triptych, Athens 1975, Collection of Vorres Museum

Δημήτρης Κοντός, *Παλιοί καλοί καιροί Γ*,
Αθήνα 1975, Χαλκός, ορείχαλκος, αλουμίνιο,
λάδι σε μουσαμά, νοβοπάν, κορδέλες, Ιδιωτική
συλλογή ● Dimitris Condos, *Good old times C*,
Athens 1975, Aluminum, brass, bronze, oil on
canvas, particle board, ribbons, Private collection

Δημήτρης Κοντός, *Καθρέφτης (Καθ' εικόνα
και ομοίωσιν)*, Αθήνα 1993, Χαλκός, ορείχαλκος,
αλουμίνιο, κορδέλες, κοσμήματα, καθρέφτης,
Ιδιωτική συλλογή ● Dimitris Condos, *Mirror (in
His own image and likeness)*, Athens 1993,
Aluminum, brass, bronze, ribbons, faux bijoux,
mirror, Private Collection

Αλέξης Ακριθάκης, *Το μάτι και η πόρτα του Θεού*, 1970, μελάνι σε χαρτί, Συλλογή Μακεδονικού Μουσείου Σύγχρονης Τέχνης ● Alexis Akrithakis, *The eye and the Door of God*, 1970, Ink on paper, Collection of the Macedonian Museum of Contemporary Art

Ragna St. Ingadottir, *Memories*, 1995, Συλλογή Μακεδονικού Μουσείου Σύγχρονης Τέχνης ● Ragna St. Ingadottir, *Memories*, 1995, Collection of the Macedonian Museum of Contemporary Art

Έλλη Χρυσίδου, *Χωρίς τίτλο*, 2014,
Ιδιωτική συλλογή ● Elli Chryssidou, *Untitled*,
2014, private collection

Μπουκάλια με αγίασμα, Ναζαρέτ,
Ιερουσαλήμ, Λίβανο, Έφεσος, 2015–2016,
Ιδιωτική συλλογή ● Bottles of Holy Water,
Nazareth, Jerusalem, Lebanon, Ephesus,
2015–2016, Private Collection

Χριστιανικά και μουσουλμανικά
κομποσχοίνια, Βηθλεέμ, Παλαιστίνη, 2017,
Ιδιωτική συλλογή ● Christian and Muslim Prayer
Beads, Bethlehem, Palestine, 2017, Private
Collection

Θυμίαμα από τους Άγιους Τόπους,
Ιερουσαλήμ, 2016, Ιδιωτική συλλογή ● Incense
from Holy Land, Jerusalem, 2016, Private
Collection

Αγιασμένο λάδι, Λίβανο και Παλαιστίνη,
2016, Ιδιωτική Συλλογή ● Blessed oil, Lebanon
and Palestine, 2016, Private Collection

Μαρία Κομπατσιάρη, *Ο Άγιος Χριστόφορος*, Φανταστικά και Απόκοσμα, τσιγκογραφία, ακουατίντα, εκτύπωση σε χειροποίητο χαρτί, 2017 ● Maria Kompatsiari, *Saint Cristopher, Fantastical and Unearthly*, eau-forte, aquatinta, print, handmade cotton, 2017

Μάριος Ελευθεριάδης, *Σανίδες σωτηρίας-ξεματιάστρες*, 2008-2017, Ιδιωτική συλλογή ● Marios Eleftheriadis, *Boards of Salvation – evil eye healers*, 2008-2017, Private Collection

4 Υπό τη Σκέπη της Μαρίας Under the Aegis of Mary

Η Μαρία είναι μια κεντρική φιγούρα για τους Χριστιανούς και τους Μουσουλμάνους. Για τους πρώτους είναι η Μητέρα του Θεού, για τους τελευταίους η μητέρα του Προφήτη Ιησού. Η Μαρία αναφέρεται πιο συχνά στο Κοράνι απ' ό,τι σε ολόκληρη την Καινή Διαθήκη (34 φορές και 19 φορές αντίστοιχα) και είναι η κεντρική φιγούρα σε δύο Σούρες.

↳ *Το Κοράνι παρουσιάζει τη Μαρία ως πρότυπο εμπιστοσύνης στον Θεό. Αναφέρει επίσης αρκετά στοιχεία που είναι χαρακτηριστικά της χριστιανικής παράδοσης: η γέννηση της Μαρίας, η παρουσίασή της στο Ναό, ο Ευαγγελισμός, η Γέννηση και η Γέννηση του Ιησού. Η μαριανή αφοσίωση είναι σημαντική στις ισλαμικές πρακτικές και οι μουσουλμάνοι συχνά προσεύχονται επίσης στη Μαρία στα χριστιανικά ιερά.*

Mary is a pivotal figure for Christians and Muslims. For the former, she is the Mother of God, for the latter, the mother of the prophet Jesus. Mary is mentioned more often in the Qur'an than in the entire New Testament (34 and 19 times respectively) and she is the central figure in two Surahs, especially 19 dedicated and titled after Mary.

↳ *The Qur'an presents Mary as a model of confidence in God. The Koran also mentions several elements that are typical of the Christian tradition: the Virgin birth, her presentation at the Temple, the Annunciation, and the Nativity of Jesus. Marian devotion is central to Islamic practices and Muslims often pray to Mary in Christian shrines.*

*Και είπεν ο άγγελος προς αυτήν·
«Μη φοβού, Μαριάμ·
διότι εύρες χάριν παρά τω Θεώ».* ΛΟΥΚΑΣ 1,30

*Κοίτα! Οι άγγελοι είπαν:
«Ω! Μάριαμ! Ο Αλλάχ σε διάλεξε
και σ' εξάγνισε, προτιμώντας σε
ανάμεσα απ' όλες
τις γυναίκες των εθνών».* ΤΟ ΚΟΡΑΝΙ 3.42

**The angel
said to her,
"Do not be afraid,
Mary, you have
found favor
with God".**

LUKE 1,30

**The angels said:
"O Mary! Behold,
God has elected
thee and made thee
pure, and raised
thee above
all the women of the
world".**

Niki de St Phalle, *Autel Doré*, 1962-1995,
 Συλλογή Μακεδονικού Μουσείου Σύγχρονης
 Τέχνης ● Niki de St Phalle, *Autel Doré*,
 1962-1995, Collection of Macedonian Museum of
 Contemporary Art

Ευαγγελισμός και Γέννηση

Annunciation and Nativity

4.1

Η Μαρία ενσωματώνει τις ιδιότητες μιας οικουμενικής μητέρας που ξεπερνά τα θρησκευτικά όρια. Στο παρελθόν, αναφορές χριστιανών προσκυνητών κατέγραψαν την παρουσία μουσουλμάνων που είχαν έρθει να τιμήσουν την Παναγία στην εκκλησία του Ευαγγελισμού στη Ναζαρέτ.

↳ *Η Εκκλησία της Γεννήσεως στη Βηθλεέμ μπορεί επίσης να θεωρηθεί ισλαμική ιερή τοποθεσία. Σύμφωνα με την παράδοση ο Προφήτης Μωάμεθ σταμάτησε εδώ κατά την άνοδό του στον ουρανό για να προσευχηθεί στον τόπο όπου γεννήθηκε ο «αδελφός του Ιησούς». Μέχρι τις Σταυροφορίες, η εκκλησία περιλάμβανε τμήμα που προοριζόταν για μουσουλμάνους και συνέχισε να είναι ένας τόπος λατρείας για εκείνους μέχρι σήμερα. Γυναίκες διαφορετικών θρησκειών επισκέπτονταν για αιώνες την Σπηλιά του Γάλακτος για προσευχές που σχετίζονται με τη γονιμότητα.*

Mary embodies the qualities of a universal mother who transcends religious boundaries. In the past, accounts by Christian pilgrims often recorded the presence of Muslims who had come to revere the Virgin in the church of the Annunciation in Nazareth.

↳ *The Church of the Nativity in Bethlehem can also be regarded as an Islamic holy site. Tradition has it that the Prophet Muhammad stopped here during his Night Journey to Jerusalem to pray at the place where 'his brother Jesus' was born. Until the Crusades, the church included a section (with a mihrab) set aside for Muslims. The church continued to be a devotional place for the latter until today. The Milk Grotto nearby has also been visited for centuries by women of different religions for prayers connected with fertility.*

Η Παναγία του Κύκκου, 18ος αι.
 (Δωρεά Ελένης Παναγιωτίδου), © Μουσείο
 Βυζαντινού Πολιτισμού, Θεσσαλονίκη ● *Virgin*
Mary of Kykkos, 18th century (Donation of Eleni
Panagiotidou), © Museum of Byzantine Culture
 [BEI 50]

Ακολουθώντας τη ζωγραφική παράδοση της σχολής του Ισφαχάν (Ιράν), η Τουρκάλα καλλιτέχνης Ayşe Özalp αναπαράγει μια αρχαία περσική μικρογραφία σε ένα παλιό οθωμανικό φύλλο χαρτιού. Το αντικείμενο αποκτήθηκε στην Κωνσταντινούπολη ● Following the painting tradition of the school of Ispahan (Iran), the Turkish artist Ayşe Özalp reproduced an ancient Persian miniature on an old Ottoman sheet of paper. The item was acquired in Istanbul.

Ayşe Özalp, *Μουσουλμανικός Ευαγγελισμός*, Κωνσταντινούπολη, Τουρκία, 2014, Ιδιωτική συλλογή ● Ayşe Özalp, *Muslim Annunciation*, Istanbul, Turkey, 2014, Private Collection

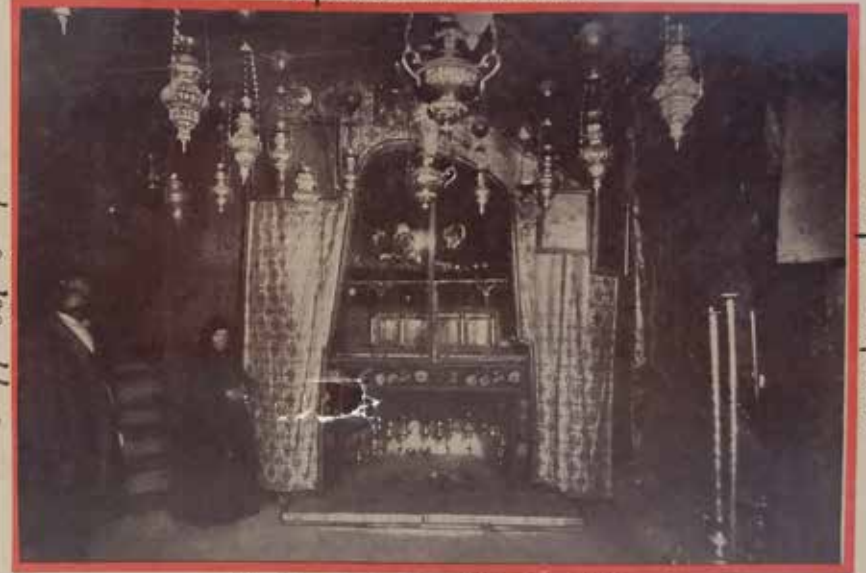
Гродъ Виѣлемъ

Vue de Bethléem

Άποψη της Βηθλεέμ, 20ός αιώνας, Βηθλεέμ, Παλαιστίνη, Ιδιωτική συλλογή ● View of Bethlehem, 20th Century, Bethlehem, Palestine, Private collection

Церковь Рождества

Grotte de la Nativité, Bethléem

Ο Ναός της Γέννησης, κάρτ ποστάλ, 20ός αιώνας, Βηθλεέμ, Παλαιστίνη, Ιδιωτική συλλογή ● The Church of Nativity, postcard, 20th Century, Bethlehem, Palestine, Private Collection,

Manoël Pénicaud, *Μουσουλμάννα με παιδί στη Βασιλική της Γέννησης*, 2014, Βηθλεέμ ● Manoël Pénicaud, *Muslim mother and child in the Basilica of the Nativity*, 2014, Bethlehem

Manoël Pénicaud, «*Η Παναγία, που γκρέμισε τα τείχη*» στο διαχωριστικό τείχος, 2015, Βηθλεέμ ● Manoël Pénicaud, «*Our Lady that brought down the walls*» on the Wall of Separation, 2015, Bethlehem

Οι καθολικές μοναχές του μοναστηριού του Εμμανουήλ ζήτησαν το 2010 από τον καλλιτέχνη Ian Knowles να ζωγραφίσει μία εικόνα πάνω στο διαχωριστικό τείχος. Στο βάθος, ο τοίχος επιχρίστηκε με λευκό χρώμα για την επίσκεψη του Πάπα Φραγκίσκου τον Μάιο του 2014 ● The Catholic sisters of the convent of the Emmanuel asked in 2010 the artist Ian Knowles to paint this icon on the Wall of Separation. In the background, the wall was repainted in white for the visit of Pope Francis in May 2014.

Μπορώ να ζωγραφίσω ένα αντικείμενο ή μια κατάσταση, μόνο αν είμαι συναισθηματικά ή πνευματικά εμπλεκόμενος σε αυτό, όμως δεν είναι πάντα σαφές με ποια διαδικασία αυτό το «κάτι» έχει αποκτήσει την απαραίτητη συναισθηματική και συμβολική αξία για να αξίζει να απεικονίζεται. Η σχέση μου με ένα θέμα μεγαλώνει στο αχνό φως της μισής κατανόησης. Το ενδιαφέρον μου για τον Ευαγγελισμό εξελίχθηκε σε αυτό το είδος ημίφωτος. Βρίσκω τον πυρήνα αυτής της ιστορίας, το μυστήριο της ενσάρκωσης, τη δυνατότητα ενσωμάτωσης της ύλης με αισθητική ή πνευματική αξία, μια ακαταμάχητη μεταφορά για τη ζωγραφική δραστηριότητα.

Δουλεύοντας με μονότυπα, μου φαίνεται ότι βοηθά να ανακαλέσει κανείς τη σύνθετη σχέση ανάμεσα στο σώμα και την ψυχή, την ύλη και το πνεύμα, που υπάρχει σε όλες τις μονοθεϊστικές θρησκείες.

Η αναλογία ότι η ζωγραφική, όπως και η νεαρή Μαρία, μπορεί να γίνει το σημείο συνάντησης ανάμεσα στο υλικό και το πνευματικό, ότι ένα τεταμένο δέρμα και η διαμόρφωσή του μπορεί να δημιουργήσει μια υποστατική ένωση, είναι μια σαγηνευτική αντίληψη που τροφοδοτεί τη φαντασία μου. Η τέχνη, όπως και η Μαρία, μπορεί να είναι το ουράνιο τόξο που συνδέει το γήινο και το θεϊκό.

Lino Mannocci

I can only paint an object or a situation if I am emotionally or intellectually engaged with it, yet it is not always clear to me by what process that 'something' has acquired the necessary emotional and symbolic value to make it worth depicting. My relationship with a theme grows in the dim-light of half comprehension. My interest with the Annunciation developed in this kind of penumbra. I find the core of this story, the mystery of the incarnation, the possibility of embedding matter with aesthetic or spiritual value, an irresistible metaphor for the activity of painting.

Working on parchment with monotypes, it seems to me, helps to evoke the complex relationship between body and soul, matter and spirit, that exists in all monotheistic religions.

The analogy that painting, like the young Mary, can become the meeting point between the material and the spiritual, that a stretched skin and its configuration might conjure up a hypostatic union, is a seductive notion that feeds my imagination. Art, like Mary, can be the rainbow that links the earthly and the divine.

Lino Mannocci

Lino Mannocci, *Ευαγγελισμός*, 2017, σειρά 10 έργων ● Lino Manocci, *Annunciation*, 2017, Serie of 10 pieces

Νάνα Σαχίνη, *Βαρύτητα και Χάρη: Η Γεωμετρία των Οργάνων της, εγκατάσταση, 2017* ● Nana Sachini, *Gravity and Grace: The Geometry of her Organs, installation, 2017*

Ναι, λοιπόν!
Η βαρύτητα έχει χάρη, η χάρη βάρος.
Τα όργανα έχουν τη δική τους
γεωμετρία και η γεωμετρία την
οργανικότητά της.
Πότε το ένα, πότε το άλλο,
ποτέ το ένα χωρίς το άλλο.
Το σώμα το φωνάζει σε όλη
την ιστορία.

Το σώμα της, λένε, δεν έχει ιστορία.
Ενσαρκώνεται χωρίς σεξ και χωρίς
θάνατο.
Σώμα χωρίς σωματικότητα.
Χωρίς όργανα, αισθήσεις, βρωμιά.
Χωρίς βαρύτητα.
Γίνεται;
Σώμα μόνο πνεύμα, ευγένεια.
Μόνο χάρη.
Γίνεται;
Ευγενές πάνω, μη καθαρό κάτω.
Διχοτομήσεις ενός σώματος που
φρόντισε, γέννησε, πόνησε, αγάπησε.

Αλλόκοτες, εσωτερικές
οργανικότητες και θραύσματα
σωμάτων.
Αναρτημένα, περικλείονται,
ασφυκτιούν, δραπετεύουν και εντέλει
συνομιλούν σε ένα γεωμετρικό σύμπαν
τελετουργίας από ατράκτους, θόλους,
σφαίρες, φεγγάρια, πλανήτες,
τρίγωνα, ιστία, πυραμίδες, αλυσίδες,
πολύεδρα, κενοτάφια, βάρκες,
παραλληλόγραμμα, χαλιά.

Συνομιλούν και φωνάζουν δυνατά:
Το θηλυκό ερωτικό και μητρικό σώμα
της, όπως και κάθε σώμα, είναι
συμπαντικό και ιερό. Έχει βαρύτητα
και για αυτό ακριβώς είναι γεμάτο
χάρη!

Νάνα Σαχίνη

So, yes!
Gravity has grace, grace
has weight.
The organs have their own geometry
and geometry its own structure.
Here is the one, then it's the other, never
the one without the other.
The body shouts throughout history.

Her body, they say, has no history.
It is incarnated without sex and without
death.
Body without body experience. No
organs,
sensations, dirt.
Without gravity.
Is it?
Body only spirit, kindness.
Only grace.
Is it?
Noble above, unclean down.
Divisions of a body that cared, nursed,
suffered, loved.

Distinct, internal organisms
and fragments of body.
Suspended, encircled, suffocate,
escape, and eventually meet in a
geometrical universe of ritual spindles,
domes, spheres, moons, planets,
triangles, sails, pyramids, chains,
polyhedrons, vacuoles, boats, parallels,
carpets.

They talk and shout loudly:
Her female sexual and maternal body,
like any body, is universal and sacred.
It's weighty and that's why it's full of
grace!

Nana Sachini

Ο Κήπος της Μαρίας *στην Αίγυπτο* Mary's Garden in Egypt

4.2

Κατά τη διάρκεια της Φυγής στην Αίγυπτο, η Αγία Οικογένεια υποτίθεται ότι σταμάτησε στην έρημο μπροστά σε μια θαυμάσια άνοιξη και ένα πλατάνι. Στην Ηλιόπολη (Κάιρο), ο χώρος της Ματάρια, που προσδιορίστηκε ως το σημείο όπου συνέβη το επεισόδιο, έχει γίνει ένας σημαντικός προσκυνηματικός τόπος. Καταγραφές από ταξιδιώτες ανά από τους αιώνες μαρτυρούν την πλούσια βλάστηση του κήπου που προσέλκυε χριστιανούς και μουσουλμάνους.

↳ Σήμερα, το σημείο, το οποίο έχει μετράτραπεί σε Μουσείο, περιβάλλεται από κατοικίες, σε αντίθεση με παλιές απεικονίσεις του παραδείσου.

During the Flight into Egypt, the Holy Family is said to have stopped in the desert by a miraculous spring and a sycamore tree. The site of Mataria, in Heliopolis (Cairo), is identified as the spot where the episode took place, and has become a notable place of pilgrimage. Beautiful travelers' accounts through the centuries testify to the luxuriant vegetation of the garden that attracted both Christians and Muslims.

↳ Today, transformed into an open-air museum, the site is surrounded by housing blocks, contrasting with past depictions of paradise.

Η ηχητική δημιουργία είναι το αποτέλεσμα μιας εκπαιδευτικής συνεργασίας μεταξύ του Mucem, του SATIS (Sciences Arts and Technologies of pictures and sound) και του εργαστηρίου ASTRAM (Πανεπιστήμιο Aix-Marseille).

Ηχητική Διεύθυνση:
Antoine Gianfrancesco και Kylian Mercier
Μουσική:
Fouad Didi
Επίβλεψη:
Sébastien Crueghe, Label 42 Studio.

Αποσπάσματα από τις αφηγήσεις προσκυνήματος του Felix Fabri (15ος αιώνας),
Christophe Harant (16ος αιώνας), Aquilante Rochetta (17ος αιώνας), Antonius Gonzales (17ος αιώνας).

The sound creation is the result of an educational partnership between the Mucem, the SATIS (Sciences Arts and Technologies of pictures and sound) and the laboratory ASTRAM (Aix-Marseille University).

Sound Direction:
Antoine Gianfrancesco and Kylian Mercier
Music:
Fouad Didi
Sound Supervision:
Sébastien Crueghe, Label 42 Studio

Excerpts from the pilgrimage narratives of Felix Fabri (15th century), Christophe Harant (16th century), Aquilante Rochetta (17th century), Antonius Gonzales (17th century).

Gildas Sergé (L'Œil Graphique) και SATIS, *Ο Κήπος της Μαρίας στη Ματάρια (Κάιρο)*, βίντεο (5' 30''), Μασσαλία, 2015, MuCEM-SATIS ●
Gildas Sergé (L'Œil Graphique) and SATIS, *The Garden of Mary in Matariah*, video (5' 30''), Marseille, 2015, Mucem–SATIS

Η Παναγία των Ναυαγών

Madonna of the Shipwrecked

4.3

Το νησί της Λαμπεντούζα αποτελεί ένα από τα παλαιότερα σταυροδρόμια της Μεσογείου. Μέρος των δρόμων της θάλασσας, εξυπηρετούσε πάντα ως στάση και καταφύγιο.

↳ *Από τον 16ο αιώνα, το νησί φιλοξενεί ένα σπήλαιο αφιερωμένο στη Μαρία και σε έναν μουσουλμανικό άγιο. Οι ναυτικοί και των δύο θρησκειών συνήθιζαν να αφήνουν προσφορές και φαγητά εκεί για να βοηθήσουν τους ναυαγούς. Σήμερα, οι κάτοικοι θυμούνται αυτή την παράδοση του διαμοιρασμού και της διάσωσης, βοηθώντας τους μετανάστες που επιδιώκουν να φτάσουν στην Ευρώπη.*

The island of Lampedusa represents one of the oldest Mediterranean crossroads. Located on maritime routes, it served both as a stopover and a refuge.

↳ *Since the 16th century, the island has been home to a small chapel dedicated to both Mary and to a Muslim saint. Sailors of both religions used to leave offerings and food here to assist the shipwrecked. Today, the inhabitants remember this tradition of sharing and rescuing by coming to the aid of migrants seeking to reach Europe.*

Ο Ιταλός τεχνίτης Francesco Tuccio δημιουργεί σταυρούς διαφόρων διαστάσεων από το ξύλο των μεταναστευτικών σκαφών που έχουν αποκλειστεί στο νησί. Τα έργα αυτά είναι μια δήλωση αδελφότητας και αλληλεγγύης και αντιπροσωπεύουν στα μάτια του το σύμβολο τόσο του πόνου όσο και της αναγέννησης ● The Italian artisan Francesco Tuccio makes crosses of varying dimensions from the wood of migrant boats stranded on the island. These works are a declaration of fraternity and solidarity and represent in his eyes a symbol of both suffering and rebirth.

Francesco Tuccio, Σταυρός, Λαμπεντούζα, Ιταλία, 2017, Ιδιωτική συλλογή ● Francesco Tuccio, *Crosses*, Lampedusa, Italy, 2017, Private Collection

Francesco Tuccio, *Η Παναγία της Λαμπεντούζα*, Λαμπεντούζα, Ιταλία, 2017, Ιδιωτική συλλογή ● Francesco Tuccio, *La Madonna di Lampedusa*, Lampedusa, Italy, 2017, Private Collection

Ορίζοντες

Perspectives

Προσκυνητές, ταξιδιώτες, μύστες, ποιητές, μελετητές και θεραπευτές, μια μεγάλη γκάμα ανθρώπων έχουν εμφανιστεί ως μεσάζοντες, μάρτυρες και πρωταγωνιστές στην ανταλλαγή μεταξύ των θρησκειών στον μεσογειακό κόσμο.

↳ *Αυτό το τμήμα της έκθεσης επικεντρώνεται σε σύγχρονους καλλιτέχνες, που με το έργο τους μετακινούνται, ως ιδιότυποι μεσολαβητές, μεταξύ διαφορετικών ιερών τόπων, συμβόλων και πρακτικών και διερευνούν την προβληματική της πίστης και της ανταλλαγής μεταξύ πιστών διαφορετικών θρησκειών. Οι «εκλεκτικές συγγένειες» και οι προοπτικές που αναδεικνύουν διανοίγουν τον ανθρωπολογικό ορίζοντα, μεταφέροντας ιδέες πέρα από τη γεωγραφία των κοινών ιερών τόπων, πάντα εντός της δημόσιας σφαίρας.*

Pilgrims, travelers, mystics, poets, scholars and healers – a wide variety of people have emerged as intermediaries, both witnesses and protagonists in the exchange between religions in the Mediterranean world.

↳ *This section of the exhibition centers on artists as go-betweens, themselves, exploring issues of faith and exchange among believers of different religions in different parts of the world. Their «selective affinities» and perspectives open up the anthropological horizon, expanding ideas beyond the shared sanctuaries, always within the public sphere.*

Ψηφιακές Επιθυμίες

Digital Desires

5.1

Πώς εκφράζονται οι επιθυμίες στον ψηφιακό κόσμο; Το Ecotone του καλλιτέχνη Thierry Fournier δημιουργεί ένα τοπίο από τη ζωντανή σύλληψη των tweets που διαβάζονται από συνθεμένες φωνές, οι οποίες έχουν ως κοινό χαρακτηριστικό το γεγονός ότι εκφράζουν επιθυμίες.

↳ Αποσπασμένες από το αρχικό τους πλαίσιο και από τους κώδικες ενός κοινωνικού δικτύου, αυτές οι προσωπικές (και μερικές φορές μύχιες) σκέψεις προβάλλονται έτσι σε έναν συλλογικό χώρο και αποτελούν μια ακούσια αφήγηση.

↳ Οι λέξεις που χρησιμοποιούνται λειτουργούν σαν προσευχές ή μηνύματα σε ένα μπουκάλι, αναδεικνύοντας τα ρευστά όρια της ιδιωτικότητας και της μυστικότητας.

What do people wish for in the digital world? Ecotone by the artist Thierry Fournier generates a landscape from a live feed of tweets read by synthesized voices, each voicing wishes or desires.

↳ Extracted from their original context and from the codes of a social network, these personal (and sometimes very intimate) thoughts are thus projected into a collective space to form an involuntary narrative.

↳ Through these words cast like prayers or messages in a bottle, the work addresses the fluctuating boundaries between privacy and secrecy in a shared virtual landscape.

Thierry Fournier, Ecotone, Διαδικτυακή εγκα-
τάσταση, 2015 ● Thierry Fournier, Ecotone,
Network Installation, 2015

Η «επίσκεψη» των νεκρών

Revisiting the Dead

5.2

Άνθρωποι όλων των εθνικοτήτων, αλλά και πιστοί όλων των θρησκειών συναντιούνται στον ψυχικό και νοητικό τόπο του θανάτου και της απώλειας. Ο φόβος του θανάτου, η απόδοση τιμής, η διατήρηση της μνήμης, η συνάντηση του προσωπικού πένθους με τη συλλογική απώλεια, όλα συγκλίνουν στην τελετή της ταφής. Οι καλλιτέχνες Λυδία Δαμπασίνα, Νατάσσα Μαρκίδου, Μανόλης Μπαμπούσης, Λήδα Παπακωνσταντίνου και Μάριος Χατζηπροκοπίου «επισκέπτονται» τους νεκρούς, τις νεκρικές τελετές και το θρήνο υπερβαίνοντας τη διχοτόμηση της ζωής και του θανάτου, της λήθης και της μνήμης, του γηγενή και του αλλοεθνούς ή του αλλόθρησκου.

People of all nationalities, as well as believers of all religions, meet in the psychic and mental space of death and loss. Fear of death, paying respects, preserving memory, personal mourning intersect with collective loss, all converging in the burial ceremony. The artists Manolis Baboussis, Marios Chatziprokopiou, Lydia Dambassina, Natassa Markidou and Leda Papaconstantinou, «visit» the dead, funeral ceremonies and lament, surpassing the division of life and death, oblivion and memory, the native and the stranger.

Η Λήδα Παπακωνσταντίνου παρουσίασε το έργο-performance «Εις το Όνομα» το 2001 στο πλαίσιο της 1ης Biennale Θεσσαλονίκης. Μέσα από διαδοχικές, προγραμματισμένες δράσεις σε νεκροταφεία της Αθήνας, της Θεσσαλονίκης και της ευρύτερης περιοχής αυτής, επισκέφθηκε τους τους νεκρούς που αναπαύονται εκεί, και συνάντησε τους ανθρώπους που εργάζονται σε αυτούς τους χώρους, ή όσους διέρχονται τυχαία. Στο Ινδικό νεκροταφείο του Χαρμανγκιοί, στον Δενδροπόταμο, όπου ινδουιστές, μουσουλμάνοι, σιχ και χριστιανοί είναι θαμμένοι μαζί, στα αγγλικά κοιμητήρια Μίκρας και Ασβεστοχωρίου, στο αρμένικο και σ' αυτό των Διαμαρτυρομένων της Ευαγγελίστριας, στα συμμαχικά Ζεϊτινλίκ της Σταυρούπολης, στο εβραϊκό της οδού Δημητρίου Καραολή, η καλλιτέχνης εναπόθεσε αντικείμενα ευλαβικά και ανακάλεσε τη μνήμη ανθρώπων από διάφορα μέρη του κόσμου, διαφορετικές θρησκείες και εθνικότητες, οι οποίοι σκοτώθηκαν κυρίως στα πεδία μαχών. Η μνήμη αυτή, μέσα από τα video που δημιουργήθηκαν, προβλήθηκε στο νερό και επανέρχεται μέσα από την έκθεση ● Leda Papaconstantinou presented the performative work *In the Name Of* in 2001 as part of the 1st Thessaloniki Biennale. Through successive, planned actions in cemeteries of Athens, and Thessaloniki and its surroundings, she visited the sites, those buried there and encountered the people who work in these places or walk through them. In the Indian cemetery of Harmangioi in Dendropotamos, where Hindus, Muslims, Sikhs and Christians are all buried together, in the English cemeteries of Mikra and Asvestohori, in the Armenian and the Protestant cemeteries of Evangelistria, the Allied Cemetery Zeitinlik of Stavroupoli, and the Jewish cemetery of D. Karaoli Street, the artist placed votive objects gently and recalled the memory of people from different parts of the world, different religions and nationalities, who were mostly killed in battlefields. This memory, created through the photographs and videos, was projected onto water surface and now returns again through this exhibition.

Λήδα Παπακωνσταντίνου, *Εις το Όνομα*, 2007, βίντεο περφόρμανς, Συλλογή Κρατικού Μουσείου Σύγχρονης Τέχνης ● Leda Papaconstantinou, *In the Name of*, video performance, 2007, Collection of the State Museum of Contemporary Art

Λυδία Δαμπασίνα, *Από ποιο τάφο προέρχεται; (Από πού είναι αυτό; / Από έναν εβραϊκό τάφο; / Ή από έναν μουσουλμανικό τάφο;)*, 2017, τρεις α/μ επεξεργασμένες φωτογραφίες, μαρμαρίνη πλάκα ● Lydia Dambassina, *From what tomb does it come? (Where is this from? / Is this from a jewish tomb? / Or from a muslim tomb?)*, 2017, three b/w photographs, marble stone

Μανόλης Μπαμπούσης, *Χωρίς τίτλο*, από τη σειρά *Κατοχές*, έγχρωμη φωτογραφία, 2006, Συλλογή Μακεδονικού Μουσείου Σύγχρονης Τέχνης ● Manolis Baboussis, *Untitled*, from the serie *Possessions*, colour print, Collections of the Macedonian Museum of Contemporary Art

«Σέ μιά ἄκρη τοῦ διαδρόμου»:
Μια παραστασιακή διάλεξη
για τον θρήνο και την αγάπη.

*Πώς ζει κανείς με την ιδέα ότι η
αγάπη του δεν θεωρείται αγάπη, και ότι
η απώλεια δεν θεωρείται απώλεια; Πώς
ζει κανείς μια μη αναγνωρίσιμη ζωή;*

Τζούντιθ Μπάτλερ

Ποιοι μπορούν να θρηνήσουν για ποιους;
Με τι τρόπους; Με ποια γλώσσα; Και πού;

Μπορεί ένας διεμφυλικός να θρηνηθεί σε
δεκαπεντασύλλαβο; Μπορεί ένας
εθνικός του 3ου αιώνα μ.Χ να θρηνήσει
τον Χριστιανό φίλο του σε γλώσσα
Χριστιανών; Όπως θρηνεί τον Ιωνάθαν ο
Δαβίδ, ή ο Σέργιος τον Βάκχο;

Ποια σώματα θεωρούνται άξια θρήνου
και άξια ταφής; Ποιες και ποιοι έχουν
δικαίωμα να παραλάβουν τις σωρούς
των αγαπημένων τους; Τι σημαίνει ένα
τέτοιο δικαίωμα να αναγνωρίζεται;

Τι προϋποθέτει, τι επιβάλλει, αλλά και τι
αποκλείει η συμμετοχή στον κύκλο των
θρηνούντων; Πώς το συμβάν του
θανάτου, που κατεξοχήν διασαλεύει τα
σύνορα, μπορεί εν τέλει και να τα
επανεδραιώνει; Πώς οι διαφορές
θρησκείας, καταγωγής, ή
σεξουαλικότητας αναδύονται εκ νέου
στη θρηνητική τελετουργία και
οριοθετούν την πρόσβαση σε αυτήν;

Ποιες εμπειρίες πένθους θεωρούνται
άξιες να θρηνηθούν συλλογικά,
μεγάλοφώνως, και ποιες εκτοπίζονται
-μονήρεις, χαμηλόφωνες- σέ μιά ἄκρη
τοῦ διαδρόμου;

Εκκινώντας από το ποίημα του Κ.Π.
Καβάφη Μύρης- Αλεξάνδρεια του 340
μ.Χ., και τους τρόπους όπου σε αυτό
σκηνοθετείται η θρηνητική τελετουργία
και η διάσταση μεταξύ εθνικών και
Χριστιανών, η παραστασιακή διάλεξη
διερευνά τα παραπάνω ερωτήματα με
έμφαση στην εγγενή ξενότητα -και
επικείμενη κατάλυση- κάθε ανθρώπινου
δεσμού.

In a corner of the corridor':
A performative lecture on lament and
love.

*How does one live with the notion
that one's love is not considered love,
and one's loss is not considered loss?
How does one live an unrecognizable life?*

Judith Butler

Who can lament for whom? In which
ways? In which language? And where?

Can a transgender person be lamented in
the fifteen-syllable metre? Can a 3rd centu-
ry A.D. heathen lament for his Christian
friend in the language of a Christian? In the
same way David laments for Jonathan, or
Sergius for Bacchus?

Which bodies are considered worthy of
lament and worthy of burial? Who has the
right to receive the beloved's dead body?
What does the recognition of such a right
mean?

What is presupposed, imposed but also
excluded, by participation in the circle of
mourners? How can the event of death,
which par excellence shakes borders, end
up by also reinforcing them? How do
religious, national or sexual differences
re-emerge in the lament ritual, and
demarcate the access to it?

Which deaths are considered worthy of
being lamented -collectively and
loudly- and which laments are displaced
-solitary, hushed- 'in a corner of the
corridor'?

Departing from C.P. Cavafy's poem
Myris: Alexandria, A.D. 340, and from the
ways it stages the ritual lament and the
tensions between heathens and Christians,
this performative lecture examines the
questions above, focusing on the inherent
foreignness -and imminent dissolve- of
every human bond.

**Μάριος Χατζηπροκοπίου, «Σέ μιά ἄκρη τοῦ
διαδρόμου»: μια παραστασιακή διάλεξη για
τον θρήνο και την αγάπη. Η performance
-διάλεξη πραγματοποιήθηκε στις 24
Σεπτεμβρίου στο Γενί Τζαμί ● Marios
Chatziprokopiou, 'In a corner of the corridor':
a performative lecture on lament and love.
The performance-lecture was presented 23,
September at Yeni Camii.**

Τα σύμβολα έχουν γίνει συχνά αντικείμενο διαπραγμάτευσης για τους σύγχρονους καλλιτέχνες. Η βαρύτητα ειδικά των θρησκευτικών συμβόλων, καθώς και η ιστορικότητά τους είναι εγκατεστημένες στη συλλογική συνείδηση. Στην Ελλάδα ο σταυρός, σύμβολο του χριστιανισμού, έχει χρησιμοποιηθεί ποικιλοτρόπως και έχει συνδεθεί όχι μόνο με την θρησκευτική, αλλά και με την πολιτική ιστορία του τόπου. Στην τέχνη έχει μετατραπεί συχνά σε πεδίο διερωτήσεων: ο Φίλιππος Γκούτζος, η Λυδία Δαμπασίνα και ο Δημήτρης Μεράντζας, μέσα από διαφορετικούς χειρισμούς, μεταβάλλουν τη δυναμική του συμβόλου και αφήνουν ανοιχτό το νόημα στις προσωπικές προσεγγίσεις και ερμηνείες.

Symbols have often been negotiated by contemporary artists. Especially the gravity of the religious symbols, as well as their historicity are established in the collective consciousness. In Greece, the cross, a symbol of Christianity, has been used in a variety of ways and has been associated not only with the religious, but also with the political history of the country. In art it has often become a field of debate and exploration: Filippou Goutzos, Lydia Dambassina and Dimitris Merantzias, through different manipulations, alter the symbol's dynamics and open up meanings to personal approaches and interpretations.

Φίλιππος Γκούτζος, *Χωρίς καθόλου λάθη*,
2012 ● Filippos Gkoutzos, *With no mistakes*,
2012

Λυδία Δαμπασίνα, Σταυρός, 1997,
Κοντραπλακέ, ξύλο, καλαπόδια, Συλλογή
Μακεδονικού Μουσείου Σύγχρονης Τέχνης ●
Lydia Dambassina, *Cross*, 1997, Plywood, wood,
lasts, Collection of the Macedonian Museum of
Contemporary Art

Δημήτρης Μεράντζας, *Αστέρι*, 2004,
ανασύνθεση από τέσσερα χρησιμοποιημένα
τσιγκέλια κρεοπωλείου ● Dimitris Merantzas,
Star, 2004, recomposition of four used butcher's
crooks

Οι ιεροί τόποι συχνά λειτουργούν ως τόποι-περάσματα για τους πιστούς διαφορετικών θρησκειών: σ' αυτούς τα όρια μεταξύ των θρησκειών θολώνουν, καταργώντας ή υποβαθμίζοντας άλλες υπαρκτές εντάσεις και συγκρούσεις.

↳ Ταυτόχρονα, ιεροί τόποι στον αστικό ιστό συνιστούν ένα δίκτυο όπου ο Άλλος αναζητείται στο σώμα των πόλεων. Τρεις διαφορετικές αφηγήσεις, του Γιάννου Οικονόμου για την Κύπρο, του Τάσου Βρεττού για την Αθήνα και του Manoël Pénicaud για τη Νέα Υόρκη, συνθέτουν ένα μωσαϊκό τέτοιων τόπων-περασμάτων, όπου οι ετερότητες συναντιούνται και συμβιώνουν.

Sacred sites often operate as passage ways for the faithful of different religions: on these sites the boundaries between religions are often blurred, soothing existing tensions and conflicts.

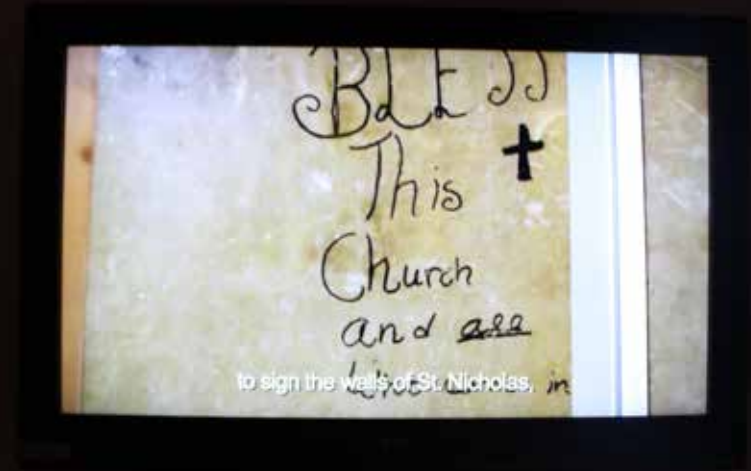
↳ At the same time, sacred sites in urban space constitute a network where the "other" is sought in their traces, monuments and buildings of the urban fabric. Three different narratives, by Yiannos Economou for Cyprus, by Tassos Vrettos for Athens and by Manoël Pénicaud for New York, make up a mosaic of such passages where the diversities meet and cohabit.

Γιάννος Οικονόμου, *Καθεδρικός ή Τζαμί;*, 2017, Αμμόχωστος, Κύπρος, φωτογραφία ● Yiannos Economou, *Cathedral or Camii?*, 2017, Famagusta, Cyprus, photograph

Γιάννος Οικονόμου, *Η Παναγία Αφροδίτη*, 2017, μονοκάνναλο έγχρωμο βίντεο φηλής ευκρίνειας χωρίς ήχο (διάρκεια 6' 10'') ● Yiannos Economou, *Panagia Afrodite*, 2017, single channel colour HD silent video (duration 6' 10'')

Manoël Pénicaud, *Ναός του Αγίου Νικολάου στη Νέα Υόρκη*, video, (διάρκεια 4'45"), Aix-en-Provence, Γαλλία, 2017, IDEMEC-CNRS
 ● Manoël Pénicaud, *Saint Nicholas Church in New York*, video, (duration 4' 45"), Aix-en-Provence, France, 2017, IDEMEC-CNRS

Τάσος Βρεττός, *Fatima-Zahra Mosque*, Μαραθώνας, από τη σειρά *Τ(ρ)όποι Λατρείας*, Αθήνα, Ελλάδα 2015 ● Tasos Vrettos, *Fatima-Zahra Mosque*, Marathon, from the series *Wor(th)ship*, Athens, Greece, 2015

Gildas Sergé (*L'oeil graphique*) και SATIS, *Οι Προσκυνητές*, video, (διάρκεια 3'20''), Μασσαλία, Γαλλία, 2015, Mucem – SATIS ● Gildas Sergé (*L'oeil graphique*) and SATIS, *The Pilgrims*, video, (duration 3'20''), Marseilles, France, 2015, Mucem–SATIS

Η ηχητική δημιουργία είναι το αποτέλεσμα μιας εκπαιδευτικής συνεργασίας μεταξύ του Mucem, του SATIS (Sciences Arts and Technologies of pictures and sound) και του εργαστηρίου ASTRAM (Πανεπιστήμιο Aix-Marseille). Ηχητική Διεύθυνση: Kylian Mercier, Rémi Bernard και Manon Médina / Επίβλεψη: Sébastien Crueghe, Label 42 Studio ● The sound creation is the result of an educational partnership between the Mucem, the SATIS (Sciences Arts and Technologies of pictures and sound) and the laboratory ASTRAM (Aix-Marseille University). Sound Direction: Kylian Mercier, Rémi Bernard and Manon Médina / Sound Supervision: Sébastien Crueghe, Label 42 Studio

ΜΦΘ

ΤhMP

ΟΔΟΙΠΟΡΙΚΟ ΣΤΙΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΕΣ ΚΑΙ ΣΤΙΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝ ΙΕΡΩΝ ΤΟΠΩΝ

Η έκθεση στο Μουσείο Φωτογραφίας Θεσσαλονίκης (ΜΦΘ) διαρθρώνεται σε οκτώ ενότητες, όπου τρία διακριτά επίπεδα φωτογραφικής αφήγησης εμπλέκονται μεταξύ τους: ένα ιστορικό, ένα αμγώς τεκμηριωτικό κι ένα καλλιτεχνικό. Οι εικόνες μάς μεταφέρουν σε περιοχές όπου η γεωγραφία, η ιστορία και οι παραδόσεις, οι κοινωνικές συνθήκες και οι κοινοτικές συνθέσεις ύφαιναν μέσα στους αιώνες μοναδικά παραδείγματα συμβίωσης διαφορετικών θρησκευτικών ομάδων και διαμοιράσματος του θείου και των ιερών τόπων.

↳ *Η περιήγηση ξεκινά από την «Τρισάγια Πόλη», την Ιερουσαλήμ, ιερή και για τις τρεις θρησκείες, οι οποίες συνυπάρχουν παράλληλα για αιώνες μέσα στα σαφέστατα στεγανά τους. Ο βαθμός διαχωρισμού στην περιοχή των Αγίων Τόπων γίνεται άμεσα αντιληπτός στην ενότητα τα «Τείχη».*

↳ *Στα «Βουνά» και στα «Νησιά», ερχόμαστε σε επαφή με λιγότερο ή περισσότερο απομονωμένες κοινότητες από τη Βόρεια Αφρική ως το Αιγαίο, όπου το μοίρασμα των ιερών τόπων και η ειρηνική συνύπαρξη θεωρούνταν –μέχρι και τις ημέρες μας– αυτονόητη πρακτική, με το παράδειγμα των χριστιανικών μοναστηριών στη Συρία να δεσπόζει λόγω της τραγικής κατάληξης του πολέμου.*

↳ *Στις «Σπηλιές» μαθαίνουμε για τελετές εξορκισμού, αλλά και για τον θρύλο των Επτά Παίδων της Εφέσου που διαπερνά περιοχές, λαούς και θρησκείες, ενώ στους «Τόπους της Παναγίας» αντικρίζουμε τη διαχρονική και διάσπαρτη σε όλη τη Μεσόγειο λατρεία από χριστιανούς και μουσουλμάνους που απολαμβάνει η Παναγία.*

↳ *Η έκθεση διερευνά επίσης τους «Ενδιάμεσους Χώρους» μεταξύ θρησκευτικών πρακτικών και παραδόσεων, κυρίως στην περιοχή των Βαλκανίων, και την υβριδική ώσμωσή τους, ενώ οι αυτοσχέδιοι τόποι λατρείας μεταναστών στην Ελλάδα έρχονται στο προσκήνιο μέσα από την ενότητα «Από τη μία όχθη στην άλλη», όπου ένα φωτογραφικό πρότζεκτ αποτελεί αφορμή για τη συνεύρεση δεκάδων ετερόκλητων κοινοτήτων.*

A JOURNEY THROUGH GEOGRAPHIES AND COMMUNITIES OF SHARED SACRED SITES

The exhibition at the Thessaloniki Museum of Photography (ThMP) unfolds in eight sections, where three distinct levels of photographic narration, one historic, one purely documentative and one artistic, are interwoven. We travel in regions where geography, history and tradition, social conditions and mixed communities crafted unique examples of cohabitation, of shared sacred sites and practices among groups of different religions.

↳ *Our tour begins from the “Holy City”, Jerusalem, sacred to all three monotheistic religions, where coexistence occurs, but in parallel and profoundly segregated ways. Divisions in the Holy Land become even more apparent in the section “Walls”.*

↳ *The sections “Mountains” and “Islands” show us various communities, with lesser or greater isolation, from North Africa to the Aegean, where peaceful coexistence and the sharing of sacred sites constructed a common ground. Here the example of some Christian monasteries in Syria is high lightened as they confront the tragedy of civil war.*

↳ *In the section “Caves” we learn about exorcism rituals and about the legend of the Seven Sleepers that crosses through regions, cultures and religions.*

↳ *Through the numerous scattered “Sites of the Virgin” we encounter the timeless worship of Mother Mary by both Christians and Muslims.*

↳ *The “In-betweens” of religious traditions and practices –and their hybridity– are explored in the Balkan region, while the makeshift worship places of immigrants in Greece are revealed in the section “From one shore to the other”, where a photographic project brings together diverse ethnic and religious communities and their experience.*

ΜΦΘ	ThMP	Φωτογράφοι	Photographers
Επιμελητής Στέργιος Καράβατος	Curator Stergios Karavatos	Αλέξανδρος Αβραμίδης Yeosf Alraheel (SY)	Alexandros Avramidis (GR) Yeosf Alraheel (SY)
Βοηθός επιμελητή Δανάη Τεζαψίδου	Assistant curator Danaë Tezapsidou	Μάριος Βεργέτης Τάσος Βρεττός Faraj Chammas (SY)	Marios Ververis (GR) Tassos Vrettos (GR) Faraj Chammas (SY)
Υπεύθυνη έρευνας Όλγα Μούτσιανου	Researcher Olga Moutsianou	Manuel Çitak (TR)	Manuel Çitak (TR)
Επιστημονικός σύμβουλος Γιώργος Μαυρομμάτης	Scientific consultant Giorgos Mavrommatis	Magali Corouge (FR)	Magali Corouge (FR)
Εκτυπώσεις / Printing Color Consulting Group	Printing Color Consulting Group	Gianni Berengo Gardin (IT)	Gianni Berengo Gardin (IT)
Παραγωγή υλικού σήμανσης Color Consulting Group	Production of signage material Color Consulting Group,	↳ © Contrasto	↳ © Contrasto
Πολυζωίδης	Polizoidis	Χάρης Γεωργούσης Christophe Goussard (FR)	Harris Georgoussis (GR) Christophe Goussard (FR)
Κείμενα	Texts	↳ © Agence VU	↳ © Agence VU
Dionigi Albera	Dionigi Albera	Nele Gülck & Nikolai Antoniadis (DE)	Nele Gülck & Nikolai Antoniadis (DE)
Karen Barkey	Karen Barkey	Robert Jankuloski & Elizabeta Koneska (FYROM)	Robert Jankuloski & Elizabeta Koneska (FYROM)
Στέργιος Καράβατος	Stergios Karavatos	Izzet Keribar (TR)	Izzet Keribar (TR)
Δημήτρης Παπαδόπουλος	Dimitris Papadopoulos	Sara Kuehn (DE)	Sara Kuehn (DE)
Manoël Pénicaud	Manoël Pénicaud	Ludovic Maisant (FR)	Ludovic Maisant (FR)
Μεταφράσεις	Translations	↳ © Getty Images	↳ © Getty Images
Μαρία Ζαμπέτη	Maria Zampeti	Jean-Luc Manaud (FR)	Jean-Luc Manaud (FR)
Στέργιος Καράβατος	Stergios Karavatos	↳ © Gamma-Rapho-Keystone	↳ © Gamma-Rapho-Keystone
Δημήτρης Παπαδόπουλος	Dimitris Papadopoulos	Diàna Markosian (AM-US)	Diàna Markosian (AM-US)
Δανάη Τεζαψίδου	Danaë Tezapsidou	Cécile Massie (FR)	Cécile Massie (FR)
Τοποθέτηση & αποκαθίλωση έργων	Exhibition installation & de-installation	Γιώργος Μαυρομμάτης, Αγγελική Ροβάτσου & Μιράντα Τερζοπούλου	Giorgios Mavrommatis, Aggeliki Rovatsou & Miranda Terzopoulou (GR)
Δημήτρης Παπαδόπουλος	Dimitris Papadopoulos	Andrea Merli (IT)	Andrea Merli (IT)
Ελαιοχρωματικές εργασίες Chromodesign A.E.	Painting work Chromodesign S.A.	Ηλίας Μιχαλάκης	Ilias Michalakakis (GR)
Γραφείο Τύπου & Επικοινωνίας, διόρθωση κειμένων	Press Office & Communication, text editing	Εύα Νταραρά	Eva Darara (GR)
Μαρία Ζαμπέτη	Maria Zampeti	Αβραάμ Παυλίδης	Avraam Pavlidis (GR)
Διοικητική υποστήριξη Στέλλα Τσιαρβούλα	Administrative support Stella Tsiarvoula	Manoël Pénicaud (FR)	Manoël Pénicaud (FR)
Γραμματειακή υποστήριξη Ελισάβετ Τσινόγλου	Secretarial support Elisavet Tsinoglou	Πάρις Πετρίδης	Paris Petridis (GR)
Διαχείριση έργων Ανέτα Τσούκα	Art handling Aneta Tsouka	Franck Pourcel (FR)	Franck Pourcel (FR)
Εκπαιδευτικά προγράμματα Μαρία Κοκορότσκου	Educational programs Maria Kokorotskou	Antonio Pusceddu (IT)	Antonio Pusceddu (IT)
Τεχνική υποστήριξη Χουσεΐν Βελήογλου	Technical support Hussein Velioglou	Guy Raivitz (IL)	Guy Raivitz (IL)
Αντώνης Βλάχος	Antonis Vlahos	Ivo Saglietti (IT)	Ivo Saglietti (IT)
Μαρία Κοντοβουνισίου	Maria Kontovounissiou	Φανή Σαρρή	Fanny Sarri (GR)
Αλέξανδρος Κρυστάλλης	Alexandros Krystallis	David Sauveur (FR)	David Sauveur (FR)
		↳ © Agence VU	↳ © Agence VU
		Ahikam Seri (IL)	Ahikam Seri (IL)
		↳ © Panos Pictures	↳ © Panos Pictures
		Laramie Shubber (UK)	Laramie Shubber (UK)
		Νικολέττα Τζιανουδάκη	Nikoletta Tzianoudaki (GR)
		Jeff Vanderpool (GR-US)	Jeff Vanderpool (GR-US)

Η ΤΡΙΣΑΓΙΑ ΠΟΛΗ

Κεφ. 1

Η Ιερουσαλήμ θεωρείται πόλη ιερή και για τις τρεις μονοθεϊστικές θρησκείες που ακολουθούν την Αβρααμική παράδοση –τον ιουδαϊσμό, τον χριστιανισμό και το Ισλάμ. Κάποιοι φαντάζονται την Άγια Πόλη ακόμη και ως την «πόλη της Ειρήνης», τον τόπο μιας μελλοντικής ουτοπικής συμφιλίωσης. Ταυτόχρονα, ωστόσο, πρόκειται για μια πόλη που συμπυκνώνει το συμβολικό και το πολιτικό, και όπου οι εντάσεις των αντικρουόμενων ταυτοτήτων, της διαμάχης για τα σύνορα και της αντιδικίας για τους ιερούς τόπους, είναι οξυμένες. Αυτή είναι η παραδοξότητα της Ιερουσαλήμ.

↳ Κατά την περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η θρησκευτική συνύπαρξη υπήρξε, σε γενικές γραμμές, αντικείμενο ειρηνικής διαχείρισης. Από τις αρχές του 20ού αιώνα με τη διάδοση των εθνικισμών στη φθίνουσα Οθωμανική επικράτεια, η συνύπαρξη αυτή άρχισε να απειλείται από φανατισμούς κάθε είδους αποτελώντας πλέον, ακόμα και στις μέρες μας, μια πρόκληση. Μερικοί ιεροί τόποι, όπως το Τείχος των Δακρύων και ο περίβολος γύρω από τον Θόλο του Βράχου ή αλλιώς Τέμενος Αλ-Άκσα (Όρος του Ναού για τους Εβραίους), παραμένουν στον πυρήνα των βαθύτατων γεωπολιτικών προβλημάτων της ισραηλινο-παλαιστινιακής κρίσης.

↳ Παρ' όλα αυτά, ενώ ο διαχωρισμός γίνεται ολοένα και πιο σαφής, μερικές φορές είναι ακόμη δυνατόν να παρατηρήσει κανείς σε κάποια ιερά, ή στους δρόμους της Άγιας Πόλης, κάποιες μορφές διαθρησκευτικής διαπερατότητας.

THE HOLY CITY

Chap. 1

All three monotheistic religions that follow the Abrahamic tradition -Judaism, Christianity and Islam- consider the city of Jerusalem as sacred to their faith. Some even regard the Holy City as the “city of Peace”, the site of a future utopian reconciliation. But it is also a place of symbolic and political congestion where conflicting identities, borders and competition over holy sites are exacerbated. This is the paradox of Jerusalem.

↳ *Religious coexistence* was managed peacefully during the period of the Ottoman Empire. Since the beginning of the 20th century, with growing nationalism, coexistence has become challenging, threatened by multifaceted fanaticisms. Some holy places, such as the Wailing Wall and the Esplanade of the Mosques (Temple Mount for the Jews) remain the kernel of deep geopolitical issues in the Israeli-Palestinian crisis.

↳ *However*, even as separation becomes sharper, forms of interreligious porosity can still be observed, sometimes in sanctuaries or in the streets of the Holy City.

Πάρις Πετρίδης, Μαζική Προσευχή, Τείχος
των Δακρύων, Παλιά Πόλη της Ιερουσαλήμ, 2011
● Paris Petridis, Mass Prayer, Wailing Wall, Old
City of Jerusalem, 2011

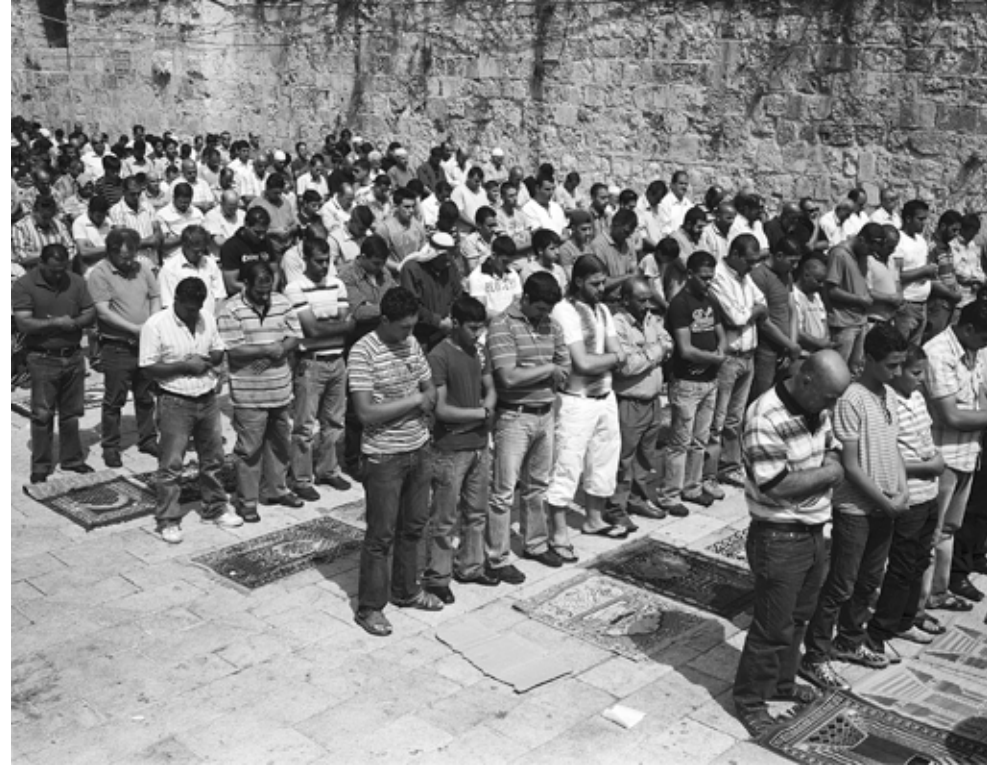

«Τον μήνα πριν από το εβραϊκό νέο έτος είναι έθιμο για τους εβραίους να προσεύχονται στο Τείχος των Δακρύων τη νύχτα, ζητώντας συγχώρεση. Οι ορθόδοξοι εβραίοι προσεύχονται χωριστά από τις γυναίκες» ● “In the month before the Jewish new year it is a custom for Jews to pray at the Wailing Wall at night, asking for forgiveness. Orthodox Jewish men pray separately from women”.

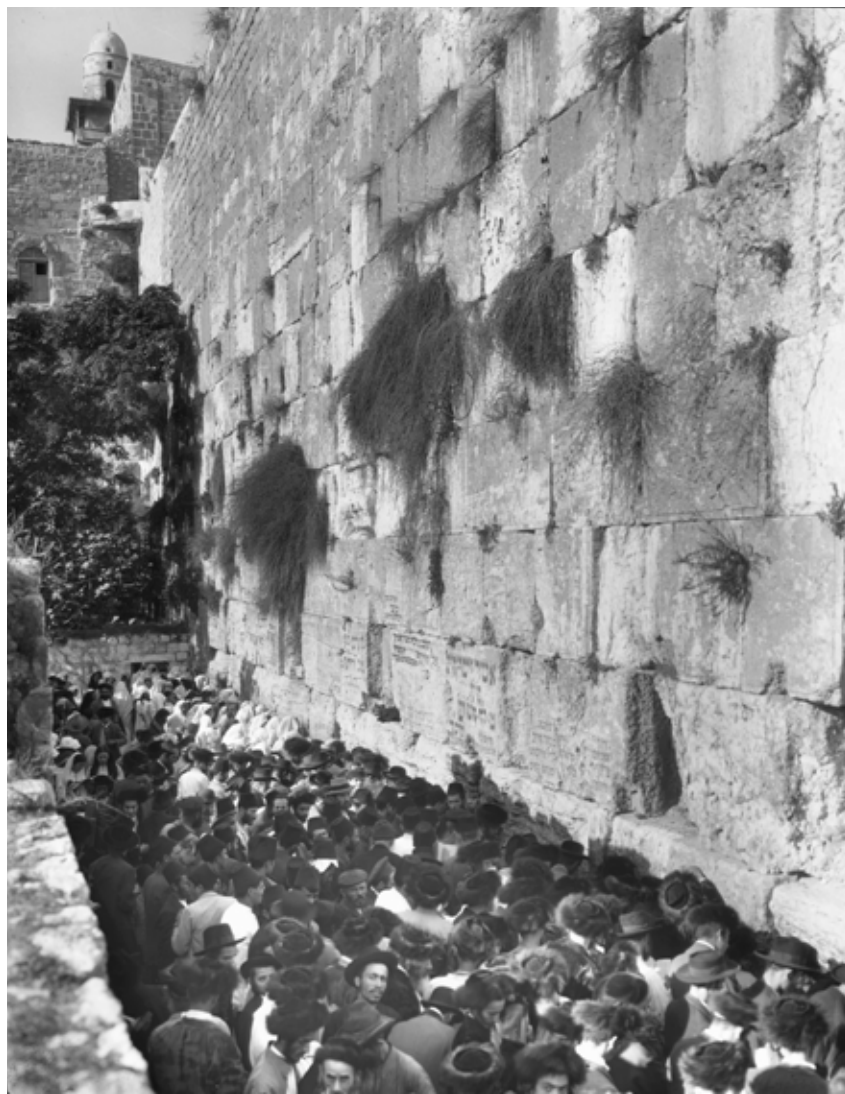
Guy Raivitz, Εβραίοι άνδρες που
προσεύχονται τη νύχτα στο Δυτικό Τείχος,
Σεπτέμβριος 2008 ● Guy Raivitz, Jewish man
praying at night at the Western Wall, September
2008

«Κατά τη διάρκεια του Ιερού Μήνα του Ραμαζανιού, η Παρασκευή είναι μια πολύ σημαντική ημέρα, κατά την οποία πολλοί άνθρωποι προσεύχονται στο εσωτερικό του τζαμιού Αλ-Άκσα. Κόσμος έρχεται από τα Παλαιστινιακά Εδάφη ειδικά γι' αυτό, ώστε να μπορούν να προσευχηθούν όσο το δυνατόν πλησιέστερα στον Ιερό Χώρο –στην περίπτωση αυτή, κοντά στην Πύλη των Λεόντων. Απαγορεύεται στους μη μουσουλμάνους να εισέλθουν εκείνη την εποχή του χρόνου, οπότε μπόρεσα να τραβήξω φωτογραφίες μόνο από εκεί»

● “During the Holy Month of Ramadan, Friday is a very important day, during which many people pray inside the compound of Al-Aqsa Mosque. People come from the Palestinian Territories especially for this, so that they can pray as close as possible to the Holy Site –in this case near the Lions’ Gate. It is forbidden for non-Muslims to enter at that time of the year, so I was able to take pictures only from there”.

Guy Raivitz, Μουσουλμάνοι προσεύχονται κοντά στην είσοδο του Αλ-Άκσα (στον Θόλο του Βράχου) την τελευταία Παρασκευή του Ιερού Μήνα του Ραμαζανιού, Παλιά Πόλη της Ιερουσαλήμ, Σεπτέμβριος 2008. ● Guy Raivitz, Muslim men are praying near the entrance of Al-Aqsa (i.e. Dome of the Rock) on the last Friday of the Holy Month of Ramadan, Old City of Jerusalem, September 2008

Άγνωστος φωτογράφος, Τα πλήθη στην Ημέρα Εξιλέωσης στον Ναό του Δυτικού Τείχους, Ιερουσαλήμ, μεταξύ 1920–1933. (Βιβλιοθήκη του Κογκρέσου. Φωτογραφική Συλλογή G. Eric και Edith Matson) ● Unknown photographer, Crowds on Atonement Day at the Western Wall Temple, Jerusalem, circa 1920–1933. (Library of Congress. G. Eric and Edith Matson Photograph Collection)

Άγνωστος φωτογράφος, Πλήθη στο Τζαμί Αλ-Άκσα (στον Θόλο του Βράχου) κατά τη διάρκεια της Ιερής Εβδομάδας, Παλιά Πόλη της Ιερουσαλήμ, μεταξύ 1898–1946. (Βιβλιοθήκη του Κογκρέσου. Φωτογραφική Συλλογή G. Eric και Edith Matson)

● Unknown photographer, Crowds at Al-Aqsa Mosque (i.e. Dome of the Rock) during Holy Week, Old City of Jerusalem, circa 1898–1946. (Library of Congress. G. Eric and Edith Matson Photograph Collection)

Άγνωστος φωτογράφος, Κοιτάζοντας προς τα κάτω από τον τρούλο τις πομπές που περνούν γύρω από το Edicule (εκεί που θεωρείται ότι βρίσκεται ο τάφος του Ιησού) κατά την περίοδο του Πάσχα, Ναός του Πανάγιου Τάφου, Παλιά Πόλη της Ιερουσαλήμ, 1941. (Βιβλιοθήκη του Κογκρέσου. Φωτογραφική Συλλογή G. Eric και Edith Matson) ● Unknown photographer, Looking down from the dome on to processions going round the Edicule (i.e. where the tomb of Jesus is supposed to be) during Easter, Church of the Holy Sepulchre, Old City of Jerusalem, 1941. (Library of Congress. G. Eric and Edith Matson Photograph Collection)

Franck Pourcel, Στους δρόμους της Παλιάς Πόλης της Ιερουσαλήμ, από τη σειρά *Ο Αστερισμός των θεών και των ηρώων*, 2012.

● Franck Pourcel, In the streets of the Old City of Jerusalem, from the series *Constellation of gods and heroes*, 2012.

Τον Απρίλιο του 2012, ο εορτασμός του χριστιανικού Πάσχα και του εβραϊκού Πεσάχ (Pesach) συνέπεσε με διαφορά λίγων ημερών ● In April 2012, the celebration of the Christian Easter and the Jewish Easter (Pesach) coincided with a few days difference.

ΤΑ ΤΕΙΧΗ

Κεφ. 2

Το ιστορικό τοπίο της Μεσογείου είναι διάσπαρτο με τείχη που εμποδίζουν τη διαθρησκευτική επικοινωνία. Στις μέρες μας, πραγματικά αλλά και συμβολικά τείχη υψώνονται ολοένα και πιο συχνά. Ο φόβος, καθώς και η συκοφάντηση του άλλου αυξάνεται και οι ταυτότητες οριοθετούνται ολοένα και πιο στενά.

↳ Μία χαρακτηριστική περίπτωση είναι το Διαχωριστικό (ή «προστατευτικό») Τείχος που κατασκεύασε η ισραηλινή κυβέρνηση μεταξύ Ισραήλ και Δυτικής Όχθης. Από το 2000, στη ζώνη του τείχους έχει προσαρτηθεί ο Τάφος της Ραχήλ, η οποία υπήρξε γυναίκα του βιβλικού πατριάρχη Ιακώβ. Κατά το παρελθόν, πιστοί και των τριών θρησκειών επισκέπτονταν το μαυσωλείο. Η πρόσβαση σήμερα ελέγχεται από ένα φυλάκιο και επιτρέπεται μόνο για τους εβραίους. Χριστιανοί ή μουσουλμάνοι Παλαιστίνιοι δε μπορούν πια να εισέλθουν σε αυτόν τον ιερό τόπο.

↳ Η Σπηλιά των Πατριαρχών, όπου σύμφωνα με την παράδοση έχουν ταφεί ο Αβραάμ, η Σάρα και οι απόγονοί τους, βρίσκεται στην καρδιά της παλιάς πόλης της Χεβρώνας, στην Παλαιστίνη. Μετά από δύο χιλιάδες χρόνια καταλήψεων και σφετερισμών, σήμερα ένας τοίχος χωρίζει τον χώρο του προσκυνήματος σε δύο μέρη: ένα για τους μουσουλμάνους και ένα για τους εβραίους. Οι αλλοδαποί χριστιανοί μπορούν να εισέλθουν και στις δύο πλευρές. Λόγω του διαχωρισμού που τον χαρακτηρίζει, ο ιερός αυτός τόπος έχει καταστεί σημείο αναφοράς ως προς βαθύτερες ισραηλινο-παλαιστινιακές εντάσεις.

THE WALLS

Chap. 2

The historical landscape of the Mediterranean is strewn with walls that prevent interreligious circulation. Nowadays, physical and symbolic walls are being erected more than ever. Fear and denigration of the other is on the rise, identities are increasingly bounded.

↳ *A strong case is the Wall of Separation* (or “protection”) erected by the Israeli government between Israel and the West Bank. Since 2000, this barrier has annexed the Tomb of Rachel, the wife of the biblical patriarch Jacob. In the past, followers of the three religions visited this shrine. Access is now controlled by a checkpoint and is restricted to Jews. Christian or Muslim Palestinians cannot enter this sacred site anymore.

↳ *The Cave of the Patriarchs*, where Abraham, Sarah and their descendants are supposed to be buried, is situated in the heart of the old city of Hebron (Palestine). After many occupations and appropriations for 2000 years, a wall now physically divides the shrine into two parts: one for Muslims, another for Jews. Foreign Christians can enter both sides. This holy place has become a focal point for the deepest tensions in the Israeli-Palestinian conflict.

*Ο Τάφος της Ραχήλ:
Μία ξένη στην πατρίδα της;*

Φωτογραφίες Andrea Merli
Βηθλεέμ,
Παλαιστίνη, 2009

*Rachel's Tomb:
An alien in her hometown?*

Photographs Andrea Merli
Bethlehem,
Palestine, 2009

σσ. / pp. 200–205

Το ερευνητικό έργο «Ο Τάφος της Ραχήλ: Μία ξένη στην πατρίδα της;» υλοποιήθηκε από τους Elise Aghazarian, Andrea Merli, Lucia Maria Russo και Ingeborg Tiemann και δημοσιεύτηκε το 2010 στο Βερολίνο από το AphorismA.
“Rachel's Tomb: An alien in her hometown?” is a research project by Elise Aghazarian, Andrea Merli, Lucia Maria Russo and Ingeborg Tiemann and it was published by AphorismA, Berlin in 2010.

Πιθανότατα, ο Τάφος της Ραχήλ δεν βρίσκεται εκεί όπου τον θέλει η παράδοση, δηλαδή κατά μήκος του δρόμου της Χεβρώνας στην παλαιστινιακή πόλη της Βηθλεέμ. Ο πραγματικός τάφος της δεύτερης συζύγου του Ιακώβ βρίσκεται βόρεια της Ιερουσαλήμ, σε μια κοιλάδα που ονομάζεται Ουαντί Φαράχ. ● Παρ' όλα αυτά, η τοποθεσία της Βηθλεέμ είναι αυτή που σέβονται εδώ και αιώνες οι προσκυνητές όλων των μονοθεϊστικών θρησκειών. Για άλλη μια φορά, η αρχαιολογία και η θρησκευτική παράδοση ακολούθησαν διαφορετικές διαδρομές. ● Το 1841, το ιερό της Βηθλεέμ ανακαινίστηκε από τον εβραίο φιλόδοξο Μωϋσή Μοντεφιόρε. Δύο αίθουσες χτίστηκαν ανατολικά από το κενοτάφιο, που χαρακτηρίζεται από τον λευκό τρούλο του από τους χρόνους των Σταυροφορών. Ο πρώτος θάλαμος περιελάμβανε ένα μικράμπ για τις μουσουλμανικές προσευχές. ● Η δομή του Τάφου της Ραχήλ παρέμεινε σχεδόν αμετάβλητη για τα επόμενα 150 χρόνια. Το δεύτερο μισό της δεκαετίας του '90, ακολουθώντας τις συμφωνίες του Όσλο, ξεκίνησε η μονομερής μετατροπή του Τάφου της Ραχήλ σε φρούριο. Οι ισραηλινές αρχές έχτισαν έναν νέο διάδρομο για να φτάσουν στον Τάφο, που περιβάλλεται από πλάκες από σκυρόδεμα και φυλάσσεται από στρατιωτικά παρατηρητήρια. Ο δρόμος της Χεβρώνας, ο κεντρικός δρόμος από τη Βηθλεέμ στην Ιερουσαλήμ, διακόπηκε. Η περιοχή αποκόπηκε από την πόλη. ● Μέχρι το 2006, η διαδικασία απομόνωσης είχε πλέον ολοκληρωθεί με την κατασκευή του Διαχωριστικού Τείχους στη Βηθλεέμ.

Most likely, Rachel's Tomb is not located where the tradition assumes it stands, that is along Hebron road in the Palestinian city of Bethlehem. The actual burial site of Jacob's second wife rests north of Jerusalem, in a valley called Wadi Farah. ● Nevertheless, it is the Bethlehem site that has been respected for centuries by worshippers of all monotheistic religions. Once again, archaeology and religious tradition have followed different paths. ● In 1841, the Bethlehem shrine was renovated by Jewish philanthropist Moses Montefiore. Two chambers were built east of the cenotaph room, characterized by its white dome since Crusaders' times. The first chamber included a mihrab for Muslim prayers. The structure of Rachel's Tomb remained almost unchanged for the next 150 years. ● In the second half of the '90s, following the Oslo accords, the unilateral transformation of Rachel's Tomb into a fortress did begin. Israeli authorities built a new corridor to reach the Tomb, surrounded by concrete slabs and guarded by military towers. Hebron road, the main road from Bethlehem to Jerusalem, was interrupted. The site was cut off from the city. ● By 2006 the process of isolation would become complete with the construction of the Separation Wall inside Bethlehem.

Το Διαχωριστικό Τείχος τέμνει βαθιά τον ιστό της Βηθλεέμ. Ο μικρός θόλος του Τάφου της Ραχήλ μόλις που ξεπροβάλλει στο νότιο άκρο του περιβόλου, στην άκρη μιας μεγάλης, άδειας, περιφραγμένης περιοχής. ● The Separation Wall cuts deep into the fabric of Bethlehem. The little dome of Rachel's Tomb barely appears at the southern end of the compound, at the edge of a large, empty, walled area.

Πόσα χρόνια από τη στιγμή που πλάκες από σκυρόδεμα γέμισαν το τοπίο, από τότε που η πόλη διαλύθηκε σε κομμάτια, από τότε που η Ραχήλ έγινε ξένη στην πατρίδα της; ● How many years since concrete slabs have filled the landscape, since the city has been broken into pieces, since Rachel has become an alien in her hometown?

Ένα μουσουλμανικό νεκροταφείο απλώνεται ανηφορικά στον ήπιο λόφο, όσο το δυνατόν πιο κοντά στον ιερό χώρο. Εκεί, όπου το ιερό φαίνεται να εκτείνεται έξω από το Τείχος, αναπαύονται αυτοί που έχουν αποδημήσει και ο διαχωρισμός δεν έχει σημασία. ● A Muslim cemetery stretches up the gentle hill, as close as possible to the sacred site. There, where the shrine seems to reach out from the wall, the departed seek their comfort, and separation matters no more.

Το Σπήλαιο των Πατριαρχών

Φωτογραφίες Andrea Merli
Αλ Χαλίλ,
Παλαιστίνη, 2012

The Cave of the Patriarchs

Photographs Andrea Merli
Al Khalil,
Palestine, 2012

σσ. / pp. 206–211

Δύο μιναρέδες, από τις ημέρες του Salah ad-Din, δεσπόζουν πάνω από τους Τάφους των Πατριαρχών στη διαιρεμένη πόλη της Χεβρώνας ● Two minarets, from the days of Salah ad-Din, tower over the Tombs of the Patriarchs in the divided city of Hebron.

Ένα τζαμί και μια συναγωγή μοιράζονται τον ιερό χώρο πάνω από το σπήλαιο του Machpelah, όπου κείτονται οι Πατριάρχες με τις συζύγους τους ● A mosque and a synagogue share the sacred space above the cave of Machpelah, where the Patriarchs rest with their wives.

Ψαλμοί γεμίζουν τον αέρα γύρω από τους Τάφους: τα κενοτάφια του Ιωσήφ και της Λείας υψώνονται μέσα στη συναγωγή, εκείνα του Ισαάκ και της Ρεβέκκας βρίσκονται μέσα στο τζαμί, ενώ ανάμεσά τους ανυψώνονται οι πέτρες που σηματοδοτούν τους ταφικούς χώρους του Αβραάμ και της Σάρας, που είναι ορατοί αλλά και απροσπέλαστοι και από τις δυο πλευρές ● Psalms fill the air around the Tombs: the cenotaphs of Joseph and Leah rise within the synagogue, those of Isaac and Rebecca stand inside the mosque, while the stones marking the burial sites of Abraham and Sarah elevate in between, visible from both, inaccessible to both.

Σε μια γωνιά του τζαμιού υπάρχει ένα πέρασμα στο υπόγειο. Κάθε μέρα μια λυχνία ανάβει και χαμηλώνει μέσα στο θάλαμο μέσω ενός στενού ανοίγματος: το φως κατέρχεται σε αδιάσπαστο σκοτάδι ● In a corner of the mosque there is a passage to the underground. Every day a lamp is lit and lowered into the chamber through a narrow shaft: a light descends in unbroken darkness.

Στη συναγωγή, ένας εβραίος αναζητά να έρθει σε κοινωνία με τον Αβραάμ. Λίγα μέτρα έξω από το τείχος, κοιτάζοντας το ίδιο κενοτάφιο, ένας μουσουλμάνος προσκυνητής αναζητά την ευλογία του Ιμπραήμ ● In the synagogue, a Jewish worshipper searches for communion with Abraham. A few meters beyond the wall, looking onto the same cenotaph, a Muslim devotee seeks the blessing of Ibrahim.

ΤΑ ΒΟΥΝΑ

Κεφ. 3

Τα βουνά θεωρούνται ιερά σε πολλούς πολιτισμούς. Στις μονοθεϊστικές θρησκείες αποτελούν τόπους θείας αποκάλυψης αλλά και απομόνωσης και ευλαβικού αναχωρητισμού. Ακόμα και αυτή η ιερή απομόνωση, ωστόσο, προσφέρει, ταυτόχρονα, ένα υπόβαθρο κοινών εμπειριών, πρακτικών και διασταυρώσεων μεταξύ των θρησκειών.

↳ *Στην κορυφή του Όρους Horeb* (Χωρήβ), στην Αίγυπτο, όπου ο Μωυσής λέγεται πως έλαβε τον Νόμο του Θεού, ένα εκκλησάκι κι ένα τζαμί στέκονται δίπλα δίπλα. Από τον 12ο αιώνα, το ελληνορθόδοξο μοναστήρι της Αγίας Αικατερίνης στους πρόποδες του βουνού, στεγάζει ένα άλλο τζαμί. Πολλοί μουσουλμάνοι έβρισκαν κατάλυμα στο μοναστήρι κατά την επιστροφή τους από το προσκύνημα στη Μέκκα. Ανέβαιναν στην κορυφή να προσευχηθούν στο τζαμί και το ίδιο έκαναν και στο παρεκκλήσι της Καιόμενης Βάτου μέσα στο μοναστήρι. Στις μέρες μας, η πρόσβαση στο μοναστήρι είναι αυστηρά περιορισμένη, καθώς η περιοχή έχει γίνει επικίνδυνη.

↳ *Στη Συρία, κάποια χριστιανικά μοναστήρια*, όπως αυτό της Αγίας Θέκλας στη Maaloula (Μααλούλα), ασκούσαν πάντα σημαντική πνευματική επιρροή και πολλοί από τους συχνούς τους επισκέπτες ήταν μουσουλμάνοι. Τα τελευταία χρόνια, ο πόλεμος έχει επηρεάσει όλη την περιοχή και πολλά από αυτά τα μοναστήρια έχουν καταστραφεί.

↳ *Το 1982, ο Ιταλός ιησουίτης ιερέας Paolo Dall'Oglio* (Πάολο Νταλ' Όλιο) ανακατασκεύασε το παλιό μοναστήρι Mar Musa al-Habashi (Μαρ Μούσα αλ-Χαμπάσι) που βρίσκεται σε ένα βουνό 80 χιλιομέτρα βόρεια της Δαμασκού. Δηλώνοντας πως είναι «ερωτευμένος με το Ισλάμ και πιστός του Ιησού», ίδρυσε έναν τόπο διαθρησκευτικής φιλοξενίας όπου οι μουσουλμάνοι ήταν καλοδεχούμενοι. Μέσα από το έργο του προσέβλεπε να επιβεβαιώσει την Αβρααμική συνάφεια και να υπερβεί τα όρια του δόγματος. Το 2012 απελάθηκε από τη Συρία, αλλά ξαναγύρισε παράνομα τον Ιούλιο του 2013. Παρουσιάστηκε

μόνος του στο αρχηγείο του αυτοαποκαλούμενου «χαλιφάτου» του «Ισλαμικού Κράτους» (ISIS) για να επιτύχει την απελευθέρωση χριστιανών και μουσουλμάνων αιχμαλώτων προσφέροντας τον εαυτό του ως όμηρο. Η τύχη του αγνοείται μέχρι σήμερα.

↳ *Το 2000, ο επίσης ιερέας Σύριος φίλος του, Jacques Mourad (Ζακ Μουράντ), ανακατασκεύασε το μοναστήρι του 5ου αιώνα Mar Elyan (Μαρ Ελιάν) στο Qaryatain (Κουαριατέν), νοτιοδυτικά της Δαμασκού, ιδρύοντας άλλον έναν τόπο ανοικτό στη μουσουλμανική λατρεία. Τον Ιούνιο του 2015 το ISIS επιτέθηκε και κατέστρεψε το μοναστήρι. Ο πατήρ Jacques κρατήθηκε όμηρος για μήνες, προτού δραπετεύσει με τη βοήθεια ενός μουσουλμάνου φίλου.*

THE MOUNTAINS

Chap. 3

Mountains are sacred in many religions. In monotheistic religions, they often represent ideal spaces for divine revelation but also for separation and pious retreat. Nonetheless, this very separation can also be promising for interreligious crossings.

↳ *At the top of Mount Horeb* (Egypt), where Moses is said to have received the Divine Law, a chapel and a mosque stand side by side. Since the 12th century, the Greek Orthodox monastery of Saint Catherine at the foot of the mountain has housed another mosque. Many Muslims used to find lodging in the monastery when returning from the pilgrimage in Mecca. They would go up the mountain and pray in the mosque, as well as in the chapel of the Burning Bush inside the monastery. Access to the monastery is severely restricted because nowadays the area is dangerous.

↳ *In Syria*, certain Christian monasteries, such as the Monastery of Saint Thekla in Maaloula, have always exerted an important spiritual influence. Muslims were frequent visitors to these religious sites. In recent years, these places have been affected or even destroyed by the war.

↳ *The Italian Jesuit priest Paolo Dall'Oglio* rebuilt the old monastery of Mar Musa al-Habashi on a mountain, at 80 km north of Damascus in 1982. Declaring himself to be "in love with Islam and a believer in Jesus", he founded a site of interreligious hospitality where Muslims were welcomed. His work was meant to assert the Abrahamic union and transcending the boundaries of dogma. Expelled from Syria in 2012, he returned there clandestinely in July 2013. He went to the headquarters of the self-proclaimed "caliphate" of the "Islamic State" (ISIS) to obtain the release of Christian and Muslim prisoners by offering himself as a voluntary hostage. To date, he has not re-emerged.

↳ *His Syrian friend and priest Jacques Mourad* rebuilt the old monastery of Mar Elyan (5th century) in Qaryatain, southwest of Damascus in 2000, founding another place open to Muslim worship. This monastery was attacked and destroyed by ISIS in June 2015. Father Jacques was kept hostage for months, before escaping with the help of a Muslim friend.

David Sauveur © Agence Vu, Πέτρες που αφήνουν οι προσκυνητές στο Horeb (Χωρήβ), Όρος Σινά, Αίγυπτος, 2009 ● David Sauveur © Agence Vu, Stones let by pilgrims on the Horeb Hills, Mount Sinai, Egypt, 2009

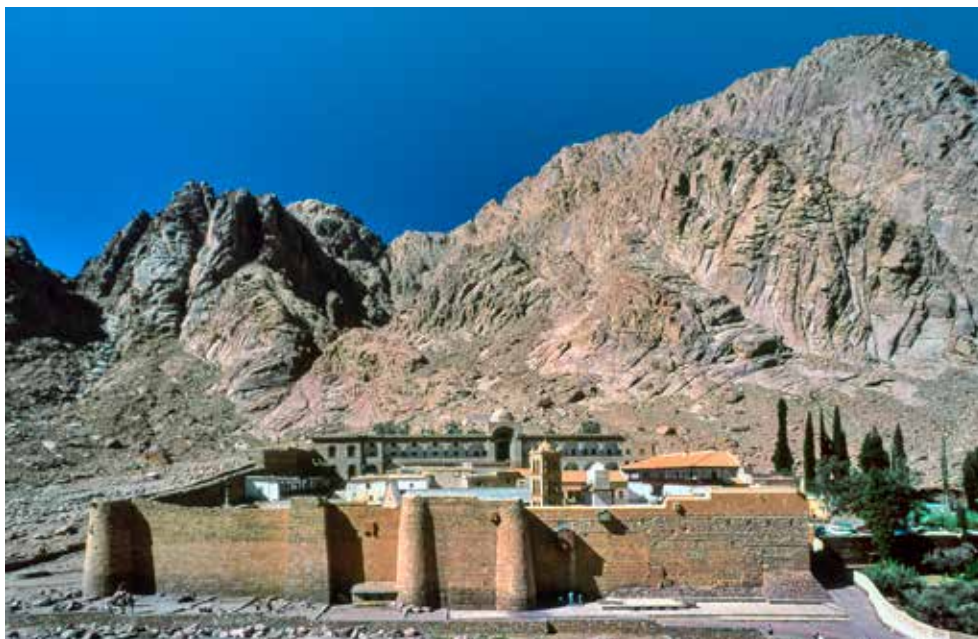

Άγνωστος φωτογράφος, Καμπαναριό και μιναρές, Μονή Αγίας Αικατερίνης, Όρος Σινά, Αίγυπτος, μεταξύ 1900–1920. (Πλάκα στερεογραφίας. Βιβλιοθήκη του Κογκρέσου. Φωτογραφική Συλλογή G. Eric και Edith Matson) ● Unknown photographer, Belfry and minaret, Saint Catherine's Monastery, Mount Sinai, Egypt, circa 1900–1920. (Stereographic plate. Library of Congress. G. Eric and Edith Matson Photograph Collection)

Jean-Luc Manaud © Gamma-Rapho-Keystone, Προσευχή ενός ορθόδοξου μοναχού και ενός μουσουλμάνου στο ξωκλήσι της Καιόμενης Βάτου, Μονή Αγίας Αικατερίνης, Όρος Σινά, Αίγυπτος, Μάρτιος 2001 ● Jean-Luc Manaud © Gamma-Rapho-Keystone, Prayer of an Orthodox monk and a Muslim at the chapel of the Burning Bush, Saint Catherine's Monastery, Mount Sinai, Egypt, March 2001

Η Μονή της Αγίας Αικατερίνης βρίσκεται στη Χερσόνησο του Σινά, στους πρόποδες του Όρους Χωρήβ. Σύμφωνα με την παράδοση, αυτός είναι ο τόπος όπου ο Μωυσής έλαβε από τον Θεό τις Πλάκες του Νόμου. Ήταν, επίσης, στο Σινά, όπου ο Θεός μίλησε στον Μωυσή στο συμβάν της «Καιόμενης Βάτου». Επιπλέον, μια άλλη παράδοση αναφέρει ότι ο Προφήτης Μωάμεθ, σε νεαρή ηλικία, παρείχε προστασία στους μοναχούς. Τον 12ο αιώνα χτίστηκαν ένα τζαμί και ένας μιναρές στο μοναστήρι, που αποτελούσε χώρο διέλευσης για ταξιδιώτες και προσκυνητές, χριστιανούς και μουσουλμάνους ● St. Catherine's Monastery is located on the Sinai Peninsula, at the foot of Mount Horeb. According to tradition, this is the place where Moses has received from God the Tables of the Law. It was also in Sinai where God spoke to Moses in the "Burning Bush" episode. Moreover another tradition reports that the Prophet Muhammad, in his youth, provided protection to the monks. In the 12th century, a mosque and a minaret were built in the monastery which was a place of passage for travelers and pilgrims, Christians and Muslims.

Izzet Keribar, Μονή Αγίας Αικατερίνης, Όρος Σινά, Αίγυπτος, 1999 ● Izzet Keribar, Saint Catherine's Monastery, Mount Sinai, Egypt, 1999

Άγνωστος φωτογράφος, Ημισέληνος και σταυρός στον τοίχο της Μονής Αγίας Αικατερίνης, Όρος Σινά, Αίγυπτος, μεταξύ 1900–1920. (Πλάκα στερεογραφίας. Βιβλιοθήκη του Κογκρέσου. Φωτογραφική Συλλογή G. Eric και Edith Matson) ● Unknown photographer, Crescent and cross on the wall of Saint Catherine's Monastery, Mount Sinai, Egypt, circa 1900–1920. (Stereographic plate. Library of Congress. G. Eric and Edith Matson Photograph Collection)

**Πάρις Πετρίδης, Μονή Αγίας Αικατερίνης,
Όρος Σινά, Αίγυπτος, 2010 ● Paris Petridis, Saint
Catherine's Monastery, Mount Sinai, Egypt, 2010**

Faraj Chammas, Εκκλησία της Αγίας Θέκλας, Μααλούλα, Συρία, 2007 ● Faraj Chammas, Church of Saint Thekla, Maaloula, Syria, 2007

Christophe Goussard © Agence Vu, από τη σειρά *Οι άλλοι* (Αραμαϊκός περίπατος), Μααλούλα, Συρία, Σεπτέμβριος 2006

● Christophe Goussard © Agence Vu, from the series *The others* (Aramean stroll), Maaloula, Syria, September 2006

Izzet Keribar, Εκκλησία της Αγίας Θέκλας, Μααλούλα, Συρία, 2002 ● Izzet Keribar, Church of Saint Thekla, Maaloula, Syria, 2002

Faraj Chammas, Καταστροφή της Εκκλησίας της Αγίας Θέκλας, Μααλούλα, Συρία, 2014 ● Faraj Chammas, Destruction of the Church of Saint Thekla, Maaloula, Syria, 2014

Cécile Massie, Νεαρό κορίτσι από γειτονικό χωριό, παρατηρεί τις τοιχογραφίες της εκκλησίας του 11ου αιώνα, Μονή Mar Musa al-Habashi, Συρία, Οκτώβριος 2010 ● Cécile Massie, Young girl from neighboring village contemplating the 11th century frescoes of the church, Monastery of Mar Musa al-Habashi, Syria, October 2010

Ivo Saglietti, Ο “Bulos” είναι το ισοδύναμο του ονόματος “Paolo” στην αραβική γλώσσα, από τη σειρά *Κάτω από τη σκηνή του Αβραάμ*, Mar Musa al-Habashi, Συρία, 2004

● Ivo Saglietti, “Bulos” is the equivalent of the name “Paolo” in Arab, from the series *Under the tent of Abraham*, Monastery of Mar Musa al-Habashi, Syria, 2004

Ivo Saglietti, Η έρημος Badiad Asham, από τη σειρά *Κάτω από τη σκηνή του Αβραάμ*, Μονή Mar Musa al-Habashi, Συρία, 2004 ● Ivo Saglietti, The Badiat Asham Desert, from the series *Under the tent of Abraham*, Monastery of Mar Musa al-Habashi, Syria, 2004

Ivo Saglietti, Φίλοι στη σκηνή, από τη σειρά *Κάτω από τη σκηνή του Αβραάμ*, Μονή Mar Musa al-Habashi, Συρία, 2004 ● Ivo Saglietti, Friends in the tent, from the series *Under the tent of Abraham*, Monastery of Mar Musa al-Habashi, Syria, 2004

**Faraj Chammas, Μοναστήρι του Mar Elyan,
Συρία, 2010 ● Faraj Chammas, Mar Elyan
Monastery, Syria, 2010**

Τον Μάιο του 2015, ο πατήρ Jacques Mourad (μέλος της κοινότητας Mar Musa) κρατήθηκε αιχμάλωτος του «Ισλαμικού Κράτους» (ISIS) στο μοναστήρι του Mar Elyan (5ος αιώνας). Λίγο αργότερα, αυτή η μουσουλμάνη ήρθε να προσευχηθεί για την επιστροφή του, μπροστά από τον τάφο του χριστιανού αγίου. Τελικά, ο πατέρας Jacques πέτυχε να δραπετεύσει από το ISIS με τη βοήθεια ενός μουσουλμάνου. Τώρα είναι πρόσφυγας στο ιρακινό Κουρδιστάν ● In May 2015, Father Jacques Mourad (member of the Mar Musa community) was taken prisoner by the “Islamic State” (ISIS) in the monastery of Mar Elyan (5th century). Shortly after, this Muslim woman came to pray for his return, in front of the tomb of the Christian saint. Finally, Father Jacques succeeded to escape from ISIS with the help of a Muslim. He is now a refugee in Iraqi Kurdistan.

**Yeosf Alraheel, Μοναστήρι του Mar Elyan,
Συρία, 2015 ● Yeosf Alraheel, Monastery of Mar
Elyan, Syria, 2015**

Faraj Chammas, Μοναστήρι του Mar Elyan, Συρία, 2011 ● Faraj Chammas, Mar Elyan Monastery, Syria, 2011

Faraj Chammas, Καταστροφή του Μοναστηριού Mar Elyan από το «Ισλαμικό Κράτος» (ISIS), Συρία, 2017 ● Faraj Chammas, Destruction of the Mar Elyan Monastery by the “Islamic State” (ISIS), Syria, 2017

ΤΑ ΝΗΣΙΑ

Κεφ. 4

Είναι αξιοσημείωτο πως τα νησιά, αν και απομονωμένες συνήθως τοποθεσίες, θεωρούνται ταυτόχρονα τόσο καταφύγια όσο και κόμβοι ροών στην καρδιά της Μεσογείου. Γι' αυτό και σε αυτούς τους τόπους διασταυρώνονται τα δυναμικά μεταναστευτικά ρεύματα. Όπως μαρτυρά η ιστορία, η τάση αλληλεπίδρασης μεταξύ πιστών διαφορετικών θρησκειών είναι ιδιαίτερα εμφανής σε ορισμένα νησιά.

↳ *Από την αρχαιότητα, η Κρήτη κατακτήθηκε πολλές φορές –από Ρωμαίους, Άραβες, Ενετούς, Σταυροφόρους, Οθωμανούς– και λειτούργησε ως σταυροδρόμι πολιτισμών και θρησκειών. Οι ιδιάζουσες περιπτώσεις συνύπαρξης που σφυρηλατήθηκαν, κυρίως κατά την περίοδο των αυτοκρατοριών, διακόπηκαν βίαια το 1944 όταν οι Ναζί εκτόπισαν και εξόντωσαν την εβραϊκή κοινότητα των Χανίων. Το 1999, ο πρόσφατα εκλιπών ραββίνος Νίκος Σταυρουλάκης, επέστρεψε εκεί για να αποκαταστήσει τη λειτουργία της Συναγωγής Etz Hayyim (Ετζ Χαγίμ). Ίδρυσε έναν τόπο λατρείας ανοιχτό σε όλα τα μέλη των άλλων θρησκειών, αλλά ακόμα και σε μη πιστούς.*

↳ *Κάθε χρόνο, στο νησί της Djerba (Τζέρμπα) της Τυνησίας και συγκεκριμένα στη Συναγωγή της Ghriba (Γκρίμπα), λαμβάνει χώρα ένα σημαντικό εβραϊκό προσκύνημα. Το ιερό αυτό τιμά τη μνήμη μιας νεαρής άγιας γυναίκας, ξένης και μυστηριώδους –αυτό σημαίνει το όνομα “Ghriba” στα αραβικά– η θρησκευτική ταυτότητα της οποίας παρέμεινε ασαφής. Εβραίοι και μουσουλμάνοι τη θεωρούν αγία, ενώ οι τελευταίοι παίρνουν μέρος στο προσκύνημα μπαίνοντας μέσα στη Συναγωγή για να προσευχηθούν.*

↳ *Το ελληνορθόδοξο μοναστήρι του Αγίου Γεωργίου βρίσκεται στην κορυφή του νησιού της Πριγκήπου (“Büyükkada” στα τουρκικά), στη θάλασσα του Μαρμαρά, ανοικτά της Κωνσταντινούπολης. Οι εορτασμοί της ημέρας του αγίου στις 23 Απριλίου*

προσελκύουν χιλιάδες προσκυνητές, η πλειοψηφία των οποίων είναι μουσουλμάνοι. Οι περισσότεροι έρχονται εδώ για να κάνουν κάποιο τάμα το οποίο παίρνει διάφορες τελετουργικές μορφές. Ο «Άγια-Γιώργη» –όπως είναι γνωστός στους Τούρκους– είναι εξαιρετικά δημοφιλής, καθώς πιστεύουν πως προσφέρει αποτελεσματική βοήθεια σε όλους, χωρίς να κάνει διακρίσεις μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων. Το μοναστήρι αυτό είναι μία από τις εξέχουσες περιπτώσεις κοινών ιερών τόπων στη Μεσόγειο.

↳ *To Hidrellez, ή αλλιώς Hederlesi* (Χιντρελέζ, ή αλλιώς Εντερλέζ), είναι μια τυπική βαλκανική γιορτή γνωστή τόσο σε μουσουλμάνους, όσο και σε ορθόδοξους χριστιανούς. Στην Ιταλία εισήχθη από διάφορες ομάδες Ρομά. Στο Παλέρμο της Σικελίας οι εορτασμοί κρατάνε τρεις ημέρες και λαμβάνουν χώρα στον καθολικό ναό της Santa Rosalia (Σάντα Ροζάλια), ο οποίος εποπτεύει, από το όρος Πελεγκρίνο, την πόλη και τα δάση που την περιβάλλουν.

THE ISLANDS

Chap. 4

Remarkably, islands are remote locations that are also seen as refuge and nodes of circulation at the heart of the Mediterranean Sea. As such, they are intersected by intense migratory dynamics. As we can see throughout their history, some islands have been particularly predisposed to interactions between the faithful of different religions.

↳ *Since Antiquity*, Crete has been conquered by many forces -Romans, Arabs, Venetians, Crusaders, Ottomans- becoming, thus, a crossroad of cultures and religions. This particular coexistence, forged especially during imperial times, was forcefully interrupted in 1944, when the Jewish community of Chania was deported and decimated by the Nazis. In 1999, Rabbi Nikos Stavroulakis, who passed away recently, returned there to restore the synagogue of Etz Hayyim. He founded a place of worship open to all members of other religions and non-believers.

↳ *Every year*, an important Jewish pilgrimage takes place at the “Ghriba” synagogue on the island of Djerba, in Tunisia. This sanctuary commemorates a young holy woman, strange and mysterious –such is the meaning of “Ghriba” in Arabic– whose religious identity was indeterminate. Both Jews and Muslims consider her a saint, and even the latter attend this pilgrimage and pray inside the synagogue.

↳ *The Greek Orthodox monastery of Saint George* lays on the summit of the island of Büyükada (Pringipos in Greek), off the coast of Istanbul. Celebrations of the saint’s feast day on the 23rd of April draw thousands of worshippers, many of them Muslims. Most of them come to make wishes, which take various ritual forms. The saint Aya Yorgi –as he is known in Turkish– is popular because people believe that he is effective and that he makes no distinction between Christians and Muslims, helping them

all. This monastery is one of the most prominent shared holy places in the Mediterranean.

↳ *Hidrellez, Hederlesi or, Hidirellez*, is a typical Balkan holiday common to Muslims and Orthodox Christians. It has been imported to Italy by various groups of Roma. In Palermo, Sicily, the celebrations take place over three days in the Catholic shrine of Santa Rosalia, which overlooks the city from the top of Mount Pellegrino and the surrounding forests.

Gianni Berengo Gardin © Contrasto Agency,
Οικογένειες Ρομά σε προσκύνημα στο Ιερό της
Santa Rosalia στο Παλέρμο, Σικελία, Ιταλία,
1997 ● Gianni Berengo Gardin © Contrasto
Agency, Romá families in pilgrimage at Santa
Rosalia's Sanctuary in Palermo, Sicily, Italy, 1997

Manoël Pénicaud, Δωμάτιο προσευχής στη
Συναγωγή Γκρίμπα, Τζέρμπα, Τυνησία, 2014
● Manoël Pénicaud, Prayer room in the
Ghriba Synagogue, Djerba, Tunisia, 2014

Manoël Pénicaud, εβραίες και μουσουλμάνες
γυναίκες στη Συναγωγή Γκρίμπα, Τζέρμπα,
Τυνησία, 2014 ● Manoël Pénicaud, Jewish and
Muslim women in the Ghriba Synagogue, Djerba,
Tunisia, 2014

Πιστεύεται ότι η συναγωγή χτίστηκε στο σημείο όπου βρέθηκε το
σώμα μιας μυστηριώδους και παράξενης γυναίκας («γκρίμπα» στα
αραβικά). Είναι ιερό πρόσωπο τόσο για τους εβραίους όσο και για τους
μουσουλμάνους του νησιού ● It is believed that the synagogue was built
where the body of a mysterious and strange woman ("ghriba" in Arabic)
was found. She is a holy person for both Jews and Muslims of the island. 250

Η μουσουλμάνα (στη μέση) γράφει τις επιθυμίες της πάνω σε ένα
αυγό που αργότερα θα αποθέσει στην κρύπτη της συναγωγής ● The
Muslim woman (in the center) writes her wishes on an egg that she
will later deposit in the crypt of the synagogue. 251

Manuel Çitak, Μονή Αγίου Γεωργίου,
Πρίγκηπος, Τουρκία, 1996 ● Manuel Çitak,
Monastery of Saint George, Büyükada Island
(Pringkipos), Turkey, 1996

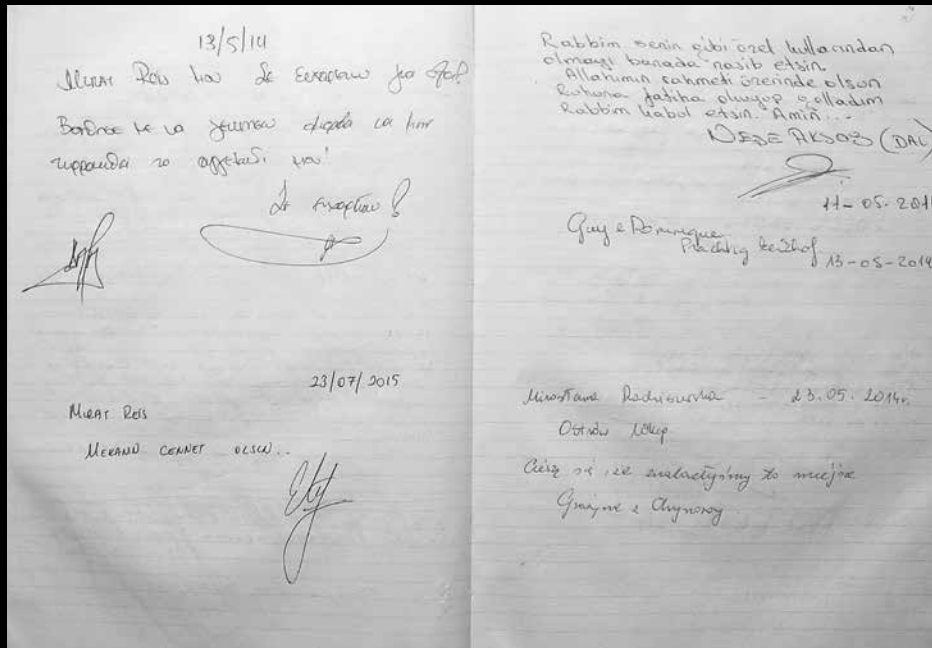

Cécile Massie, Άνδρας προσεύχεται στην
εκκλησία της Μονής του Αγίου Γεωργίου,
Πρίγκηπος, Τουρκία, Απρίλιος 2016 ● Cécile
Massie, Man praying inside the church of the
Monastery of Saint George, Büyükada Island
(Pringkipos), Turkey, April 2016

Μέσα στον τουρμπέ ένα βιβλίο επισκεπτών λειτουργεί και ως τόπος για κατάθεση γραπτών ευχών και ευχαριστιών. Η κίνηση αυτή αποτελεί μέρος λαϊκής θρησκευτικής πρακτικής, που ασκείται από μια μικρή ομάδα προσκυνητών, κυρίως από Ροδίτες Μουσουλμάνους ● Inside the turbe a visitors' book also operates as a place for deposition of wishes and thanksgiving. This act consists part of folk religious practice, exercised by a small group of pilgrims; mainly from Rhodian Muslims.

Μάριος Βερβέρης, Ο τουρμπές του Μουράτ Ρέις, Ρόδος, Ελλάδα, 2017 ● Marios Ververis, Mourat Reis' turbe, Rhodes, Greece, 2017

Manoël Pénicaud, Νίκος Σταυρουλάκης (1932–2017), «Ο τελευταίος ραββίνος της Κρήτης» τελεί τη λειτουργία του Σαμπάτ , Συναγωγή Ετζ Χαγίμ, Χανιά, Κρήτη, Ελλάδα, 2016 ● Manoël Pénicaud, Nikos Stavroulakis (1932–2017), “The Last Rabbi of Crete”, directing the Shabbat service, Synagogue Etz Hayyim, Chania, Crete, Greece, 2016

ΟΙ ΣΠΗΛΙΕΣ

Κεφ. 5

Πολλά θεμελιώδη θεολογικά επεισόδια των τριών μονοθεϊστικών θρησκειών διαδραματίστηκαν μέσα σε σπηλιές. Οι σπηλιές συμβολίζουν ταυτόχρονα την αναχώρηση από τον κόσμο αλλά και τη γη ως μήτρα στον αέναο κύκλο της ζωής.

↳ *Μέσα σε μια σπηλιά* λέγεται πως από θαύμα αποκοιμήθηκαν για αιώνες οι Επτά Παίδες, που στο Ισλάμ είναι γνωστοί και ως Άνθρωποι της Σπηλιάς (“Ashab al-Kahf” στα Αραβικά), για να γλυτώσουν από τις διώξεις των Ρωμαίων. Το ξύπνημά τους αποτελεί μεταφορά για την ανάσταση του σώματος κατά τον χριστιανισμό όπως και για το Ισλάμ (Κοράνι, Σούρα 18: «Η Σπηλιά»). Το αφήγημα των Επτά Παίδων διαδόθηκε ευρέως και πολλές σπηλιές ανά τη Μεσόγειο διεκδικούν τη φήμη του τόπου όπου συντελέστηκε το θαύμα. Ο θρύλος αυτός έθρεψε αρκετές φορές ένα αίσθημα κοινής ευλάβειας για χριστιανούς και μουσουλμάνους.

↳ *Η Κοπτική Εκκλησία του Αγίου Συμεών* έχει σκαφτεί μέσα στον βράχο του Όρους Mokatam (Μοκατάμ), μιας περιοχής στο Κάιρο της Αιγύπτου. Μέχρι πρόσφατα, μουσουλμάνοι αναζητούσαν λύτρωση εδώ από έναν παπά που τελούσε εξορκισμούς, τον Baba Samaan (Μπαμπά Σαμάν). Η αναζήτηση ανακούφισης από θεραπευτή άλλης θρησκείας είναι συνηθισμένο φαινόμενο στον μεσογειακό κόσμο. Με την προσδοκία να ξαναβρούν την υγεία τους, πιστοί διαφορετικών θρησκειών συχνά θα επισκεφτούν τους θεραπευτές αυτούς που η φήμη τους θέλει αποτελεσματικούς.

THE CAVES

Chap. 5

Many founding religious episodes of the three religions took place in holy caves. These spaces symbolize both the retreat from the world and the matrix of earth as the circle of life.

↳ *Known in Islam as the People of the Cave* (Ashab al-Kahf in Arabic), the Seven Sleepers are said to have miraculously slept for several centuries in a cave in order to escape the persecutions of the Roman Empire. Their awakening is a metaphor for the resurrection of the body, in both Christianity and Islam (Qur'anic surah 18 "The Cave"). The narrative of the Seven Sleepers was widely disseminated. Numerous caves in the Mediterranean region are considered to be sacred places where this miracle occurred. This legend has sometimes given rise to joint veneration by Christians and Muslims.

↳ *Mount Mokatam* is a district in Cairo, Egypt, where the Coptic church of Saint Simeon has been dug into the rock. Until recently, Muslims came every week to seek salvation from an exorcising priest, Baba Samaan. Seeking treatment from a healer of another religion is quite common in the Mediterranean world. Wishing to have their health restored, followers of a different faith would frequently visit those healers who have the reputation of being effectual.

Manoël Pénicaud, από τη σειρά *Η Μεσόγειος των Επτά Παίδων*, 2010–2014 ● Manoël Pénicaud, from the series *The Mediterranean of the Seven Sleepers*, 2010–2014

Ο χριστιανικός ιερός τόπος του Σπηλαίου των Επτά Παίδων, Έφεσος, Τουρκία, 2010. Ο τόπος αυτός θεωρείται το αυθεντικό σημείο όπου οι επτά χριστιανοί κατέφυγαν σε μια σπηλιά το 250 μ.Χ. και, σύμφωνα με την παράδοση, εκεί ήταν που αναστήθηκαν, στα μέσα του 5ου αιώνα ● Original Christian holy place of the Cave of the Seven Sleepers, Ephesus, Turkey, 2010. This site is supposed to be the original one, where the seven Christians fled into a cave in 250 AC and where they were awakened, according to tradition, in the middle of the 5th century.

Manoël Pénicaud, από τη σειρά *Η Μεσόγειος των Επτά Παίδων*, 2010–2014 ● Manoël Pénicaud, from the series *The Mediterranean of the Seven Sleepers*, 2010–2014

Μουσουλμάννα Σίιτισσα στο Σπήλαιο των Επτά Παίδων στο Όρος Qasioun, Δαμασκός, Συρία, 2011 ● Muslim Shiite woman in the Cave of the Seven Sleepers on Mount Qasioun, Damascus, Syria, 2011

Magali Corouge, από τη σειρά *Όταν οι Μουσουλμάνοι έρχονται στην Εκκλησία για Εξορκισμό*, Λόφοι Μοκατάμ, Κάιρο, Αίγυπτος, 2012 ● Magali Corouge, from the series *When Muslims come to Church for Exorcism*, Mokattam Hills, Cairo, Egypt, 2012

Στο τέλος του κηρύγματος της Πέμπτης, ο πατέρας Samaan (Σαμαάν) κατευθύνεται προς τις πρώτες σειρές της εκκλησίας, όπου οι κόπτες και οι μουσουλμάνοι έρχονται να απελευθερωθούν από τον διάβολο που τους κατατρώνει ● At the end of the Thursday sermon, Father Samaan heads to the first rows of the church where Copts and Muslims come to be liberated from the devil gnawing at them.

Δεκάδες γυναίκες, μουσουλμάνες ή μη, περιμένουν με ανυπομονησία να δεχθούν την ευλογία του πατέρα Samaan. Όλες έρχονται κυρίως για ένα πράγμα: να λάβουν εξορκισμό ● Dozens of women, Muslims or not Muslims, are waiting, impatiently, to receive the blessing of father Samaan. They all come mainly for one thing: to get an exorcism.

ΟΙ ΤΟΠΟΙ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ

Κεφ. 6

Η Παρθένος Μαρία ενσωματώνει όλες τις ιδιότητες της οικουμενικής μητέρας που υπερβαίνει τις διαχωριστικές γραμμές μεταξύ των θρησκειών, και ιδιαίτερα αυτές μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων. Είναι η μόνη γυναίκα που ονοματίζεται στο Κοράνι, όπου, ως μητέρα του προφήτη Ιησού, αναφέρεται περισσότερες φορές από ό,τι σε ολόκληρη την Καινή Διαθήκη.

↳ *Στην Ιερουσαλήμ, ο Τάφος της Παναγίας* αποτελεί για αιώνες έναν σημαντικό κοινό ιερό τόπο. Δίπλα στους χριστιανούς όλων των δογμάτων, μουσουλμάνοι επισκέπτονται την υπόγεια εκκλησία που βρίσκεται κοντά στον φημισμένο Κήπο της Γεσθημανής. Η παράδοση της από κοινού χρήσης αυτού του ιερού τόπου συνεχίζει μέχρι σήμερα.

↳ *Η Εκκλησία της Γεννήσεως στη Βηθλεέμ* μπορεί, επίσης, να θεωρηθεί ιερός τόπος και για το Ισλάμ. Η παράδοση λέει πως ο προφήτης Μωάμεθ σταμάτησε εδώ κατά τη διάρκεια του Νυχτερινού Ταξιδιού του, για να προσευχηθεί στο μέρος όπου γεννήθηκε «ο αδελφός του, Ιησούς». Μέχρι την εποχή των Σταυροφοριών, η εκκλησία συμπεριλάμβανε ένα ξεχωριστό τμήμα ειδικά για τους μουσουλμάνους. Ακόμα και σήμερα, μουσουλμάνοι προσκυνητές εισέρχονται στο ιερό για να λατρέψουν την Παναγία.

↳ *Συχνές οραματικές εμφανίσεις της Παρθένου* έχουν καταγραφεί στην περιοχή της Μεσογείου τις τελευταίες δεκαετίες σε διάφορους τόπους που συνδέθηκαν γρήγορα με την ιερή της παρουσία. Στην Αίγυπτο, υπάρχει η μαρτυρία διάφορων τέτοιων εμφανίσεων πάνω από τις στέγες κοπτικών εκκλησιών κατά τη δεκαετία του 1960. Συχνά, οι πρώτοι μάρτυρες τέτοιων εμφανίσεων της Παναγίας ήταν μουσουλμάνοι. Ακολούθως, τα φαινόμενα αυτά προσέλκυαν χιλιάδες προσκυνητές, και ανάμεσά τους πολλούς μουσουλμάνους.

↳ *Ο Καθολικός Οίκος της Μαρίας* στην Έφεσο της Τουρκίας θεωρείται από μερικούς ως ο τόπος της Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Λέγεται πως η Παναγία πέρασε τις τελευταίες μέρες της εδώ, έχοντας ακολουθήσει τον Απόστολο Ιωάννη. Γάλλοι ιεραπόστολοι ανακάλυψαν το μέρος αυτό στο τέλος του 19ου αιώνα, ενώ άρχισε να γίνεται δημοφιλές στη δεκαετία του 1950. Μεγάλος αριθμός μουσουλμάνων άρχισε αυθόρμητα να προσεύχεται στον Οίκο της Μαρίας. Στις μέρες μας, το ιερό επισκέπτονται εκατοντάδες χιλιάδες άνθρωποι κάθε χρόνο, στην πλειοψηφία τους μουσουλμάνοι.

↳ *Αρκετοί τόποι της Μαρίας* που βρίσκονται δίπλα στη θάλασσα μοιράζονται μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων, όπως είναι η Παναγία της Χαρίσα στον Λίβανο ή η Παναγία της Αφρικής στην Αλγερία. Κατά τη διάρκεια της αποικιοκρατίας, οι Γάλλοι έχτισαν αρκετά ιερά αφιερωμένα στην Παναγία, σε μία έμμεση προσπάθεια προσηλυτισμού των ντόπων πληθυσμών. Οι μουσουλμάνοι σύχναζαν στα ιερά αυτά και προσεύχονταν μέσα σε αυτά, κρατώντας την ίδια στιγμή την πίστη τους. Οι πρακτικές αυτές εξακολούθησαν και διαδόθηκαν μέχρι και τη Νότιο Γαλλία, ακολουθώντας τα κύματα της μετανάστευσης από την Αλγερία.

SITES OF THE VIRGIN

Chap. 6

Virgin Mary embodies the qualities of a universal mother who transcends religious boundaries, especially between Christianity and Islam. She is the only woman named in the Koran, where, as the mother of the prophet Jesus, she is mentioned more times than in the whole New Testament.

↳ *In Jerusalem*, the Tomb of Mary has been for several centuries a significant shared shrine. In addition to the numerous Christian denominations, Muslims used to visit the subterranean church located close to the famous Garden of Gethsemane. This tradition of sharing does continue nowadays.

↳ *The Church of the Nativity* in Bethlehem can be regarded also as an Islamic holy site. Tradition has it that the Prophet Muhammad stopped here during his Night Journey to pray at the place where “his brother Jesus” was born. Until the Crusades, the church included a section set aside for Muslims. Nowadays they still enter the sanctuary to worship Mary.

↳ *Frequent apparitions of the Virgin* have been recorded in the Mediterranean region during the last decades. These places were immediately infused with her grace. In Egypt, since the 1960s, a series of apparitions took place above the roof of some Coptic churches. The first witnesses were often Muslims. These phenomena subsequently drew millions of pilgrims, many of them Muslims.

↳ *The Catholic House of Mary in Ephesus*, Turkey, is considered as the place of the Assumption/Dormition of Mary. It is said that she spent her last days here, where she followed the Apostle John. Discovered in the late 19th century by French missionaries, the site became popular in the 1950s. Large numbers of Muslims spontaneously started to pray in the House of

Mary. Today the shrine is visited by hundreds of thousands of people each year, the majority of them being Muslims.

↳ *Several Marian shrines* located by the sea are shared by Muslims, such as Our Lady of Harissa in Lebanon and Our Lady of Africa in Algeria. During the colonial rule, the French built several shrines dedicated to Mary, in a subtle attempt to convert local populations into Christianity. Muslims frequented these shrines praying inside them, while keeping their faith. These practices persisted and spread as far as the South of France, following waves of Algerian immigration.

Άγνωστος φωτογράφος, ο Τάφος της Παναγίας στην κοιλάδα των Κέδρων, στους πρόποδες του Όρους των Ελαιών, Ιερουσαλήμ. Ελληνορθόδοξοι κληρικοί και κόσμος συγκεντρωμένοι μπροστά από τον τάφο, μεταξύ 1915–1920. (Βιβλιοθήκη του Κογκρέσου)

● Unknown photographer, Virgin Mary's Tomb in the Kidron Valley, at the foot of Mount of Olives, Jerusalem. Greek-orthodox clergy and others are gathered at the front of the tomb, circa 1915–1920. (Library of Congress)

Ahikam Seri © Panos, Μουσουλμάνοι
τουρίστες επισκέπτονται τον Τάφο της
Παναγίας, Ιερουσαλήμ, 2012 ● Ahikam Seri ©
Panos, Muslim tourists visit Mary's Tomb,
Jerusalem, 2012

Manoël Pénicaud, Μουσουλμάνες στη
Βασιλική της Γεννήσεως, Βηθλεέμ, Παλαιστίνη,
2014 ● Manoël Pénicaud, Muslim woman in the
Church of Nativity, Bethlehem, Palestine, 2014

Ένα νεαρό αγόρι προσπαθεί να αγγίξει την εικόνα της Παναγίας. Στο Κο-
ράνι, η Maryam (Μαρία) είναι η πιο ιερή γυναίκα που αναφέρεται ● A young
boy reaches up to touch an icon of Mary. In the Quran, Maryam (Mary) is the
holiest woman mentioned.

**Diàna Markosian, Μονή Deir al Adra, Minya,
Αίγυπτος, 2015 ● Diàna Markosian, Deir al
Adra Monastery, Minya, Egypt, 2015**

Πολλαπλές εμφανίσεις της Παναγίας αναφέρθηκαν στην περιοχή Zeitoun του Καΐρου, στην Αίγυπτο, και διήρκησαν για μια περίοδο δύο ετών που ξεκίνησε στις 2 Απριλίου 1968. Χιλιάδες λέγεται ότι συνέρρευσαν στην εκκλησία μετά από την ανακοίνωση του φαινομένου. Οι εμφανίσεις συχνά κρατούσαν όλη τη νύχτα. Οι άνθρωποι, μαγεμένοι, τραγουδούσαν χριστιανικούς ύμνους. Οι μουσουλμάνοι έψαλλαν «Μαρία, ο Θεός έχει επιλέξει Εσένα... Έχει επιλέξει Εσένα από όλες τις γυναίκες», από το Κοράνι ● A mass Marian apparition was reported in the Zeitoun district of Cairo, Egypt, over a period of two years, beginning on April 2, 1968. Thousands were said to have flocked to the church after the phenomenon was announced. The apparitions often lasted throughout the night. Spellbound people sang Christian hymns. Muslims chanted, “Mary, God has chosen Thee... He has chosen Thee above all women”, from the Quran.

Οι προσκυνητές συγκεντρώνονται έξω από το μοναστήρι της Minya περιμένοντας ένα όραμα. Παρακολουθούν μαζί, καθώς τα περιστέρια, που αντιπροσωπεύουν το Άγιο Πνεύμα που πρόκειται να ενωθεί με την Παναγία, πετούν το βράδυ. Η εμφάνιση λέγεται πως γίνεται μία φορά το χρόνο, κατά τη διάρκεια της γιορτής της παραμονής της Αγίας Οικογένειας στην Αίγυπτο ● Worshippers gather outside the monastery in Minya in anticipation of an apparition. Together they watch as doves, representing the Holy Spirit about to merge with the Virgin Mary, fly at night. The apparition is reported to occur once a year, during a celebration of the Holy Family's stay in Egypt.

Diàna Markosian, Μονή Deir al Adra, Minya, Αίγυπτος, 2015 ● Diàna Markosian, Deir al Adra Monastery, Minya, Egypt, 2015

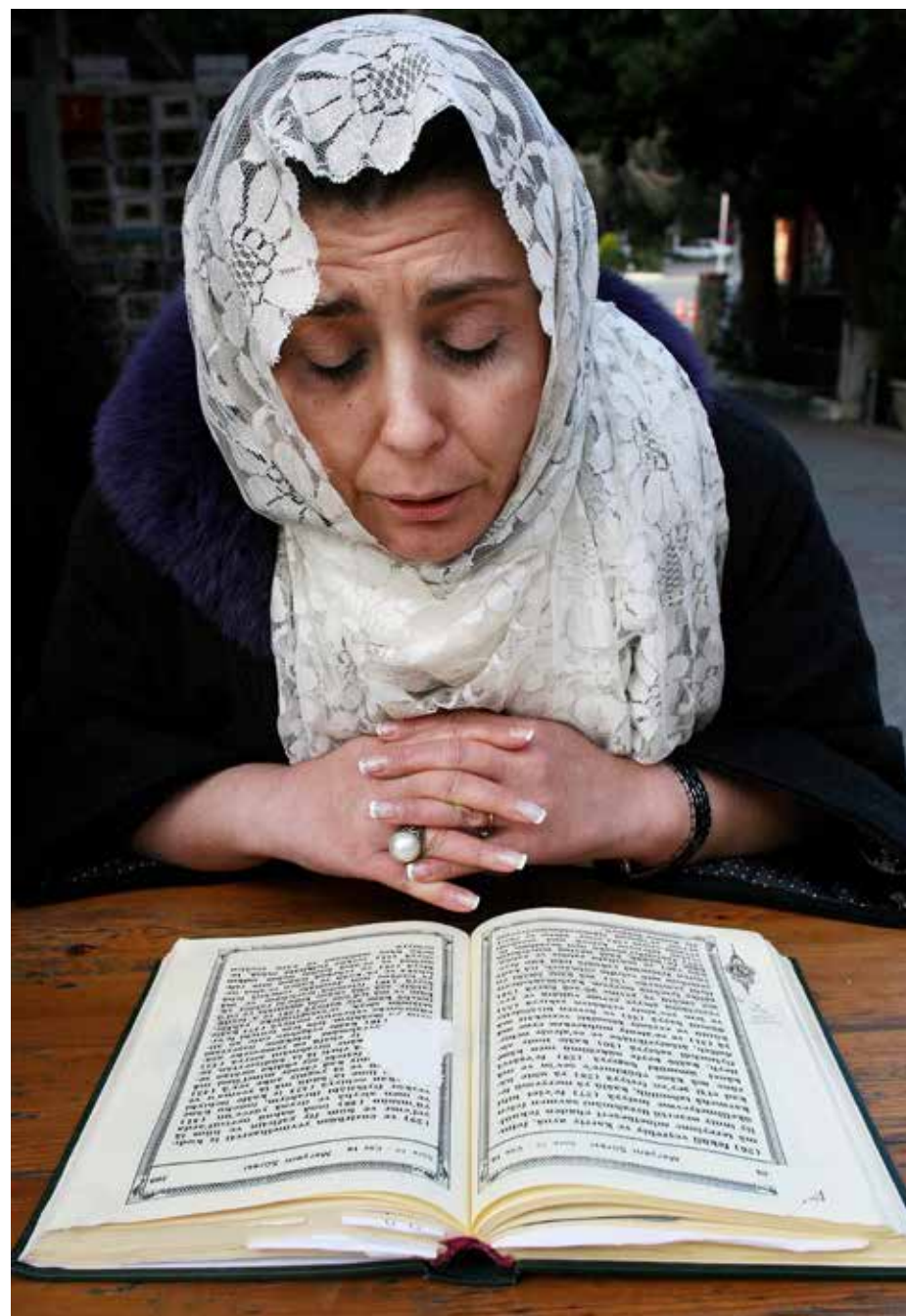

Izzet Keribar, Οίκος της Παρθένου Μαρίας
στην Έφεσο, Τουρκία, 2008 ● Izzet Keribar,
House of Mary in Ephesus, Turkey, 2008

Manoël Pénicaud, Τείχος των Ευχών, Οίκος
της Παρθένου Μαρίας στην Έφεσο, Τουρκία,
2010 ● Manoël Pénicaud, Wishing Wall, House
of Mary in Ephesus, Turkey, 2010

Αυτή η γυναίκα είναι μέλος του τάγματος Mevlevi Sufi (γνωστοί ως Περιστρεφόμενοι Δερβίσηδες). Κάθε Χριστούγεννα, έρχεται για προσκύνημα στον Οίκο της Παρθένου Μαρίας. Διαβάζει το εδάφιο (Σουρά / Surah) της Παναγίας από το Κοράνι της ● This woman is a member of the Mevlevi Sufi order (known as Whirling Dervishes). Every Christmas Day, she comes for pilgrimage to the House of Mary. She is reading the Surah of Mary in her Quran.

**Manoël Pénicaud, Μουσουλμάννα
προσκυνήτρια στον Οίκο της Παρθένου Μαρίας
στην Έφεσο, Τουρκία, 2010 ● Manoël
Pénicaud, Muslim pilgrim in the House of Mary
in Ephesus, Turkey, 2010**

Faraj Shammas, Παναγία της Harissa,
Λίβανος, 2017 ● Faraj Shammas, Lady of
Harissa, Lebanon, 2017

Laramie Shubber, Παναγία της Harissa,
Λίβανος, 2017 ● Laramie Shubber, Lady of
Harissa, Lebanon, 2017

ΕΝ- ΔΙΑΜΕΣΟΙ ΧΩΡΟΙ

Κεφ. 7

Τα Βαλκάνια, αν και ταυτισμένα, ιστορικά με εδαφικές φιλονικίες, αποτελούν, πάνω απ' όλα ένα περίπλοκο αμάλγαμα πολιτισμών που προσέφερε έναν κοινό τόπο για την ανάπτυξη υβριδικών παραδόσεων και πρακτικών όπου οι θρησκείες διασταυρώνονται.

↳ *Στην περιοχή αυτή, η παράδοση των μπεκτασήδων απλώθηκε και επέδρασε καθοριστικά πάνω σε διάφορες θρησκευτικές κοινότητες. Ο συνδυασμός στοιχείων από διαφορετικές θρησκευτικές παραδόσεις που χαρακτηρίζει αυτή τη μυστικιστική μουσουλμανική αδελφότητα, έβρισκε εύκολα απήχηση στους ντόπιους που βρίσκονταν ανάμεσα στα διασταυρούμενα ρεύματα των πολιτισμικών μετακινήσεων.*

↳ *Η διαφορούμενη μπεκτασική φιγούρα του Sari Saltiq Baba (Σαρί Σαλτίκ Μπαμπά) -ο οποίος συχνά ταυτίζεται με χριστιανό μοναχό- λατρεύεται σε πολλούς ιερούς τόπους που βρίσκονται σκορπισμένοι από τη Ρουμανία και τη Βοσνία, μέχρι την Αλβανία. Γενικά, στις περισσότερες βαλκανικές χώρες, χριστιανοί και μουσουλμάνοι σε πολλές περιπτώσεις επισκέπτονται τα ίδια ιερά μέρη: στην ΠΓΔΜ, τον τουρμπέ του Η' d' r Baba (Χιντίρ Μπαμπά) στο Makedonski Brod (Μακεντόνσκι Μπροντ), ή το μοναστήρι του Σβέτι Ναούμ κοντά στην Οχρίδα· στο Κόσοβο, ένα σερβικό μοναστήρι στην Γκρατσάνιτσα την ημέρα της Αναλήψεως· στη Βουλγαρία, τον Τεκέ του Demir Baba (Ντεμίρ Μπαμπά) στο Ράζγκραντ, όπου οι επισκέπτες δένουν κομμάτια από ύφασμα ως ευχές πάνω στα δέντρα.*

↳ *Κάθε Πρωτομαγιά, κοντά στα Ασπρόγεια στην περιοχή των Φαρσάλων, επισκέπτες συγκεντρώνονται στον τεκέ του Durbali Sultan Baba (Ντουρμπαλί Σουλτάν Μπαμπά), ενός μουσουλμάνου αγίου των Μπεκτασί. Έλληνες ορθόδοξοι χριστιανοί συναντιούνται εκεί με μουσουλμάνους Αλβανούς που μετανάστευσαν τις τελευταίες δεκαετίες στην Ελλάδα και οι*

οποίοι συντήρησαν το παλιό ιερό και τώρα το επισκέπτονται συστηματικά. Το γλέντι αυτό συνδέεται, επίσης, με τον εορτασμό της άνοιξης που ακολουθεί τις ίδιες παραδόσεις με το Hidrellez (Εντερλέζι).

↳ *Το Εντερλέζι*, που γιορτάζεται στις 6 Μαΐου, κατά το παλιό ημερολόγιο την ίδια μέρα με τη γιορτή του Αγίου Γεωργίου, είναι μια σημαντική γιορτή της άνοιξης στα Βαλκάνια και στην Ανατολία, κοινή για μουσουλμάνους και χριστιανούς. Η λέξη Εντερλέζι ή Χιντρελλέζ προκύπτει από τη συναίρεση των ονομάτων Hidir (ή Hizir), μιας μυστικιστικής προσωπικότητας τους Ισλάμ, και του προφήτη Ηλία.

↳ *Το Όρος Tomor* (Τομόρ) στην κεντρική Αλβανία αποτελεί προορισμό για το μεγαλύτερο Μπεκτασί προσκύνημα της χώρας (20 με 25 Αυγούστου), το οποίο προσελκύει χιλιάδες Αλβανούς, χριστιανούς και μουσουλμάνους. Ο συγκρητισμός αντιλήψεων και λαϊκών πρακτικών που ζωντανεύουν κατά τη διάρκεια του προσκυνήματος στο Όρος Tomor σμιλεύτηκε πάνω σε μια ιστορία επικαλυπτόμενων λατρευτικών δοξασιών γύρω από το πρόσωπο του Baba Tomor, την προσωποποίηση του βουνού, που αποτελεί κεντρικό στοιχείο των θρησκευτικών και εθνικών παραδόσεων της Αλβανίας.

↳ *Σε μια απομονωμένη ορεινή περιοχή κοντά στα ελληνο-αλβανικά σύνορα*, η αρχέγονη παρόρμηση να προσωποποιούμε τη φύση αποκαλύπτεται μέσα από τους θρύλους που μοιράζονται οι ντόπιοι. Βαθιά μέσα στο δάσος του τόπου που αποκαλούν «Καλό Βουνό», μουσουλμάνοι και χριστιανοί έχτισαν μαζί ένα μικρό ιερό σπιτάκι που ονομάζουν “Vakëf” («Βακέφ»). Το έχουν γεμίσει με όλων των ειδών τα λατρευτικά και καθημερινά αντικείμενα και το κρατάνε πάντα ανοικτό για όλους, ασχέτως δόγματος ή πίστης.

IN BETWEENS

Chap. 7

Being, undoubtedly, a region of broad territorial disputes, the Balkans is foremost a complex amalgam of cultures that has provided common grounds for the cultivation of hybrid traditions and cross-religious practices.

↳ *In this region, the Bektashi tradition looms large and has had a critical impact on the religious groups. As a mystical Muslim brotherhood, characterized by the combination of elements from different religious traditions, it appeals to the locals who have been at the cross-currents of these civilizational movements.*

↳ *The ambiguous Bektashi figure of Sari Saltiq Baba - often identified with a Christian monk - is venerated in several scattered shrines, from Romania to Bosnia and Albania. Generally, in most Balkan countries many holy places are visited by both Christians and Muslims: in FYROM, the Türbe of H'd'r Baba at Makedonski Brod or the Monastery of St. Naum near Ohrid; in Kosovo, a Serbian Orthodox Monastery at Gracanica on Assumption Day; in Bulgaria, the Demir Baba Tekke at Razgrad, where people tie cloth strips on the trees of wishes.*

↳ *Every Mayday, in the region of Asprogeia (Thessaly), people meet at the shrine of Durbali Sultan Baba, a Muslim Bektashi saint. Greek Orthodox Christians join Albanian Muslims who immigrated in the 21st century, restored the old shrine (tekke) and now visit it regularly. This feast day is also related to the celebration of spring, taking on the same traditions of Hidrellez.*

Celebrated on the 6th of May, coinciding with Saint George Day, Hidrellez is an important spring holiday in the Balkans and Anatolia, common to Muslims and Christians. Hidrellez is a contraction of the names "Hizir / Hidir", a

mystical figure in Islam and the prophet Elijah.

↳ *Mount Tomor*, located in central Albania, is the destination of the country's largest Bektashi pilgrimage (20th- 25th August), which attracts thousands of Albanians, both Muslims and Christians. The syncretism of conceptions and popular practices that animate the pilgrimage on Mount Tomor was grafted onto a history of overlapping cults around the figure of Baba Tomor, personification of the mountain and central element of Albanian religious and national tradition.

↳ *The ancient urge* to personify nature is evident in the tales that locals share in a remote mountainous area, near the Albanian-Greek borders. There, deep in the forest of the so-called "Good Mountain", Muslims and Christians have built together a small holy house, the "Vakëf". It is filled with all kinds of religious and ordinary objects and they keep it constantly open to all, regardless of creed and faith.

Φανή Σαρρή, Οι ετερόδοξοι μουσουλμάνοι
γιορτάζουν τον ερχομό του καλοκαιριού
-Εντερλέζι- με τεράστιες κούνιες στα δέντρα,
Ρούσσα Θράκη, Ελλάδα, 1994 ● Fanny Sarri,
The heterodox Muslims feast the coming of
summer -Hidrellez- by hanging large swings
from the trees, Roussa, Thrace, Greece, 1994

Μπεκτασικά Ιερά στη Θράκη, Ελλάδα, 1998–1999

Κείμενο:
Γιώργος Μαυρομάττης
Φωτογραφίες:
Μιράντα Τερζοπούλου,
Αγγελική Ροβάτσου,
Γιώργος Μαυρομμάτης

*Bektashi Sacred places
in Thrace, Greece,
1998–1999*

Text:
Giorgos Mavrommatis
Photographs:
Miranda Terzopoulou,
Aggeliki Rovatsou,
Giorgos Mavrommatis

σσ. / pp: 298–305

Η έρευνα εκπονήθηκε στο πλαίσιο του Προγράμματος «Θράκη»
του συλλόγου «Οι φίλοι της Μουσικής».
Ο Γιώργος Μαυρομάτης είναι Επίκουρος Καθηγητής
στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης.

In the framework of the Research Program "Thrace",
implemented by "The friends of Music Society".
Giorgos Mavrommatis is Assistant Professor
at Democritus University of Thrace

Από τα πρώτα χρόνια του Ισλάμ, κάποια ανήσυχα πνεύματα δεν αρκούσαν στα τυπικά και επέμεναν να αναζητούν την οδό που θα τους οδηγούσε σε μια πιο άμεση επαφή και γνώση του Θείου. Έτσι, με βάση τη διδασκαλία του Ισλάμ, υπό την επιρροή χριστιανικών και ιουδαϊκών αντιλήψεων, αλλά ενσωματώνοντας και στοιχεία από τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές παραδόσεις της αρχαίας Ελλάδας, της αρχαίας Αιγύπτου και της Ινδίας -σε κάποιες περιπτώσεις ακόμη και στοιχεία από τον κεντρο-ασιατικό σαμανισμό, τον αφρικανικό ανιμισμό και τις προ-ισλαμικές αραβικές αντιλήψεις- γεννήθηκε ο ισλαμικός μυστικισμός (αραβικά tasawwuf), που «τυποποιήθηκε» ως αναλυτική κατηγορία και έγινε γνωστός στη Δύση μέσα από τις σχετικές μελέτες δυτικών, με τον όρο σουφισμός. ● Οι πρώτοι πυρήνες των sufi συγκροτήθηκαν τον 10ο αιώνα Κ.Χ. και στεγάστηκαν σε ειδικούς χώρους, ενδεχομένως κατά το πρότυπο χριστιανικών μοναστηριών. Οι χώροι αυτοί έγιναν αργότερα γνωστοί με διάφορα ονόματα (ribat, zawiya, khankqah, dargâh, tekke) και είχαν μορφή που ποίκιλλε από ένα απλό οίκημα δίπλα στο σπίτι κάποιου δασκάλου μέχρι μεγάλα οικοδομικά συγκροτήματα για εκατοντάδες διαμένοντες. Το τάγμα των Μπεκτασί ιδρύθηκε από τον Hadji Bektash Veli, γιο του Seyit Sultan Ibrahim, κυβερνήτη του Χορασάν, στις αρχές του 13ου αιώνα Κ.Χ. και (ανα)συγκροτήθηκε, λαμβάνοντας τη γνωστή του μορφή, από τον Balim Sultan στις αρχές του 16ου αιώνα Κ.Χ. Εκείνη την περίοδο, άρχισε και η μεγάλη εξάπλωση του τάγματος στη Ανατολία και στα Βαλκάνια. Οι λόγοι πρέπει να αναζητηθούν στις γενικότερες πολιτικές και οικονομικές συνθήκες που επικρατούσαν

From the first years of Islam, practicing the rites was not enough for certain uneasy spirits, who were seeking after a more direct contact and knowledge of God. In this way, Islamic mysticism (tasawwuf in Arabic) was born, based on the teachings of Islam, but also under the influence of Christian and Judaic views, combined with elements from the religious and philosophical traditions of Ancient Greece, Ancient Egypt, Persia and India, and, in some cases, with shamanistic beliefs from central Asia and pre-Islamic Arabia. This movement became known in West as Sufism. ● The first Sufi cells were constituted in the 10th century C.E. and settled in certain places, potentially following the pre-existing model of Christian monastic fraternities. These places later became known by various names (ribat, zawiya, khanqah, dargâh, tekke), having forms that varied from a simple small building by the house of a famous teacher to a large cluster of buildings for hundreds of people. ● The Bektashi Sufi order was found by Hadji Bektash Veli, son of Seyit Sultan Ibrahim, ruler of the state of Khurasan, in the early 13th century C.E. and was (re)organised, taking its known form by Balim Sultan, in the early 16th century C.E. It was that time the rapid expansion started in Anatolia and the Balkans. The reasons for this have to be searched in general political and economic circumstances existing in these areas during this specific era and mainly to the syncretistic approach which allowed Bektashis to come really close to and have good relations with Christians. Furthermore, determinant for the expansion the Bektashi order was the fact that the order built a close relationship with the Ottoman administration, since Hadji Bektash Veli was considered to be the patron saint of the Janissaries. ●

στις περιοχές αυτές κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, και κυρίως στο συγκρητιστικό πνεύμα που διέπει τον μπεκτασισμό και επέτρεπε τους οπαδούς του να προσεγγίσουν τους χριστιανούς και να οικοδομήσουν καλές σχέσεις μαζί τους. Ακόμα, καθοριστικό ρόλο έπαιξε το γεγονός ότι το τάγμα των Μπεκτασί είχε πολύ στενές σχέσεις με την οθωμανική διοίκηση, καθώς ο Hadji Bektash Veli θεωρούνταν ο προστάτης άγιος των γενίτσαρων. ● Οι μπεκτασικές θρησκευτικές πρακτικές και δοξασίες διαφέρουν σημαντικά από αυτές του θεωρούμενου ως κυρίου ρεύματος του Ισλάμ και συχνά περιγράφονται ως ένα μείγμα σιιτικών, χριστιανικών, γνωστικιστικών, βουδιστικών και λαϊκών ισλαμικών δοξασιών.

The Bektashi rituals and doctrines differ from those of mainstream Islam, often being described as a blend of Shia, Sunni, Christian, Gnostic, Buddhist and folk Islamic beliefs.

1

1.

Στον τεκέ του Seyyid Ali Sultan (Kizil Deli)
 κοντά στο χωριό Ρούσσα, Νομός Έβρου, 1998.
 Έξω από το Meydan (χώρος τελετουργικών συνάξεων)
 At the tekke of Seyyid Ali Sultan (Kizil Deli)
 by the village Roussa/ Rusenler, Evros Province, 1998.
 Outside the Meydan (place for ceremonial gatherings)

2.

Στο κουρμπάνι του Αλί Μπαμπά, την τρίτη Πέμπτη του Αυγούστου
έξω από το χωριό Άνω Καμπή/ Yukari Kamberler, Νομός Ροδόπης, 2000
At the kurban of Ali Baba, at the third Thursday of August out of the Ano Kambi/
Yukari Kamberler, Rodopi Province, 2000

3.

Στο κουρμπάνι Κάσιμ, αρχές Νοεμβρίου κοντά στον τεκέ. Χριστιανοί
από τα γειτονικά χωριά συμμετέχουν στο πανηγύρι, 1999
At the Kasim kurban, beginning of November close to the tekke. Christian visitors
form the nearby villages participate to the festival, 1999

2

3

4

4.
Στον τουρμπέ του Χασάν Μπαμπά στα Τέμπη
At the turbe of Hasan Baba in Tembi

5.
Ο τεκές του Κιουτουκλού Μπαμπά κοντά στο χωριό Σέλινο /
Kereviz, Νομός Ξάνθης, 1999
The tekke of Kutuklu Baba, close to the village Selino /
Kereviz, Xanthi Province, 1999

5

**Νικολέττα Τζιανουδάκη, Ρούσσα, Ελλάδα,
1η Μαΐου 2017 ● Nikoletta Tzianoudaki,
Roussa, Greece, May 1, 2017**

**Ηλίας Μιχαλάκης, Ρούσσα, Ελλάδα,
1η Μαΐου 2017 ● Ilias Machalakis, Roussa,
Greece, May 1, 2017**

Εύα Νταραρά, Τεκές Ντουρμπαλί Σουλτάν,
κοντά στα Φάρσαλα, Ελλάδα, 2017 ● Eva
Darara, Durbalı Sultan Tekke, Near Farsala,
Greece, 2017

Jeff Vanderpool, Τεκές Ντουρμπαλί
Σουλτάν, κοντά στα Φάρσαλα, Ελλάδα,
2017 ● Jeff Vanderpool, Durbalı Sultan
Tekke, Near Farsala, Greece, 2017

Αβραάμ Παυλίδης, Τεκές Ντουρμπαλί
Σουλτάν, κοντά στα Φάρσαλα, Ελλάδα,
2004 ● Avraam Pavlidis, Durbalı Sultan
Tekke, Near Farsala, Greece, 2004

Manoël Pénicaud, Vladimir, ένας Μπεκτασί
προσκυνητής στον τεκέ Ντουρμπαλί Σουλτάν,
κοντά στα Φάρσαλα, Ελλάδα, 2016 ● Manoël
Pénicaud, Vladimir, a Bektashi pilgrim at the
Durbalı Sultan Tekke, Near Farsala, Greece, 2016

Robert Jankuloski, Το ιερό του Αγίου
Νικολάου / Hidir Baba Tekke στο Μακεντόνσκι
Μπροντ, ΠΓΔΜ, 2013 ● Robert Jankuloski,
The shrine of Sveti Nikola/Hidir Baba Tekke
in Makedonski Brod, FYROM, 2013

Ορθόδοξος ιερέας και Δερβίσης Μπεκτασί ● Orthodox priest
and Bektashi dervish.

Το ιερό του Αγίου Νικολάου / Hidir Baba Tekke στο Μακεντόνσκι Μπροντ είναι ένα ξεχωριστό παράδειγμα ενός θρησκευτικού ιερού που μοιράζονται τόσο οι χριστιανοί όσο και οι μουσουλμάνοι. Οι χριστιανοί πιστεύουν ότι το ιερό ήταν αρχικά κτισμένο ως εκκλησία του Αγίου Νικολάου και μετά την άφιξη των Οθωμανών Τούρκων μετατράπηκε σε τεκέ, ενώ οι μουσουλμάνοι πιστεύουν ότι το ιερό ιδρύθηκε ως τεκές από τον μυθικό άγιο των Μπεκτασί, Hidir Baba. Ως εκ τούτου, τόσο οι χριστιανοί όσο και οι μουσουλμάνοι το αναγνωρίζουν ως ιερό χώρο.

Elizabeta Koneska
*Ethnολόγος, National Museum
of Macedonia*

The shrine of Sveti Nikola / Hidir Baba Tekke in Makedonski Brod is a special example of a religious shrine shared by both Christians and Muslims. The Christians believe that the shrine was originally built as a church of Saint Nicholas and, after the arrival of the Ottoman Turks, was converted into a tekke, whereas the Muslims believe the shrine was founded as a tekke by the mythical Bektashi saint, Hidir Baba. Therefore, both Christians and Muslims recognize the shrine as a sacred space.

Elizabeta Koneska
*Ethnologist, National Museum
of Macedonia*

Robert Jankuloski, Το ιερό του Αγίου Νικολάου / Hidir Baba Tekke στο Μακεντόνσκι Μπροντ, ΠΓΔΜ, 2013 ● Robert Jankuloski, The shrine of Sveti Nikola/Hidír Baba Tekke in Makedonski Brod, FYROM, 2013

Η Dragina (Ντράγκινα), η επιστάτρια του ιερού του Αγίου Νικολάου / Hidir Baba Tekke το 2013 ● Dragina, the shrine caretaker at Sveti Nikola / Hidír Baba Tekke in 2013

Φανή Σαρρή, Τεκές Demir Baba (Ντεμίρ Μπαμπά), Ράζγκραντ, Βουλγαρία, 2005 ● Fanny Sarri, Demir Baba Tekke, Razgrad, Bulgaria, 2005

Φανή Σαρρή, Όρος Τομόρ, Αλβανία, 2000 ● Fanny Sarri, Mount Tomor, Albania, 2000

Το προσκύνημα των Μπεκτασί στο Όρος Τομόρ

Κείμενο—φωτογραφίες:
Antonio Maria Pusceddu,
Αλβανία, 2011

*The Bektashi pilgrimage
to Mount Tomor*

Text—photographs:
Antonio Maria Pusceddu,
Albania, 2011

σσ. / pp: 318–323

Ο Antonio Maria Pusceddu είναι ερευνητής στο Τμήμα Κοινωνικής
Ανθρωπολογίας του Τομέα Ιστορίας και Γεωγραφίας του
Πανεπιστημίου της Βαρκελώνης
Antonio Maria Pusceddu is a Researcher, PhD, Department
of Social Anthropology, Faculty of History and Geography,
University of Barcelona

Από τις 20 έως τις 25 Αυγούστου
κάθε χρόνο, το Όρος Τομόρ
στα υψίπεδα της νότιας
Αλβανίας γίνεται ο τόπος του
σημαντικότερου προσκυνήματος
των Μπεκτασί στη χώρα. Οι
Μπεκτασί είναι ένα τάγμα
των Σουφί, του οποίου η
θεμελίωση τον 13ο αιώνα
στην Ανατολία αποδίδεται
στον Χατζί Μπεκτάς Βελί. Ο
μπεκτασισμός χαρακτηρίζεται
από τον ετερόδοξο συνδυασμό
τελετουργικών και δογματικών
στοιχείων από διαφορετικές
θρησκευτικές παραδόσεις.
● Ο Μπεκτασισμός υπήρξε
ευρέως διαδεδομένος στα
Βαλκάνια από την εποχή των
Οθωμανών, ενώ σήμερα οι
Μπεκτασί είναι μία από τις
θρησκευτικές κοινότητες που
αναγνωρίζονται επίσημα από το
αλβανικό κράτος. Κάθε χρόνο,
χιλιάδες πιστοί, μουσουλμάνοι
και χριστιανοί, από όλη την
Αλβανία και το εξωτερικό,
φτάνουν στο πέραςμα του
Κουλμάκ, και κατασκηνώνουν
κοντά σε έναν τεκκέ (μοναστήρι
δεξιόστροφου) των Μπεκτασήδων.
● Το προσκύνημα κορυφώνεται
με την επίσκεψη στο μανσολέο
("dylbe") που χτίστηκε προς
τιμήν του Αμπάς Ιμπν Αλί,
του γιου του Ιμάμ Αλί και
γενναίου ηρωοφόρου στη
μάχη της Καρμπάλα. ● Ο
συγκρητισμός των θρησκευτικών
πρακτικών που εκτυλίσσεται
στο προσκύνημα είναι βαθιά
ριζωμένος στην ιστορία των
λατρειών και των πεποιθήσεων
που συνδέονται με τον Μπαμπά
Τόμορ, την προσωποποίηση
του ιερού βουνού που κατέχει
εξέχουσα θέση στην αλβανική
λαϊκή και εθνική παράδοση. Το
προσκύνημα απαγορεύτηκε κατά
τη διάρκεια της σοσιαλιστικής
περιόδου και συνεχίστηκε στις
αρχές της δεκαετίας του 1990.

Between the 20th and 25th
of August Mount Tomor, in the
Southern Albanian highlands,
is the site of the most important
Bektashi pilgrimage in the country.
The Bektashis are a Sufi order,
whose foundation in thirteenth-
century Anatolia is attributed to
Haji Bektash Veli. ● Bektashism
is characterized by the heterodox
combination of ritual and doctrinal
elements from different religious
traditions. Widely spread in the
Balkans since Ottoman times,
nowadays the Bektashis are one of
the religious communities officially
recognized by the Albanian state.
Every year thousands of believers,
Muslims and Christians alike, from
all over Albania and abroad, reach
the Kulmak pass, where they camp
in the nearby of a Bektashi tekke
(dervish lodge). ● The pilgrimage
culminates with the visit to the
mausoleum (dylbe) built in honour
of Abbas ibn Ali, the son of Imam
Ali and the brave standard-bearer
in the battle of Karbala. ● The
syncretism of religious practices
that unfolds in the pilgrimage is
deeply rooted in the history of
cults and beliefs linked to Baba
Tomor, the personification of the
sacred mountain, which holds a
prominent position in the Albanian
popular and national tradition. The
pilgrimage was banned during the
Socialist era and then resumed in
the early 1990s.

1.

Οι προσκυνητές πρέπει να ταξιδέψουν για ώρες σε μη ασφαλτοστρωμένο δρόμο κατά μήκος του Όρους Τόμορ, προκειμένου να φτάσουν στο πέραςμα Κουλμάκ. Φέρνουν μαζί τους όλα όσα χρειάζονται για να περάσουν τη μέρα και τη νύχτα στο βουνό.

Pilgrims must travel for hours through an unpaved road along the mountainside of Tomor in order to reach the Kulmak pass. They carry with them everything that is needed to spend a day and night up in the mountain.

2.

Οι προσκυνητές τιμούν τους ιερούς άνδρες με το κουρμπάνι, τη θυσία ενός κριαριού. Οι βοσκοί μπορούν να αγοράσουν τα κριάρια καθ' όλη τη διαδρομή από τον τεκέ μέχρι τον τόπο ταφής των ιερών αντρών.

The pilgrims honour the holy men with the kurban – the blood sacrifice of a ram. The rams can be bought from the shepherds all around the place and along the way from the tekke to the place where the holy men are buried.

1

2

3

3.

Καλυμμένοι με ένα πράσινο ύφασμα, -το χρώμα των Μπεκτασί- οι τάφοι των δερβίσηδων και των μπαμπά που υπηρετούσαν στον τεκέ του Κουλμάκ αποτελούν αντικείμενο λατρείας σε ένδειξη ευγνωμοσύνης ή με σκοπό τη βοήθεια και την προστασία των ιερών ανδρών. Όπως συνέβη και με όλα τα άλλα θρησκευτικά κτήρια στην Αλβανία, οι τάφοι, τα μαυσωλεία και οι τεκέδες ανοικοδομήθηκαν ή αποκαταστάθηκαν μόνο μετά την πτώση του σοσιαλιστικού κράτους.

Covered with a green drape –the colour of the Bektashis –the tombs of dervishes and babas who served in the tekke of Kulmak are worshipped to obtain help and protection, or in sign of thankfulness. Like all other religious buildings in Albania, the tombs, mausoleums and tekke were rebuilt or restored only after the fall of the socialist state.

4.

Βγαίνοντας από το ασκεπές μαυσωλείο, οι προσκυνητές ανάβουν κεριά προς τιμήν των ιερών ανδρών. Παρ' όλο που το άναμμα των κεριών είναι μια πρακτική που γενικά απορρίπτεται από την ισλαμική ορθοδοξία, θεωρείται, ωστόσο, ως ένα ισχυρό κοινό στοιχείο μεταξύ των Μπεκτασί μουσουλμάνων και των χριστιανών.

Stepping out of the roofless mausoleum, pilgrims light candles in honour of the holy men. Although the burning of candles is a practice generally disapproved by Islamic orthodoxy, it is nonetheless perceived as a strong element of commonality between Bektashi Muslims and Christians.

4

Το καλό Βουνό

Κείμενο: Nikolai Antoniadis
Φωτογραφίες: Nele Gülck
Αλβανία 2017

The good Mountain

Text: Nikolai Antoniadis
Photographs: Nele Gülck,
Albania 2017

σσ. / pp. 324–329

Σε μια χώρα όπου κανείς δε μπορούσε να εισέλθει, δίπλα σ' ένα χωριό δίχως δρόμο, υπάρχει ένα βουνό τόσο παλιό και ιερό που αντιστάθηκε στον χριστιανισμό, στο Ισλάμ, ακόμα και στον κομμουνισμό. Οι άνθρωποι που ζουν στις πλαγιές του είναι αιχμάλωτοι στα χωριά τους. Όσοι κατάφεραν να ξεφύγουν, άλλαξαν το όνομά τους για να κρύψουν την πραγματική τους ταυτότητα. Οι άτυχοι που αναγκάστηκαν να γυρίσουν, κουβάλησαν μαζί τους μια βαθιά νοσταλγία για τον χαμένο παράδεισο που είδαν. Ο επισκέπτης από τον έξω κόσμο θα μαγευτεί με την αγνή ομορφιά αυτού του τόπου, προτού τελικά συνειδητοποιήσει πως είναι ταυτόχρονα και ιερός και καταραμένος. ● Όταν ρωτάς τους ντόπιους αν γνωρίζουν μύθους σχετικά με το βουνό, κουνάνε το κεφάλι. Αν ρωτήσεις για την προσωπική τους εμπειρία, θα σου πούνε έναν θρύλο. Στο βουνό προστρέχουν για βοήθεια και προστασία, ενώ την ίδια στιγμή φοβούνται την οργή του αν τυχόν και δε το σεβαστούν. Σκαρφαλώνουν στην κορφή του όταν τους στοιχειώνουν κακά όνειρα. Φιλάνε τα καλυμμένα με λειχήνες βράχια του. Το 1990, όταν η Αλβανική συνοριοφυλακή εγκατέλειψε τα πόστα της, νεαροί χωρικοί που ετοιμάζονταν να το σκάσουν έβαλαν στις τσέπες τους μια χούφτα νωπό χώμα απ' το βουνό για να μη τους πιάσουν οι Έλληνες φαντάροι. ● Πριν από μερικά χρόνια, οι κάτοικοι έχτισαν ένα μικρό πέτρινο σπίτι μέσα στο δάσος. Αποτελείται από ένα μοναχά δωμάτιο και η πόρτα του δεν κλειδώνει ποτέ. Σύμφωνα με τους χωρικούς, είναι ένα Βακούφι, ένα «ιερό μέρος» ανοικτό σε όλους, ασχέτως πίστης, δόγματος ή θρησκείας. Πράγματι, το επισκέπτονται και το συντηρούν καθολικοί και ορθόδοξοι χριστιανοί, απλοί μουσουλμάνοι ή Μπεκτασί,

In a country no one could enter, next to a village with no road leading to it, there is a mountain so old and sacred, it resisted Christianity, Islam and even Communism. The people who are living in its shadows are imprisoned in their village. The few who managed to escape, changed their names to conceal their true identity. The unlucky who were forced to return, carried with them a deep longing for the paradise they have seen outside and lost. A visitor from the outside world would be enchanted by the beauty and purity, before finally realizing that this place is both sacred and cursed. ● If you ask the villagers whether they know of any tales about the mountain, they shake their heads. If you ask them for personal experiences, they tell you a tale. They turn to the mountain for help and protection, while at the same time fear its anger when it is being disrespected. They climb up to its top when they are suffering from bad dreams. They kiss the moss-covered rocks. When the Albanian border guards left their posts in 1990, young men from the village, ready to escape from Albania, put a fistful of humid earth from the mountain in their pockets in order not to get caught by Greek soldiers. ● A few years ago, the villagers built a little stone house in the mountain's forest. Its door is never closed, and it only contains one single room. According to the villagers, it is a Vakëf, a "holy place" open to everybody, regardless of creed, denomination or religion. In fact, it is being visited and maintained by both Catholic and Orthodox Christians, by mainstream Muslims, Bektashi and even die hard socialists from the old days. ● Inside the house, there is no order of things, no choreography or any sort of physical taboo concerning the prominence of or emphasis on specific items. They are being constantly re-arranged, re-grouped, stashed away, with new things coming in instead.

ακόμα και σκληροπυρηνικοί σοσιαλιστές της παλιάς εποχής.

● Μέσα στο σπίτι δεν υπάρχει καμία τάξη πραγμάτων, καμία χωροθέτηση ή άλλο ταμπού σε σχέση με την αξία ή την έμφαση που δίνεται στα αντικείμενα. Συνεχώς αλλάζουν θέση, ανακατανέμονται, στοιβάζονται, καθώς καινούργια πράγματα προστίθενται. Αποτελούν ένα μείγμα καθημερινών ασημάτων αντικειμένων, χωρίς προφανές νόημα, δίπλα σε ρητώς θρησκευτικές προσφορές. Τελικά, όμως, είναι ο καθημερινός χαρακτήρας των πραγμάτων που αποκαλύπτει το αληθινό νόημα του Βακουφιού: το Ιερό είναι βαθιά ριζωμένο μέσα στη συνηθισμένη, καθημερινή, ανθρώπινη δραστηριότητα.

Η φωτογράφος Nele Gülck και ο συγγραφέας Nikolai Antoniadis είναι οι πρώτοι ξένοι που προσπαθούν να ξεδιπλώσουν το κουβάρι των μύθων, θρύλων και άλλων προφορικών παραδόσεων που καλύπτει το βουνό αυτό στη νότιο Αλβανία. Το 2017, ξεκίνησαν ένα μακρόπνοο εκδοτικό έργο.

Το έργο αυτό υλοποιείται με την υποστήριξη του Ιδρύματος Robert Bosch.

It is a mixture of trivial objects, seemingly meaningless, next to explicitly religious offerings. But eventually, the everyday character of the objects is revealing the true meaning of the Vakëf: the Holy is embedded in the ordinary, day-to-day activity.

Photographer Nele Gülck and author Nikolai Antoniadis are the first outsiders who try to unravel the many layers of legends, lore and oral traditions that surround this mountain in southern Albania. In 2017, they started a long-term book project.

The project is made possible with the support of the Robert Bosch Foundation's "Grenzgänger" funding program.

Όταν κοίταξα πίσω, είδα έναν πετεινό να πετά μέχρι την κορυφή του βουνού σαν πουλί. Έκροξε τρεις φορές και μετά χάθηκε ανάμεσα στα δέντρα ● When I looked back, I saw a rooster that flew to the mountain top like a bird. It crowed three times and then vanished between the trees

Υπάρχουν δύο Ιερά Βουνά. Το ένα στην Τουρκία και το άλλο εδώ, και βοηθάνε τον καλό κόσμο. Πάντοτε ● There are two Holy Mountains. One is in Turkey and one is here, and they help good people. Always

Παλιά, οι στρατιώτες άκουγαν παράξενες φωνές στα όνειρά τους να τους λένε, «αν αγγίξετε αυτά τα δέντρα, θα πεθάνετε σίγουρα» ● Back then, the soldiers heard strange voices in their dreams, saying “if you touch those trees, you will surely die”

Αντικείμενα από το εσωτερικό του βακουφίου ● Objects found inside the vakëf

Ο χώρος για το προσκύνημα του Sari Saltuk Dede

Κείμενο–φωτογραφίες:
Sara Kuehn,
Βαλκάνια 2011–2013

*The setting for the veneration
of Sari Saltuk Dede*

Text–photographs:
Sara Kuehn,
Balkans, 2011–2013

σσ. / pp. 330–335

Το συγκρητικό παράδειγμα του αγίου του Ισλάμ Sari Saltuk (Σάρι Σάλτουκ) δίνει μια εικόνα για το πολύπλευρο «θρησκευτικό τοπίο», το οποίο έχει επιτρέψει εδώ και πολύ καιρό τη διαπολιτισμική σύγκλιση των λαϊκών λατρειών στις οποίες η ισλαμική και η χριστιανική παράδοση καθώς και άλλα στοιχεία, συμπεριλαμβανομένων των αυτόχθονων θρησκευτικών πεποιθήσεων, συνυπάρχουν, επικαλύπτονται και μερικές φορές συγχωνεύονται. ● Σε ορισμένες περιοχές, το προσκύνημα των αγίων χρησίμευσε για να θολώσει τις διαφορές και να δημιουργήσει κοινότητες πέρα από τα εθνοθρησκευτικά όρια, επιτρέποντας στους μουσουλμάνους και στους χριστιανούς διαφορετικής εθνικής προέλευσης να επισκέπτονται τα ιερά του άλλου και να λατρεύουν τους αγίους του άλλου. Σύμφωνα με την παράδοση, ο Sari Saltuk εξέφρασε το θέλημά του να γίνουν επτά φέρετρα, σε κάθε ένα από τα οποία θα εμφανιζόταν θαυματουργικά το σώμα του. Τα φέρετρα που του αποδίδονται εντοπίζονται από το Μπαμπαντάγκ στη Δοβρουτσά της Ρουμανίας, και το Eski Baba (σημερινός Αρτεσκόζ) στην ανατολική Θράκη, μέχρι το Blagaj στην Ερζεγοβίνη και την Κρούγια στην Αλβανία. ● Ο «πραγματικός» τόπος ταφής του γενικά θεωρείται, όμως, ότι βρίσκεται στο Μπαμπαντάγκ στη ρουμανική Δοβρουτσά.

The example of the syncretistic Islamic saint Sari Saltuk gives an insight into the multifaceted “religious landscape”, which has long allowed for cross-cultural convergence of saintly cults in which Islamic, Christian and elements of other, including autochthonous, religious beliefs coexist, overlap and sometimes merge. ● In some regions the veneration of saints has served to blur differences and to create communities across ethno-religious boundaries, enabling Muslims and Christians of different ethnic backgrounds to visit each other's sanctuaries and worship each other's saints. According to tradition, Sari Saltuk stipulated in his will that seven coffins be made -in each of which his body would miraculously appear. Coffins attributed to him are placed as far apart as Babadağ in the Dobruja in Romania, Eski Baba (present-day Babaeski) in eastern Thrace, Blagaj in Herzegovina and Kruja (Krujë) in Albania. ● His “true” burial place is however generally considered to be at Babadağ in the Romanian Dobruja.

1.

Προτομή του Sari Saltuk στον τεκέ του Sari Saltuk
στο Όρος Κρούγια της Αλβανίας.

Bust of Sari Saltuk at the tekke of Sari Saltuk on Mount Kruja, Albania.

2.

Κενοτάφιο του Sari Saltuk στο Μπαμπαντάγκ, νότια της Τούλτσα,
Δοβρούτσα, Ρουμανία. Εορτασμός της 750ης επετείου από την άφιξή του
στα Βαλκάνια. Το τέταρτο άτομο από τα αριστερά είναι ο Μουφτής Μουράτ
Γιούσουφ (Mufti Murat Yusuf), εκπρόσωπος της μουσουλμανικής
κοινότητας στη Ρουμανία.

Cenotaph of Sari Saltuk at Babadağ, south of Tulcea, Dobruja, Romania.

Celebration the 750th anniversary of his coming to the Balkans.

The fourth person from the left is Mufti Murat Yusuf, the representative
of the Muslim community in Romania.

1

2

3

3.
Maqam με το αποτύπωμα του Sari Saltuk σε ένα μικρό δάσος μεταξύ της Φούσα Κρούγια και της Κρούγια, Αλβανία (ξαναχτίστηκε το 1992).
Maqam with the footprint of Sari Saltuk in a small forest between Fushkrujë and Krujë, Albania; rebuilt 1992.

4.
Μονή του Οσίου Ναούμ (Sveti Naum) στη νότια όχθη της λίμνης Οχρίδας, ΠΓΔΜ.
Monastery of Sveti Naum on the south bank of Lake Ohrid, FYROM.

4

ΑΠΟ ΤΗ ΜΙΑ ΟΧΘΗ ΣΤΗΝ ΑΛΛΗ

Κεφ. 8

Κατά τις τελευταίες δεκαετίες, η Ελλάδα βρέθηκε στο σταυροδρόμι μαζικών μεταναστευτικών ρευμάτων. Μια νέα εποχή πληθυσμιακών μετατοπίσεων άρχισε, φέρνοντας μαζί της τις καθημερινές προκλήσεις που δημιουργεί η συμβίωση μεταξύ πολιτισμικά διαφορετικών κοινοτήτων.

↳ *Σε μία χώρα με κυρίαρχη πλειοψηφία ελληνορθόδοξων χριστιανών, και λόγω της έλλειψης άλλων επίσημων χώρων λατρείας, οι πολυάριθμες και πολυποίκιλες εθνικές και θρησκευτικές κοινότητες που γρήγορα σχηματοποιήθηκαν μέσα και γύρω από τα αστικά κέντρα αναγκάζονται να οργανώνουν αυτοσχέδιους ναούς, όπου συναντιούνται και προσεύχονται σε μικρότερες ή μεγαλύτερες ομάδες. Αυτοί οι πρωτότυποι ιεροί τόποι παραμένουν αθέατοι και απομονωμένοι. Παίζουν, όμως, έναν κρίσιμο ρόλο στις καινούργιες πολιτισμικές αλληλεπιδράσεις που αναπτύσσονται τόσο στην ελληνική κοινωνία όσο και στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες της βόρεια όχθης της Μεσογείου.*

↳ *Το 2015 στη Μυτιλήνη της Λέσβου, πάνω στην κορύφωση της προσφυγικής κρίσης, οι τοπικές θρησκευτικές αρχές και μια ομάδα προσφύγων διοργάνωσαν ένα κοινό τρισάγιο για να τιμήσουν δημόσια όλα τα θύματα -ασχέτως θρησκείας- που χάθηκαν στη θάλασσα στην προσπάθειά τους να ξεφύγουν από επικίνδυνες περιοχές συγκρούσεων.*

FROM ONE SHORE TO THE OTHER

Chap. 8

During the last decades, Greece found itself at the Mediterranean crossroad of mass migration. A new era of population shifts begun, bringing along all the everyday challenges of cohabitation between culturally diverse communities.

↳ *In a country with a notable majority of Greek Orthodox Christians, the lack of other official places of worship forces the numerous and multiple ethnic and religious communities, which have formed rapidly in and around urban areas, to organize makeshift shrines. They meet and pray in such places as small or larger groups. These novel sacred sites stay mostly invisible and isolated. But they play a crucial role in the new cultural interactions that are evolving within Greek society and in other European countries across the Mediterranean shores.*

↳ *In 2015, during the peak of the refugee crisis, local religious authorities and a group of refugees held an interreligious praying ceremony on the island of Lesbos, in order to publicly commemorate all victims -regardless of religion- who had perished at sea in their attempt to escape insecure conflict zones.*

**Αλέξανδρος Αβραμίδης, Αυτοσχέδιος χώρος
προσευχής στο υπόγειο της Θεολογικής Σχολής,
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης,
Ελλάδα, 2010 ● Alexandros Avramidis,
Makeshift space for prayer in the basement of the
Theology Department of the Aristotle University of
Thessaloniki, Greece, 2010**

Τ(ρ)όποι Λατρείας

Τάσος Βρεττος,
Αθήνα 2012–2016

Wor(th)ship

Tasos Vrettos,
Athens 2012–2016

σσ. / pp. 342–347

Η φωτογραφική «έρευνα πεδίου» του Τάσου Βρεττού στους αυτοσχέδιους χώρους λατρείας των μεταναστών και των προσφύγων της Αθήνας και των περιχώρων της, ξεκίνησε το 2012 και συνεχίζεται έως και σήμερα. Ο φωτογράφος επισκέπτεται και καταγράφει ένα αόρατο δίκτυο στο σώμα της πόλης στην επέκτασή του σε όλη την Αττική, αλλά και σε άλλες κοντινές περιοχές: υπόγεια και ενοικιαζόμενα διαμερίσματα, πολυκατοικίες και γκαράζ, γήπεδα και υπαίθριοι δημόσιοι χώροι, πλατείες και αυλές, πρόχειρα καταλύματα, ιδιοκατασκευές σε προσωρινές, αλλά και μόνιμες διευθύνσεις, ομάδες μουσουλμάνων, ινδουιστών, σπριτισουαλιστών, βουδιστών και χριστιανών διαφόρων δογμάτων και πολλαπλών εθνικών προελεύσεων (Αιθίοπες, Αφγανοί, Αιγύπτιοι, Πακιστανοί, Νιγηριανοί, Σενεγαλέζοι, Φιλιππινέζοι, Ινδονήσιοι, Ιρακινοί, Σύριοι κ.ά.). ● Πρόκειται για ένα έργο, με ανοιχτό, επιτελεστικό χαρακτήρα, το οποίο ξεκίνησε και εξελίσσεται με τη συνεργασία και τη φιλοξενία των ίδιων των ανθρώπων που συγκροτούν και ανήκουν σ' αυτές τις κοινότητες. Μέσα από ένα καινοφανές σώμα αφηγήσεων, προτάσεων, παρακινήσεων, σχέσεων και εναλλακτικών τρόπων επικοινωνίας με κοινότητες και άτομα, ο Βρεττός προσεγγίζει το θέμα της σύγχρονης προσφυγικής και μεταναστευτικής κρίσης εκτός της προβληματικής της άφιξης, της απαραίτητης επιβίωσης, ή της «προώθησης» των μεταναστών και των προσφύγων. ● Προεκτείνει την προβληματική αυτή ριζοσπαστικά, επιχειρώντας στην περιοχή ενός πρωταρχικού βιώματος, το οποίο παραμένει αόρατο, συνδέοντας ανθρώπους διαφορετικών καταγωγών και αναφορών. Καθώς η εργασία αυτή εξελίσσεται, ο φωτογράφος

The photographic “fieldwork” of Tasos Vrettos among the makeshift places of worship of migrants and refugees in and around Athens is an ongoing research project which started in 2012. ● The photographer visits and records an invisible network within the greater city of Athens and surrounding areas: basements and rented flats, apartment blocks and garages, playing fields and outdoor public spaces, squares and courtyards, structures made at hoc in temporary or permanent addresses for worshipping groups of Muslims, Hindus, Spiritualists, Buddhists and Christians of various denominations and multiple ethnic origins (Ethiopian, Afghan, Egyptian, Pakistani, Nigerian, Senegalese, Filipinos, Indonesians, Iraqi, Syrians et.al.). This “work in progress” is of an open, performative character, and was initiated and developed with the collaboration and hosting of these communities' members. ● Participating in an original body of storytelling, proposals, suggestions, relationships and alternative ways of communicating, Vrettos's approach of the subject of the refugee crisis moves beyond the level of the foreign migrants' and refugees' arrival and survival, or their “forwarding” to their final destination; it extends radically to delve into the area of a primordial experience which remains invisible as it brings together people from diverse origins and backgrounds. Furthermore, and as the work develops, the photographer is becoming part of the everyday life of the communities by participating in its various realities, while he also serves as a node of cross cultural communication and an agent of encounters between various entities. In this sense, his work becomes also part of the material of the complex symbiotic relationships which emerge in the Greek society as this society is trying to reconstruct its identity while also

γίνεται μέρος της ζωής των κοινοτήτων συμμετέχοντας με τρόπο φυσικό στα δρώμενα που τη συγκροτούν, αλλά γίνεται, παράλληλα, ένα είδος κόμβου επικοινωνίας για νέες διαφυλετικές και διαθρησκειακές προσεγγίσεις και συναντήσεις. Υπ' αυτήν την έννοια, η εργασία αυτή αποτελεί ταυτόχρονα υλικό μιας σύνθετης συμβιωτικής συνθήκης στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία, καθώς αυτή πασχίζει να συντάξει εκ νέου το φαντασιακό και την ταυτότητά της, διεκδικώντας τρόπους και τόπους συμμετοχής στον χάρτη της πολιτισμικής παγκοσμιοποίησης. ● Μια πρώτη εκτεταμένη παρουσίαση της συγκεκριμένης έρευνας οργανώθηκε από το Μουσείο Μπενάκη στην Αθήνα, (20/11/2015 – 30/1/2016, κτήριο της οδού Πειραιώς, έκθεση και δίγλωσση έκδοση με την υποστήριξη του Ιδρύματος Ωνάση), ενώ ακολούθησε μια ειδική οπτικοακουστική παρουσίασή της στο πλαίσιο της Recontres de la Photographie d'Arles – Nuit de l'Année (7/7/2016). Το Μουσείο Μπενάκη συνεχίζει να συμβάλλει στην ανάπτυξη των δεσμών και σχέσεων που ξεκίνησε η έρευνα.

Νάντια Αργυροπούλου
Γιώργος Τζιρτζιλάκης
Επιμελητές των *T(ρ)όπων
Λατρείας*

struggling to delimit itself on the map of cultural globalization. ● A first presentation of the project was organized by the Benaki Museum in Athens (20/11/2015 – 30/1/2016, Pireos 138 Str., exhibition and bilingual publication with the support of the Onassis Foundation). It was followed by an audiovisual presentation at the Recontres de la Photographie d'Arles – Nuit de l'Année (7/7/2016). The Benaki Museum is still actively cooperating in enhancing the intercultural relationships developed within the project.

Nadja Argyropoulou
Yorgos Tzirtzilakis
Curators of the *Wor(th)ship project*

**Τάσος Βρεττός, Αιθιοπική ορθόδοξη
εκκλησία Kidane Miheret, Πολύγωνο, από τη
σειρά *T(ρ)όποι Λατρείας*, Αθήνα, Ελλάδα, 2015**
● Tassos Vrettos, Ethiopian Orthodox Church
Kidane Miheret, Polygono, from the series
Wor(th)ship, Athens, Greece, 2015

Τάσος Βρεττός, Τζαμί Gulzare Madina, Νέα Ιωνία, από τη σειρά *Τ(ρ)όποι Λατρείας*, Αθήνα, Ελλάδα, 2015 ● Tassos Vrettos, Gulzare Madina Mosque, Nea Ionia, from the series *Wor(th)ship*, Athens, Greece, 2015

Τάσος Βρεττός, Dahiraa Mouride (Σενεγαλέζοι), οδός Αγίου Κωνσταντίνου, από τη σειρά *Τ(ρ)όποι Λατρείας*, Αθήνα, Ελλάδα, 2015 ● Tassos Vrettos, Dahiraa Mouride (Senegalese), Agiou Konstantinou Street, from the series *Wor(th)ship*, Athens, Greece, 2015.

Yeni

Camii

Επιμελήτρια:
Θούλη Μισιρλόγλου

Curator:
Thouli Misirloglou

Βοηθός επιμελητή:
Miguel Fernandez Belmonte

Assistant curator:
Miguel Fernandez Belmonte

Έρευνα:
Χάρης Ραϊτσίνης

Research:
Charis Raitsinis

Επιμελητική επίβλεψη:
Dionigi Albera
Karen Barkey
Δημήτρης Παπαδόπουλος
Manoël Pénicaud

Curatorial supervision:
Dionigi Albera
Karen Barkey
Δημήτρης Παπαδόπουλος
Manoël Pénicaud

Κείμενα:
Karen Barkey
Miguel Fernandez Belmonte
Δημήτρης Παπαδόπουλος
Χάρης Ραϊτσίνης

Texts:
Karen Barkey
Miguel Fernandez Belmonte
Dimitris Papadopoulos
Charis Raitsinis

Επιστημονικός σύμβουλος:
Παναγιώτης Πούλος –
sonorCities

Scientific consultant:
Panayiotis Poulos –
sonorCities

Έφορος Δημοτικής
Πινακοθήκης Θεσσαλονίκης:
Αλεξία Ξαφοπούλου

Municipal Gallery
of Thessaloniki
Alexia Xafopoulou

ΕΝΑΣ
ΚΟΙΝΟΣ ΚΟΣΜΟΣ:
ΟΨΕΙΣ ΜΙΑΣ
ΠΟΛΥΜΟΡΦΗΣ ΠΟΛΗΣ

Κεφ. 1

ΤΕΛΕΤΕΣ
ΣΤΟ ΔΗΜΟΣΙΟ ΧΩΡΟ

Κεφ. 2

ΝΤΟΝΜΕ / ΜΑΑΜΙΝ:
(ΜΙΑ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ)
ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΔΥΟ ΚΟΣΜΟΥΣ

Κεφ. 3

ΔΙΑΣΤΑΥΡΩΣΕΙΣ:
ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ
ΚΑΙ ΑΛΛΗΛΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ
ΣΤΗΝ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ
ΖΩΗ

Κεφ. 4

ΠΑΛΙΜΨΗΣΤΟ:
ΧΡΗΣΕΙΣ, ΕΠΑΝΑΧΡΗΣΕΙΣ,
ΑΠΟΣΙΩΠΗΣΕΙΣ

Κεφ. 5

Chap. 1 A Shared
World:

Perspectives
of a Diverse City

Chap. 2 Ceremonies
in Public Space

Chap. 3 Dönme
/ Ma'amın:
a faith

community
in-between

Chap. 4 Crossings:
Daily

Interactions

Chap. 5 Palimpsest:
Uses, Re-Uses,
Erasures

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ: ΘΡΑΥΣΜΑΤΑ ΜΙΑΣ ΚΟΙΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Το Γενί Τζαμί («Χαμιντιέ Τζαμί», του Σουλτάνου Αμπντούλ Χαμίτ) κατέχει μια ιδιαίτερη θέση με συμβολικό βάρος σε αυτή την έκθεση. Κτίστηκε μεταξύ 1900–1902 από τον Ιταλό αρχιτέκτονα Βιταλιάνο Ποζέλλι με σκοπό να φιλοξενήσει τους Ντονμέδες, ή Μααμίν όπως αυτοαποκαλούνταν, οι οποίοι ήταν Εβραίοι που εξισλαμίστηκαν ακολουθώντας το παράδειγμα του Σαμπαταί Σεβί κατά τον 17ο αι. Η αρχιτεκτονική, το νόημα και η χρήση του κτιρίου υποδηλώνουν πειστικά την ανάμιξη πολιτισμών, λαών και παραδόσεων. Αρχιτεκτονικά συνδυάζει το νεο–αναγεννησιακό στιλ, τον Αψβουργικό Οριενταλισμό και τη Μαυριτανική Ισπανία. Πολιτισμικά οικειοποιείται ευρωπαϊκές ευαισθησίες, αλλά ενσωματώνει σαφώς την ισλαμική λατρεία με εβραϊκά σύμβολα, σεβάσμα και γαλήνια, σμιλεύοντας ένα χώρο για όσους κατοικούν σε ένα υβριδικό κόσμο. Αποτελώντας το τελευταίο τέμενος που χτίστηκε στη Θεσσαλονίκη για μια κοινότητα που συνδύαζε δύο βασικές παραδόσεις πίστης και το πρώτο αρχαιολογικό μουσείο της πόλης το 1925 ως τμήμα, πλέον, του ελληνικού έθνους – κράτους, το Γενί Τζαμί, ή Παλαιό Αρχαιολογικό Μουσείο, όπως είναι επίσης γνωστό, ενσαρκώνει με έναν πολύ απτό τρόπο, τις συνέχειες και τις ασυνέχειες, τις διασταυρώσεις και τις μεταβολές που ιχνηλατεί αυτή η έκθεση.

↳ *Το τμήμα της έκθεσης στο Γενί Τζαμί αντικατοπτρίζει συγκεκριμένες στιγμές της ιστορικής αφήγησης της συνύπαρξης στη Θεσσαλονίκη. Ενώ η ιστορία της πόλης χρονολογείται από τους αρχαίους χρόνους και η πόλη αποκτά στρατηγικό ρόλο ως τμήμα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, η σημασία της ως εμπορικού κέντρου και κόμβου εθνοτικής και θρησκευτικής πολυμορφίας εντοπίζεται στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Κατά τη διάρκεια της βυζαντινής εποχής, οι Εβραίοι είχαν ήδη*

εγκατασταθεί στη Θεσσαλονίκη, αλλά μετά την οθωμανική κατάκτηση, η πόλη έγινε μία θερμοκοιτίδα πολιτισμών, με τον πρόσθετο μουσουλμανικό πληθυσμό και την άφιξη των Εβραίων Σεφαραδιτών από την Ιβηρική χερσόνησο το 1492.

↳ *Οι Ελληνο-ρθόδοξοι Χριστιανοί, Εβραίοι και Μουσουλμάνοι* που συγκατοικούσαν στην πόλη, οικοδόμησαν και σηματοδότησαν τα δικά τους μνημεία και τους ιερούς τους τόπους, ακολουθώντας παράλληλες τροχιές, που διακόπτονταν από στιγμές εντάσεων, παραβιάσεων ή και βίας, αλλά και διασταυρώνονταν στους χώρους τους — ιερούς και κοσμικούς — καθώς οι ιστορίες του «άλλου», του φίλου και του γείτονα, ξεδιπλώνονταν εντός της πόλης, ενίοτε με άνιση τροπή, κατά τη διάρκεια των αιώνων.

↳ *Η έκθεση αναδεικνύει στιγμιότυπα και θραύσματα αυτών των κοινών τόπων και των διασταυρώσεων οργανωμένα σε πέντε ενότητες.* Η πρώτη ενότητα «Ένας κοινός κόσμος: όψεις μιας πολύμορφης πόλης» εισάγει, μέσα από χάρτες, φωτογραφίες και ταξιδιωτικές μαρτυρίες, την πόλη της Θεσσαλονίκης ως έναν διαφοροποιημένο αστικό χώρο, οριοθετημένο και ταυτόχρονα διαμοιραζόμενο μεταξύ των διαφορετικών εθνοτικών, θρησκευτικών κοινοτήτων, αλλά και ως έναν κόμβο εντός ευρύτερων δικτύων και πολλαπλών ιερών γεωγραφιών. Η δεύτερη και η τρίτη ενότητα, με τίτλο «Τελετές» και «Διασταυρώσεις» αντιστοίχως, τονίζουν επιλεγμένες στιγμές αλληλεπίδρασης και συνύπαρξης των κοινοτήτων της πόλης, είτε σε σημαντικές θεσμικές εκδηλώσεις και εορτασμούς, όπως στην περίπτωση της επίσκεψης σουλτάνων ή στο καθημερινό επίπεδο των κοινωνικών σχέσεων, τη λαϊκή θρησκεία και τις τοπικές εορταστικές εκδηλώσεις.

Thessaloniki: Fragments of a Shared History

The particular place that Yeni Camii ("Hamidiye Camii" of [Sultan] Abdülhamid) holds in this exhibition cannot be overstated. Built between 1900 and 1902 by the Italian architect Vitaliano Poselli, it was meant to accommodate the Dönme, or Ma'amins as they called themselves: Jewish converts to Islam, followers of Sabbetai Sevi in the seventeenth century. The architecture, meaning, and use of the building compellingly suggest the intermingling of cultures, peoples, and traditions. In its architectural style, it blends neo-Renaissance, Habsburg Orientalism, and Moorish Spain. In its cultural meanings, it appropriates European sensibilities, but clearly integrates Islamic worship with Jewish symbols, solemnly and serenely carving a space for those inhabiting a hybrid world. The last mosque to be built in Thessaloniki for a community blending two major faith traditions, and turned into the city's first archaeological museum in 1925 as part of the Greek nation-state, Yeni Camii, or the Old Archaeological Museum, as it is also known, encapsulates in a very tangible way, the continuities and discontinuities, crossings and conversions that this exhibition highlights.

↳ *The Yeni Camii segment of the exhibition* reflects on particular moments in the historical narrative of coexistence in Thessaloniki. While the history of the city dates to the Ancient Greeks, later acquiring a strategic role as part of the Byzantine Empire, its importance as a trade centre and a major urban centre of ethnic and religious diversity was established during the Ottoman Empire. At the height of the Byzantine era, Jews had already settled in Thessaloniki, but after the Ottoman conquest, the city became a hub of cultures, with the additional Muslim populations, and the arrival of Sephardi Jews from Iberia in 1492.

Thessaloniki: Fragments of a Shared History

↳ *Greek Orthodox Christians, Jews, and Muslims* cohabited the city, building and marking their own religious sites and monuments, following parallel trajectories, interrupted by moments of tensions, transgressions or even violence, but also crossing into each other's spaces —both sacred and secular— as the centuries wore on and stories of the 'other', the friend and the neighbor spread unevenly through the city.

↳ *The exhibition highlights snapshots and fragments of these shared spaces* and crossings organized in five sections. The first section, "A World: Perspectives of a Diverse City," introduces, through maps, photographs and travel accounts, the city of Thessaloniki as a diverse urban space demarcated, and at the same time shared, by its different ethnic, religious communities, but also as a node within wider networks and overlapping sacred geographies. The second and third sections, titled "Ceremonies" and "Crossings" respectively, highlight selected moments of interaction and co-presence shared by the city's communities, either during major institutional events and celebrations as in the case of the visit of a Sultan or on the daily level of social relations, popular religion, and local festivities.

ΕΝΑΣ ΚΟΙΝΟΣ ΚΟΣΜΟΣ: ΟΨΕΙΣ ΜΙΑΣ ΠΟΛΥΜΟΡΦΗΣ ΠΟΛΗΣ

Κεφ. 1

Στη Θεσσαλονίκη, οι κοινότητες των Χριστιανών, Εβραίων και Μουσουλμάνων ζούσαν σε σαφώς οριοθετημένες, αλλά κοντινές χωρικές ενότητες. Μουσουλμανικές γειτονιές απαντώνται στη λεγόμενη «Άνω Πόλη», οι Χριστιανοί κατοικούσαν στα νοτιοανατολικά τμήματα της πόλης, ενώ η εβραϊκή κοινότητα καταλάμβανε τη νοτιοδυτική συνοικία. Όπως σε πολλές οθωμανικές πόλεις, οι εκκλησίες, οι συναγωγές και τα τζαμιά δεν ήταν ποτέ πολύ μακριά το ένα από το άλλο ενώ βρίσκονταν επίσης σε χώρους ετερόδοξης λατρείας όπως αυτής των Μπεκτασήδων, των Μεβλεβήδων και άλλων ταγμάτων.

↳ Η Θεσσαλονίκη ήταν ένα σημαντικό εμπορικό λιμάνι και είχε σχέσεις με άλλες σημαντικές πόλεις της Μεσογείου όπου υπήρχαν Έλληνες ορθόδοξοι και Εβραίοι έμποροι, οι οποίοι επεδίωκαν εμπορικές σχέσεις σε μακρινές χώρες, επιστρέφοντας πάντα στην άνεση της αγαπημένης τους πόλης. Το Οθωμανικό κράτος έβλεπε ευνοϊκά τη Θεσσαλονίκη, επωφελούμενο από τις εβραϊκές βιοτεχνίες, το εμπόριο Μουσουλμάνων και Βουλγάρων και από τους οικονομικούς πόρους που παρείχε η πόλη.

↳ Σχέσεις συμβίωσης υπήρχαν μεταξύ των Οθωμανών αξιωματούχων, των Εβραίων, των Μουσουλμάνων, των Βουλγάρων και των Ορθοδόξων, που εργάζονταν στις τράπεζες, τα καταστήματα, τα ξενοδοχεία και τις αγορές της πόλης. Ομοίως, εν μέρει μέσω της επιρροής των Σουφί και των ακολούθων του Σαμπετάι Σεβί, η Θεσσαλονίκη εδραιώθηκε, μέσω των κοινωνικών σχέσεων, ως πόλη συγχώνευσης, ανάμειξης και διάχυσης κάτι που αποτυπωνόταν και στο ποικιλόμορφο αστικό της τοπίο. Αυτή η ποικιλομορφία, η οποία παρείχε την υφή και τον πλούτο στην πόλη, ξεδιπλώθηκε σταδιακά, ξεκινώντας στα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ου αιώνα, μέχρι να καταστραφεί πλήρως κατά τη δεκαετία του 1940. Υπό αυτήν την έννοια, οι χάρτες, οι φωτογραφίες και τα αστικά τοπία που παρουσιάζονται εδώ βοηθούν στο να ανακαλύψουμε εκ νέου έναν χαμένο κόσμο κοινωνικών δικτύων και ιερών τοπογραφιών στον αστικό χώρο.

A Shared World: Perspectives of a Diverse City

Chap. 1

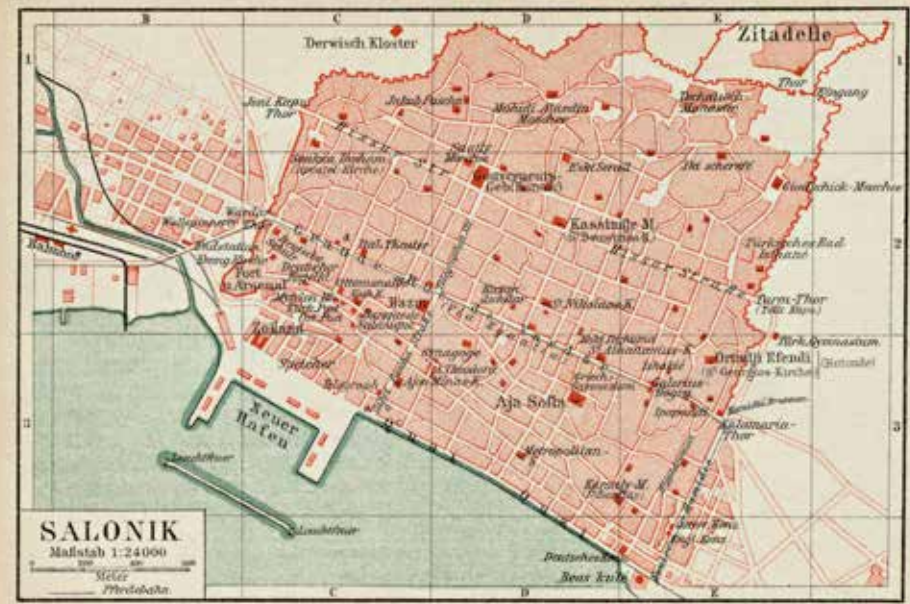
In Thessaloniki, the communities of Christians, Jews, and Muslims lived in delineated, but close spatial arrangements. Muslim neighborhoods were to be found in the so-called "Upper Town," Christians used to inhabit the southeast sections of the city, while the Jewish community occupied the southwest quarter. As in many Ottoman cities, churches, synagogues, and mosques were never too far from each other and they were also in close proximity to the more heterodox Sufi worship spaces of Bektashis, Mevlevis and other mystical orders.

↳ *Thessaloniki was an important trading port and functioned in tandem with other important Mediterranean port cities with Greek Orthodox and Jewish traders exploring relations of commerce in faraway lands, always returning to the comfort of their beloved city. The Ottoman state looked favorably on Thessaloniki, benefitting from Jewish manufacturing, Muslim-Bulgarian trade and the provisioning of the city*

↳ *A symbiosis existed between Ottoman officials, and the Jews, Muslims, Bulgarians, and Orthodox Greeks, operating the city's banks, shops, hotels, and markets. Similarly, partly through the influence of the Sufis, the followers of Sabbetai Sevi, and the jumbling of cityscapes, Thessaloniki was socialized as a city of amalgamation, of blending and interspersing, both happening at the same time.*

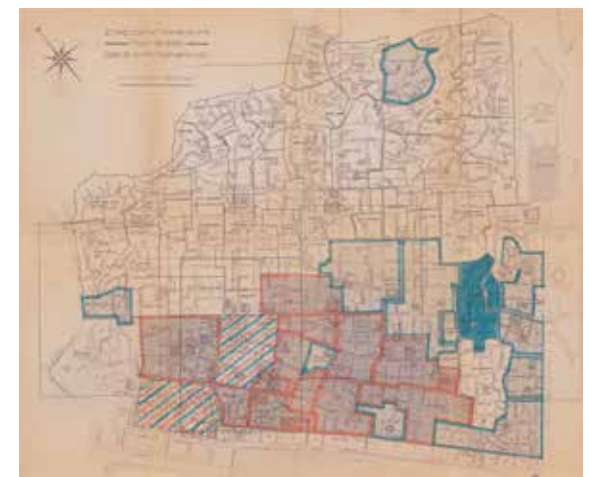
↳ *The diversity that provided texture and wealth to the city slowly began to unravel in the late nineteenth and early twentieth centuries, only to be completely obliterated in the 1940s. In this sense, these maps, photographs, and cityscapes help rediscover a lost world of social relations, urban networks and sacred geographies.*

“Salonik”. Χάρτης της Θεσσαλονίκης εντός των τειχών. Έκδοση του ταξιδιωτικού οδηγού “Reisenbucher das Mittelmeer” του γερμανικού εκδοτικού οίκου Myers, 1904. Ιδιωτική συλλογή Π. Σαββαΐδη. Ψηφιακή χαρτοθήκη του Αρχείου Χαρτογραφικής Κληρονομιάς. Στον χάρτη σημειώνεται σημαντικός αριθμός σημείων ενδιαφέροντος (μνημεία, εκκλησίες, τζαμιά, συναγωγές, σχολεία, δημόσια κτήρια), ενώ φαίνονται και οι επεκτάσεις της πόλης προς τα βορειοδυτικά και νοτιοανατολικά ● “Salonik”. Map of Thessaloniki “intra muros”. Published by Myers, a German publishing house as part of a travel guide titled: “Reisenbucher das Mittelmeer”, 1904. P. Savvaidis Private Vollektion. (Digital copy: Digital Map Library of the Cartographic Heritage Archives). The maps shows several points of interest (churches, mosques, synagogues, monuments, schools and public buildings) and reflects the city’s northwest and southeast expansion.

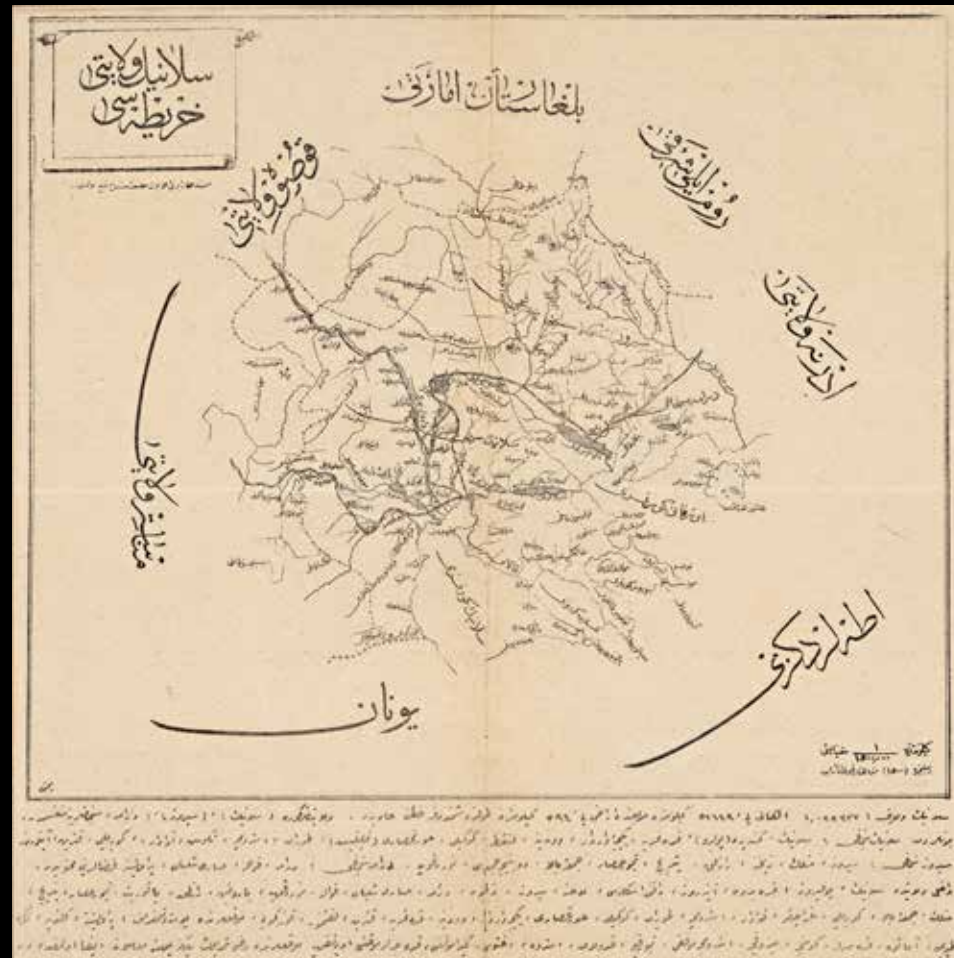

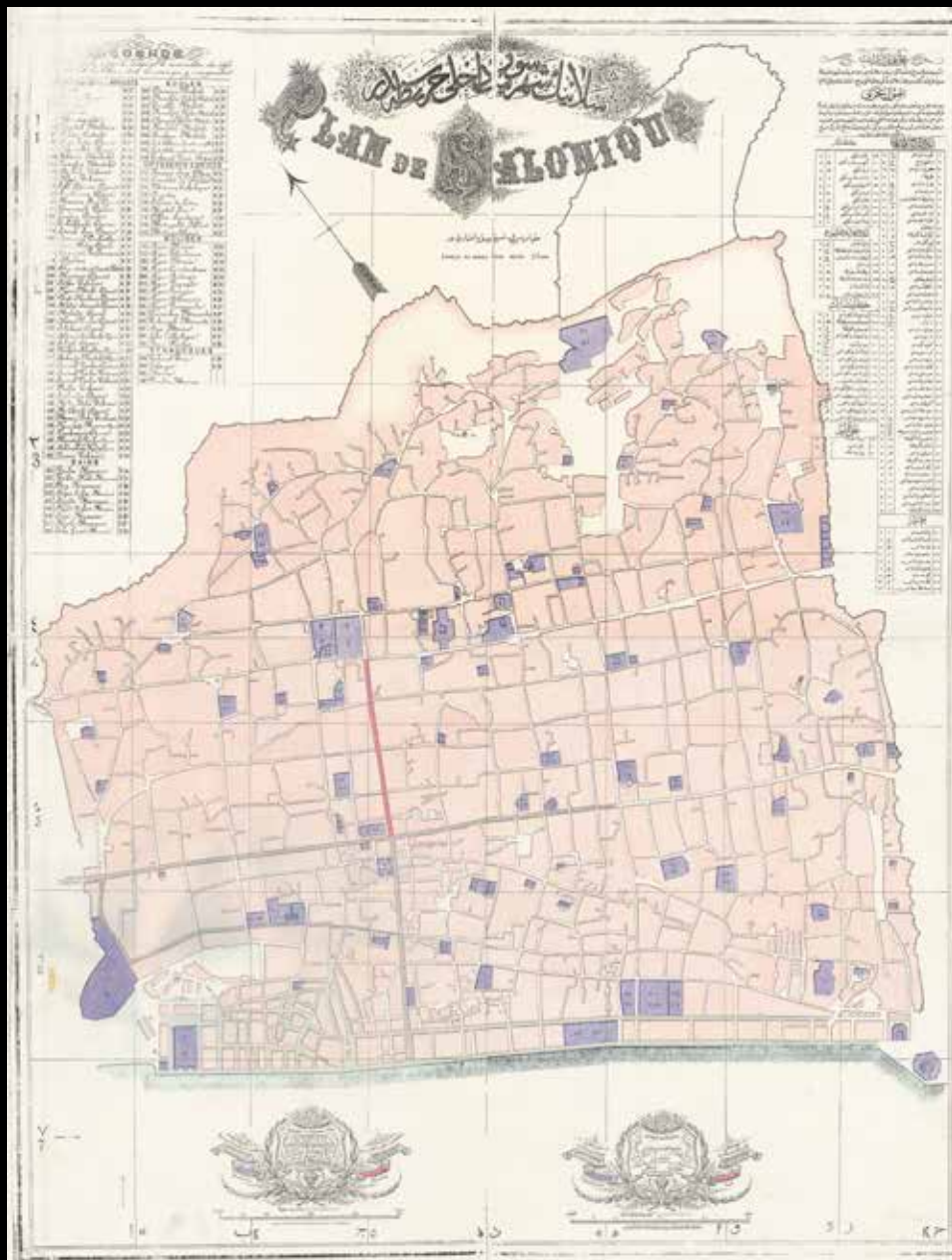

Σχεδιάγραμμα Πόλεως Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας (1430-1912). Ο Βασίλης Δημητριάδης έχει σχεδιάσει με διαφορετικά χρώματα τις ελληνικές, τούρκικες και εβραϊκές συνοικίες της πόλης (με τις τούρκικες ονομασίες) κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Αναγράφονται επίσης οι ονομασίες των οδών στην ελληνική και την τουρκική γλώσσα. Β. Δημητριάδης, Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας, 1430-1912, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1983. (Ψηφιακό αντίγραφο: Ψηφιακή χαρτοθήκη του Αρχείου Χαρτογραφικής Κληρονομιάς.) ● Map drawing of Thessaloniki during Ottoman rule (1430-1912). Vassilis Dimitriadis has drawn with different colors the Greek, Turkish and Jewish neighborhoods (with the Turkish names) during the Ottoman rule. The names of the streets are indicated in Greek and Turkish. Dimitriadis, V., "Topography of Thessaloniki during the Ottoman rule, 1430-1912", Society for Macedonian Studies, 1983. (Digital copy: Digital Map Library of the Cartographic Heritage Archives).

Οθωμανικός χάρτης του Θερμαϊκού Κόλπου και της Χαλκιδικής όπου φαίνονται οι κύριοι οικισμοί και το σιδηροδρομικό δίκτυο στην περιοχή, π. 1890. Ο χάρτης προέρχεται από την πρώην ιδιωτική συλλογή Α. Παπαϊωάννου, περιέχεται στην έκδοση «Θεσσαλονίκης ανάδειξις Χαρτών αναμνήσεις», της Εθνικής Χαρτοθήκης, Θεσσαλονίκη 2008. (Ψηφιακό αντίγραφο: Ψηφιακή χαρτοθήκη του Αρχείου Χαρτογραφικής Κληρονομιάς) ● Ottoman map of the Thermaic Gulf and Chalkidiki showing the main populated areas and the rail network, ca 1890. Formerly part of the A. Papaioannou private collection, the map was included in “Map memories”, a publication by the National Map Library, 2008. (Digital copy: Digital Map Library of the Cartographic Heritage Archives).

“Plan de Salonique”, Antoine Wernieski. Πολεοδομικός χάρτης της Θεσσαλονίκης, 1880–1882. Υπογράφεται από τον αρχιμηχανικό του Δήμου Θεσσαλονίκης και πιθανότατα αποτελεί το πρώτο πολεοδομικό σχέδιο που εκπόνησε η τεχνική υπηρεσία του δήμου για την πόλη. Σημειώνονται με πληρότητα και λεπτομέρεια απεικόνιση τεμένη, εκκλησίες, συναγωγές, λουτρά, σχολεία και άλλα δημόσια κτήρια. Ο χάρτης προέρχεται από την ιδιωτική συλλογή Α. Καραδήμου–Γερόλυμπου. Επιχρωματισμός για την ενίσχυση των αρχικών χρωμάτων. Σχεδίαση Ε. Σοπέογλου. (Ψηφιακό αντίγραφο: Ψηφιακή χαρτοθήκη του Αρχείου Χαρτογραφικής Κληρονομιάς) ● “Plan de Salonique”, Antoine Wernieski, urban planning map, 1880–1882. Scale: 1:2.500. Size: 77,9×106,9 cm. Signed by E. Sopeoglou, the head engineer of the City of Thessaloniki, it is probably the first urban plan by the city’s technical services mapping in detail mosques, synagogues, baths, schools and other public buildings. The map is part of the A. Karadimou-Gerolymou private collection. Additional coloring has been used to strengthen original colors. (Digital copy: Digital Map Library of the Cartographic Heritage Archives).

[...] Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία, παρόλο που συγχλονίζεται από πολέμους και επαναστάσεις, εμφανίζεται ως ένα ήσυχο και ασφαλές καταφύγιο για τους περιπλανώμενους του Ισραήλ, τόσο πολλούς την θλιβερή εκείνη εποχή, οι οποίοι αναζητούν γη εγκατάστασης. Συρρέουν εκεί από όλες τις χώρες. Δεν είναι μόνο οι Βυζαντινοί που τους υποδέχονται καλά. Οι Τούρκοι, που κυριαρχούν ήδη σε πολλά σημεία και έχουν στρατοπεδεύσει μόνιμα στην Αδριανούπολη και στις όχθες του Βαρδάρη, τους δέχονται στις κτήσεις τους με φιλική διάθεση και ανεκτικότητα. [...]

[...] Although shaken by wars and revolutions, the Byzantine Empire appears as a quiet and safe haven for the wanderers of Israel, so many of whom sought rescue in those sad times. They flock to its lands from all countries. It's not just the Byzantines who welcome them well. The Turks, who already dominate many places and have camped permanently in Adrianoupolis and on the banks of Vardar, allow them into the lands they possess in tolerance and welcoming spirit. [...]

[...] Υπάρχουν πολλοί Εβραίοι στη Μακεδονία. Οι περισσότεροι ζουν στη Θεσσαλονίκη. Υπολογίζονται σε 20,000 περίπου. Ασχολούνται με το εμπόριο και με τον καθημερινό ανεφοδιασμό της αγοράς με όλων των ειδών τα αγαθά. Τους αναγνωρίζει εύκολα κάποιος από την κόμμωσή τους. Η Τουρκία πρόσφερε άσυλο σε πολλούς Εβραίους πρόσφυγες από την Ισπανία. Στη Θεσσαλονίκη κάθε συναγωγή φέρει το όνομα της περιοχής από όπου κατάγονται οι οικογένειες που την αποτελούν. [...]

[...] There are many Jews in Macedonia. Most of them live in Thessaloniki. There are an estimated 20,000 of them. They deal in trade and with the daily supply of the market with all kinds of goods. They are easily recognized by their hairstyle. Turkey offered asylum to many Jewish refugees from Spain. In Thessaloniki, every synagogue carries the name of the region where the families that make it up originally came from. [...]

Νεχαμά Γιοζέφ, *Ιστορία των Ισραηλιτών της Σαλονίκης*, τομ. 1-2-3, Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2000

(Joseph Nehama, *Histoire des Israélites de Salonique*, Tome I: *La communauté Romaniote, Les Sefaradis et leur dispersion*, 1936)

J. Nehama, *History of the Jews of Thessaloniki*,

v. I, 1936 (Joseph Nehama, *Histoire des Israélites de Salonique*, Tome I: *La communauté Romaniote, Les Sefaradis et leur dispersion*, 1936)

374

375

E. M. Cousinery, «Voyage dans la Macedoine», 1831, τόμ. I / vol. 1 *Ερμής*, 28.5.1876

Άποψη της Θεσσαλονίκης από μιναρέ.
Διακρίνεται σε πρώτο πλάνο ο μιναρές του
Αλατζά Ιμαρέτ και στο βάθος ο μιναρές του
Προφήτη Ηλία. Καρτ ποστάλ. Αρχείο Κέντρου
Ιστορίας Θεσσαλονίκης ● A view of the city taken
from a Minaret. The first minaret of Alaca Imaret is
visible in the foreground, the church of Prophet
Elijah in the background. Postcard, Thessaloniki
History Centre Archive.

ΤΕΛΕΤΕΣ ΣΤΟ ΔΗΜΟΣΙΟ ΧΩΡΟ

Κεφ. 2

Οι τελετές στο δημόσιο χώρο οργανώνονται συχνά ως δήλωση του μεγαλείου ενός ηγέτη και ως ευκαιρία για την επίδειξη αφοσίωσης και εκτίμησης των πολιτών. Στη Θεσσαλονίκη τέτοιου είδους τελετές επικεντρώνονταν γύρω από την επίκληση της οθωμανικής εξουσίας και τη δήλωση της αφοσίωσης της κάθε κοινότητας με συμβολικές πράξεις όπως η δημιουργία αψίδων προς τιμή του μονάρχη. Όσο πιο περίτεχνες και λεπτοδουλεμένες οι αψίδες, τόσο μεγαλύτερη η επίδειξη αφοσίωσης και ευγνωμοσύνης από τις κοινότητες. Οι καρτ ποστάλ σε αυτή την ενότητα δείχνουν όχι μόνο τις παραλλαγές των αψίδων και την ποικιλία των χρησιμοποιημένων υλικών, αλλά επίσης, τις διαφορετικές θρησκευτικές κοινότητες, τις τοπικές εμπορικές και τελωνειακές οργανώσεις και άλλους τοπικούς παράγοντες που ήθελαν να δηλώσουν την παρουσία τους ως μέρος αυτής δημόσιας επίδειξης των “θαυμάτων του κόσμου.”

↳ Εκτός από αυτές τις τελετουργικές επιδείξεις, ο δημόσιος χώρος λειτούργησε επίσης ως σημείο συνάντησης των πνευματικών ηγετών, οι οποίοι, σε σημαντικές στιγμές της ιστορίας της πόλης όπου εξεδήλωναν αλληλοσεβασμό και ενίοτε επισκέπτονταν ο ένας τους ιερούς χώρους του άλλου. Με κίνητρο κάποιο κοινό σκοπό ή κάποια έκτακτη ανάγκη, οι επικεφαλής των θρησκευτικών κοινοτήτων έπαιρναν διάφορες πρωτοβουλίες όπως παράλληλες λιτανείες σε περιόδους ξηρασίας, ή συνεργάζονταν για την επίλυση κάποιας τοπικής διαμάχης. Η κοινή εμφάνιση των ιμάμηδων, των ραβίνων και των ορθόδοξων ιερέων σε δημόσιο χώρο συνήθως απέπνεε μια αίσθηση εμπιστοσύνης και σεβασμού.

Ceremonies in Public Space

Chap. 2

Ceremonies in public space are often organized as testaments to the greatness of a ruler and occasions for the civic display of loyalty and appreciation. In Thessaloniki, they were centered around the conjuring of Ottoman rule and the manifestation of fidelity by each community, especially in the building of arches to celebrate the monarch. The more elaborate and exquisite the arches, the better the display of loyalty and gratitude on the part of the communities. The postcards in this section show not only the variation in the arches, the variety of materials used, but also the different religious communities and the local trading and customs associations and others who wanted to see and be seen as part of this testimony to the wonders of the world.

↳ *Along with the ceremonial displays, public spaces also function to bring together faith leaders at important moments in the city's history to show respect for each other, sometimes visiting each other's sacred spaces. Driven by a common cause or an emergency, religious community leaders would take certain initiatives such as parallel litanies for rain, or work together for the resolution of a local conflict. The appearance of imams, rabbis and priests together in public space often reflected a sense of trust and respect.*

Ενθρόνιση του Μουράτ Ε΄
(Μάιος 1876)
Coronation of Murad V
(May 1876)

[...] Χθες Πέμπτην ετελέσθη και από μέρους της ενταύθα Ισραηλιτικής Κοινότητος δέησις προς τον Ύψιστον υπέρ της ΑΑΜ του Σουλτάνου Μουράτ Ε΄. Η συναγωγή αυτών ην έξωθεν ανθοστόλιστος και σημαιοστόλιστος και πάντες προσεκληθήσαν δι' ειδικών προσκλητηρίων. Παρήσαν δε εν τη τελετή αι ΑΑΜΕ ο Γενικός Διοικητής Υμών Εσρέφ Πασάς, ο Ομέρ Φεβζή πασάς, Μεχμέτ Πασάς ναύαρχος, ο Μεχμέτ Πασάς μέλος του Γενικού Δ. Συμβουλίου, ο Τεφτερδάρης και λοιπά μέλη των διαφόρων Συμβουλίων και γραφείων, η Α.Π. ο Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης κ. Ιωακείμ μετά των Θ. επισκόπων Πολυανής και πρώην Αρδαμερίου, οι κ.κ. πρόξενοι της Αγγλίας, Ιταλίας και Ελλάδος και πολλοί των λαβόντων ειδικήν πρόσκλησιν εκ των συμπολιτών ημών οθωμανών τε και χριστιανών. Ειδικαί δε επιτροπαί ωρίσθησαν προς υποδοχήν των προσκεκλημένων, περιποιηθείσαι πάντας μεθ' όλης της τάξεως. ● Μετά δε το πέρας της τελετής γενομένης μεθ' όλης της θρησκευτικής κατ' αυτούς λαμπρότητος, ο γηραιός Αρχιεραβίνος κατελθών του άμβωνος και πλησιάσας τον Γενικόν Διοικητήν καθυπέβαλλεν αυτώ τας ευχαριστήσεις και την ευγνωμοσύνην του έθνους του ευαρεστηθέντα δια της παρουσίας να αποδώση την υψίστην κατ' αυτούς τιμήν, συνευχαριστήσας και πάντας τους παρευρεθέντας ους ο ίδιος προέπεμψε ιστάμενος μετά της επισήμου επιτροπής παρά την θύραν της συναγωγής. [...]

[...] Yesterday, Thursday, the Community of Israelites of the city prayed in favor of His Majesty Sultan Murad V. Their synagogue outside was decorated with flowers and flags and they were all invited with special invitations. The ceremony was attended by our General Commander Esref Pasha, by Omer Fevzi Pasha, by the admiral Mehmet Pasha, by the member of the General Council Mehmet Pasha, the Provincial Treasurer, by other members of various councils and offices, by the Archbishop of Thessaloniki Mr. Ioakim, along with the bishops of Polyani and former Ardameri, by the consuls of England, Italy and Greece and by many of those who received a special invitation, both Ottomans and Christians. Special welcoming committees were appointed to attend to the guests. ● Following the end of the ceremony, which took place with all due religious splendor, the elderly Chief Rabbi stepped down from the pulpit, approached the General Governor, thanked him and expressed the gratitude of his nation for the honor of his presence and for the presence of all attendees. He followed to bid farewell to everyone at the doors of the synagogue. [...]

*Ο Σουλτάνος Μεχμέτ Ε΄
επισκέπτεται
την Θεσσαλονίκη
(1911)*
Sultan Mehmed V visits
Thessaloniki
(1911)

[...] Η παιδική μας φαντασία ήταν εις το ακρότατον σημείον εξημμένη δεκαπέντε μέρες τώρα. Δεν ήταν μικρό πράγμα να καταδεχτεί να περάσει από μπροστά μας ένας βασιλιάς, ένα παραμυθένιο για την παιδική μας φαντασία πρόσωπο της Χαλιμάς. Όταν μάλιστα μας είπαν στο σχολείο ότι θα μας παρατάξουν στην Μπουλβάρ Χαμιδιέ για να δούμε τον Σουλτάνο που θα περάσει με την χρυσή καρότσα τότε πια ούτε μαθήματα ούτε παιχνίδια μας ενδιέφεραν. (...) ● Δύο μέρες αργότερα θα χάραζε η ιστορική μέρα. Τα μπαλκόνια των σπιτιών που ήταν στους δρόμους από τους οποίους θα περνούσε ο Σουλτάνος είχαν στολιστεί με λαμπρότητα. Αλλά ο επισημότερος στολισμός της πόλης ήταν οι αψίδες. Όλες οι κοινότητες και πολλοί πλούσιοι ιδιώτες για να κολακεύσουν τον Σουλτάνο έστησαν στα διάφορα μέρη της πόλης από όπου θα περνούσε η πομπή τεράστιες πολυτελείς αψίδες. Η λαμπρότερη από όλες ήταν η αψίδα του Αλλατίνι στην αρχή της οδού Αγίας Σοφίας, προς την θάλασσα. Κύριο υλικό της ήταν από πάνω μέχρι κάτω μόνον περσικά χαλιά. Και των διαφόρων κοινοτήτων οι αψίδες ήταν πολυτελείς. Η αψίδα της Ελληνικής Κοινότητας στήθηκε κοντά στο Σιντριβάνι, στην αρχή της Μπουλβάρ Χαμιδιέ. [...]

[...] Our childish fantasy was kindled fifteen days ago. It was not a small thing for a King to deign to pass in front of us, a fairy-tale figure out of the tales of the "Arabian Nights" in our childish fantasy. When they told us at the school that they would line us up on Hamidiye Boulevard to see the Sultan who would pass on a golden carriage, then neither school nor playing mattered. (...) ● Two days later, the historic day would dawn. The balconies of the houses that were on the streets from which the Sultan would pass were splendidly decorated. But the arches were the most formal decoration of the city. All the city's communities and many wealthy individuals built huge luxurious arches in the different parts of the city where the procession would pass in order to flatter the Sultan. The grandest of them all was the Allatini arch at the beginning of Agia Sophia Street, towards the sea. It was mostly made out of Persian carpets. All the arches of all communities were luxurious. The arch of the Greek community was erected near the Fountain, at the beginning of Hamidiye Boulevard. [...]

Πλήθος λαού και στρατιωτικά τμήματα στην Αγία Σοφία υποδέχονται τον Σουλτάνο Μεχμέτ Ε' που επισκέπτεται το τέμενος για να εκτελέσει τα θρησκευτικά του καθήκοντα (Selamlık). Καρτ ποστάλ. Συλλογή του Άγγελου Παπαϊωάννου, ΕΛΙΑ-MIET Θεσσαλονίκη, (περιγραφή λεζάντας από τον Α. Παπαϊωάννου) ● Mehmed V visits the St. Sophia mosque to pray and is welcomed by the people and military units. Angelos Papaioannou private postcard collection. Postcard. A. Papaioannou Collection, Greek Literary and Historical Archive / National Bank of Greece Cultural Foundation (caption description by A. Papaioannou).

Υποδοχή του Σουλτάνου Μεχμέτ Ε' στην κεντρική προβλήτα του λιμανιού της Θεσσαλονίκης από τις πολιτικές, στρατιωτικές και θρησκευτικές αρχές, 1911. Καρτ ποστάλ. Συλλογή του Άγγελου Παπαϊωάννου, ΕΛΙΑ-MIET Θεσσαλονίκη (περιγραφή λεζάντας από τον Α. Παπαϊωάννου) ● Welcoming the Sultan Mehmed V in the central pier of Thessaloniki's port by the political, military and religious authorities, 1911. Postcard. A. Papaioannou Collection, Greek Literary and Historical Archive / National Bank of Greece Cultural Foundation (caption description by A. Papaioannou).

386

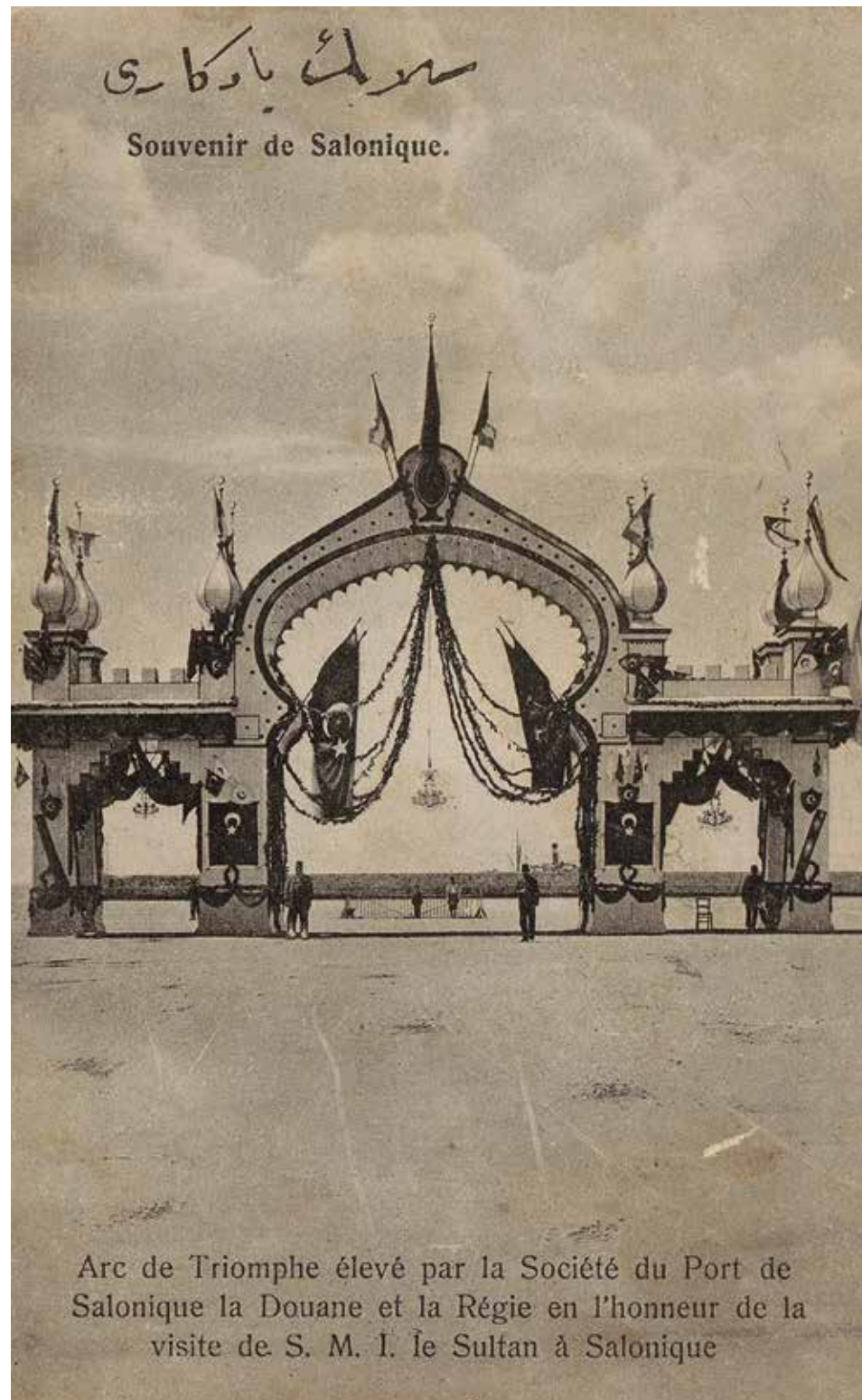

387

Επίσκεψη Μεχμέτ Ε' στην Αγία Σοφία, 1911.
Συλλογή Rog. Violet, Αρχείο Κέντρου Ιστορίας
Θεσσαλονίκης ● Visit of Mehmed V to Aghia
Sophia, 1911. Rog. Violet Collection, Thessaloniki
History Centre Archive.

Η αψίδα που κατασκεύασαν από κοινού στο λιμάνι η εταιρεία Λιμένος, η εταιρεία καπνού Regie και το Τελωνείο για την υποδοχή του Σουλτάνου Μεχμέτ Ε', 1911. Καρτ ποστάλ. Συλλογή του Άγγελου Παπαϊωάννου, ΕΛΙΑ-MIET Θεσσαλονίκη (περιγραφή λεζάντας από τον Α. Παπαϊωάννου) ● The arch built at the port by the Port Authority, "Regie" tobacco company, and the Customs Office to welcome Sultan Mehmed V, 1911. Postcard. A. Papaioannou Collection, Greek Literary and Historical Archive / National Bank of Greece Cultural Foundation (caption description by A. Papaioannou).

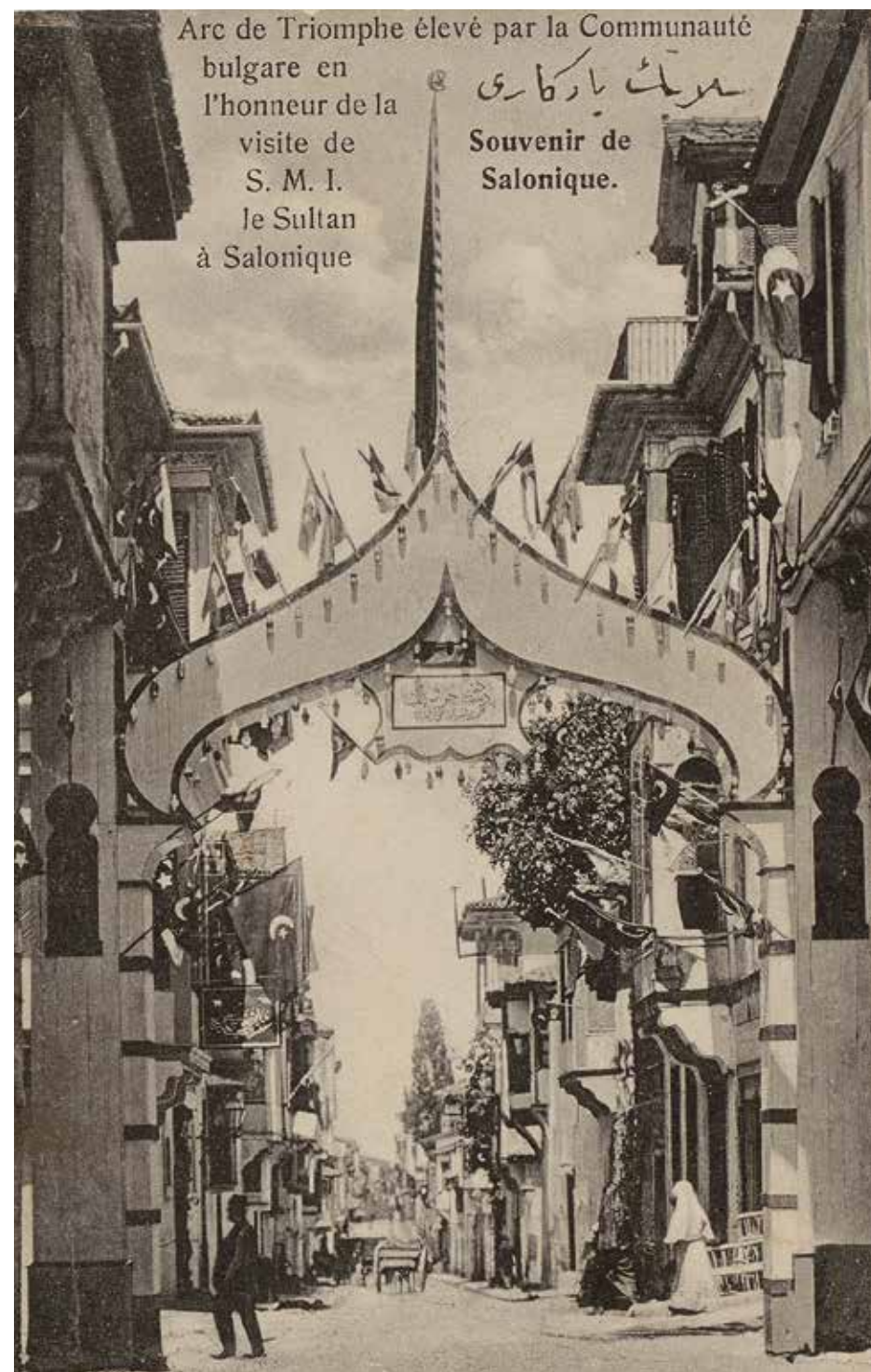
سویک یادگار
Souvenir de Salonique.

Arc de Triomphe du Nouveau Club Israélite à l'occasion
de l'arrivée de S. M. I. le Sultan à Salonique

Η αψίδα του Nouveau Club Israelite στην παραλιακή λεωφόρο, 1911. Συλλογή καρτ ποστάλ του Άγγελου Παπαϊωάννου, ΕΛΙΑ-MIET Θεσσαλονίκη (περιγραφή λεζάντας από τον Α. Παπαϊωάννου) ● The arch built by “Nouveau Club Israelite” on the seaside avenue, 1911. Postcard. A. Papaioannou Collection, Greek Literary and Historical Archive / National Bank of Greece Cultural Foundation (caption description by A. Papaioannou).

Η αψίδα της Βουλγαρικής κοινότητας στην οδό Αγίου Δημητρίου, 1911. Συλλογή καρτ ποστάλ του Άγγελου Παπαϊωάννου, ΕΛΙΑ-MIET Θεσσαλονίκη (περιγραφή λεζάντας από τον Α. Παπαϊωάννου) ● The arch built by the Bulgarian community on St. Dimitrios Street, 1911. Postcard. A. Papaioannou Collection, Greek Literary and Historical Archive / National Bank of Greece Cultural Foundation (caption description by A. Papaioannou).

سوغنیرک یارکاری
Souvenir de Salonique.

Η αψίδα της Εταιρείας Σιδηροδρόμων
Θεσσαλονίκης–Μοναστηρίου στο δρόμο για το
Μπεχτσινάρ. Συλλογή καρτ ποστάλ του Άγγελου
Παπαϊωάννου, ΕΛΙΑ–MIET Θεσσαλονίκη,
(περιγραφή λεζάντας από τον Α. Παπαϊωάννου)

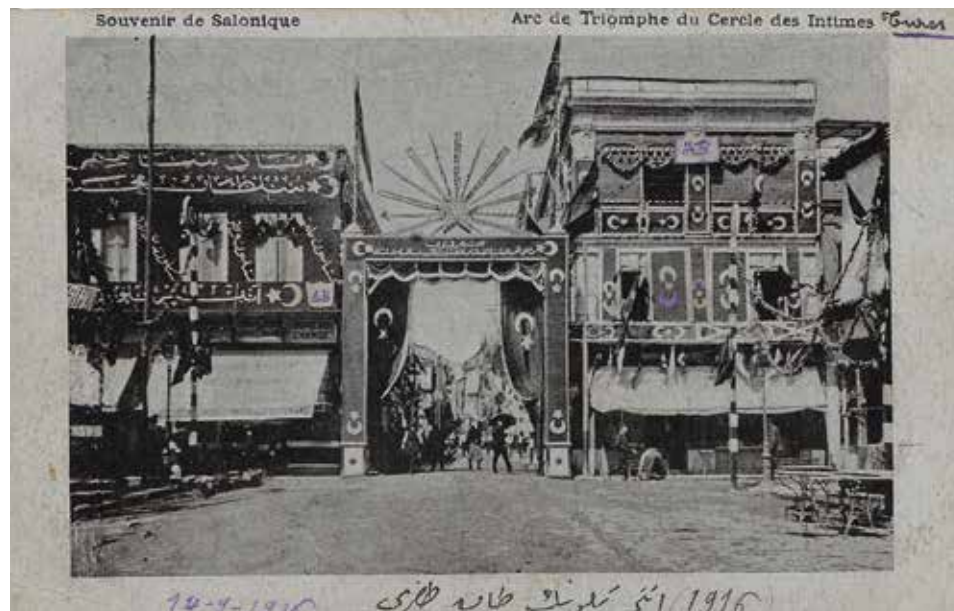
● The arch of the Thessaloniki–Monastiri
Railway Company on the way to Beş Cinar.
Postcard. A. Papaioannou Collection, Greek
Literary and Historical Archive / National Bank of
Greece Cultural Foundation (caption description
by A. Papaioannou).

Η αφίδα της Ελληνικής κοινότητας στην λεωφόρο Χαμηδιέ, 1911. Φέρει επιγραφή «ΤΗ Α. Μ. ΣΟΥΛΤΑΝΩ ΜΕΧΜΕΤ ΡΕΣΑΤ Η ΕΛΛ. ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΣ» στην μια πλευρά Ελληνικά και στην άλλη στα Τουρκικά. Συλλογή καρτ ποστάλ του Άγγελου Παπαϊωάννου, ΕΛΙΑ–ΜΙΕΤ Θεσσαλονίκη, (περιγραφή λεζάντας από τον Α. Παπαϊωάννου) ● The arch of the Greek Community on Hamidiye Avenue, 1911. The inscription reads: “To His Majesty. Sultan Mehmet Resad. The Greek Ottoman Community” in Greek and in Turkish”. Postcard. A. Papaioannou Collection, Greek Literary and Historical Archive / National Bank of Greece Cultural Foundation, (caption description by A. Papaioannou).

Αφίδα του Club des Intimes στην αρχή της οδού Σαμπρί Πασά. Συλλογή καρτ ποστάλ του Άγγελου Παπαϊωάννου, ΕΛΙΑ–ΜΙΕΤ Θεσσαλονίκη (περιγραφή λεζάντας από τον Α. Παπαϊωάννου) ● The arch built by “Club des Intimes” at the beginning of Sabri Pasha Street. Postcard. A. Papaioannou Collection, Greek Literary and Historical Archive / National Bank of Greece Cultural Foundation (caption description by A. Papaioannou).

398

399

[...] Όταν ένας αξιοσέβαστος σεΐχης των δερβίσηδων πεθαίνει, το λείψανό του ακολουθείται στον τάφο από όλα τα μέλη της αδελφότητας του, από τους δερβίσηδες των άλλων ταγμάτων και από μια μεγάλη μερίδα του πληθυσμού. Είναι ένα πολύ εντυπωσιακό και ενδιαφέρον θέαμα: η μεγάλη πομπή που σιγά σιγά ξετυλίγεται στα στενά δρομάκια, η ποικιλία κοστούμιών που φοριούνται από τα διάφορα τάγματα των δερβίσηδων, άλλοι με αέρινες τηβέννους και ψηλά, κωνικά καπέλα, άλλοι με λευκούς σκούφους από τσόχα και πράσινα ή λευκά τουρμπάνια. ● Όλοι τους είναι με καλυμμένα κεφάλια και έχουν ένα βλέμμα βαθιάς ταπεινότητας, λέγοντας κατά διαστήματα την ιερή λέξη «Αλλάχ». Όταν περνάνε από ένα τζαμί ή έναν τεκκέ το φέρετρο εναποτίθεται μπροστά από την πύλη, ψάλλεται μια λειτουργία και η συνοδεία συμμετέχει στο «Αμήν, αμήν» όταν σηκώνουνε ξανά τα λείψανο για να συνεχιστεί η πομπή. [...]

[...] When a dervish sheikh of repute dies, his remains are followed to the grave by all the members of his brotherhood, by dervishes of the other orders, and a large portion of the population. It is a most impressive and interesting sight: the long procession slowly winding through the narrow streets, the variety of costumes presented by the numerous orders of the dervishes, some with flowing robes and high sugar-loaf hats, others with white felt caps and green or white turbans; ● all with bowed heads and looks of deep humility, uttering at intervals the sacred word 'Allah.' On passing a mosque or tekke, the coffin is deposited in front of the gate, and a service is chanted, the congregation joining in the refrain of Amin! Amin! Then the body is picked up again and the procession resumes. [...]

[...] Όταν οι γνωστοί και φίλοι της οικογένειας ήταν παρόντες δινόταν σημάδι για να βγάλουν τη σορό, τοποθετημένη σε ένα ξύλινο φέρετρο σκεπασμένο με ένα λευκό ύφασμα, αν πρόκειται για νέους, και μαύρο αν πρόκειται για άτομα ώριμης ηλικίας. ● Μερικοί ραβίνοι της Θεσσαλονίκης, της παλιάς εποχής υποστηρίζουν ότι σε προηγούμενων χρόνων το φέρετρο πήγαινε χωρίς καπάκι και ο νεκρός σκεπαζόταν με τα ρούχα του. Οι νεκροφόροι σήκωναν το φέρετρο με τα πόδια προς τα μπρος και πιο κάτω από το κεφάλι. [...]

[...] When friends and family were present someone would signal to bring out the body that was lying in a wooden coffin covered with a white cloth, if it belonged to a young person, or a black cloth if it was an older person. ● Some older Thessaloniki Rabbis, claim that in previous times the coffin had no lid and the deceased was covered with his clothes. The pallbearers would carry the coffin with the deceased's feet at the front and the head in a lower position. [...]

Κηδεία - Ελληνορθόδοξο νεκροταφείο
Συλλογή Rog. Viollet, Αρχείο Κέντρου Ιστορίας
Θεσσαλονίκης ● Funeral–Greek orthodox cemetery.
Rog. Viollet Collection, Thessaloniki History Centre
Archive

Κηδεία Ισραηλιτών. Συλλογή Rog. Viollet,
 Αρχείο Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης ● Jewish
 Funeral Rog. Viollet Collection. Thessaloniki
 History Centre Archive

Κηδεία μουσουλμάνου. Συλλογή Rog. Viollet,
 Αρχείο Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης ● Funeral of a Muslim Rog. Viollet Collection,
 Thessaloniki History Centre Archive

Συναντήσεις: Μητροπολίτες, Ιμάμηδες και Ραβίνοι Contacts: Bishops, Imams & Rabbis

[...] Χθες την πρωίαν η Α.Π. Μητροπολίτης ημών κ. Γεννάδιος εν συνοδεία των δημογερόντων κ.κ. Καμμώνα και Χατζόγλου και του αρχidiaκόνου κ. Γενναδίου μεταβάς εις την αρχιεραβειναιαν ανταπέδωσε την επίσκεψιν εις τον σοφολογιώτατον Αρχιεραβήνον κ. Γιακό Μείρ γενόμενος δεκτός μετ' εξαιρετικών τιμών [...]

Μακεδονία, 25.8.1912

[...] Επί ταις εορταίς του Πάσχα των συμπολιτών μας Ισραηλιτών ο μητροπολίτης μας κ. Γεννάδιος εν συνοδεία των κ.κ. Καμμώνα και Χονδροδήμου επεσκέφθη τον αρχιεραβήνον της πόλεώς μας κ. Μείρ και συνεχάρη αυτόν ως και τινάς άλλους προκρίτους της ισραηλιτικής κοινότητος [...]

Μακεδονία, 10.4.1913

[...] Κατά τας εορτάς του Πάσχα επεσκέφθησαν τον Π. Μητροπολίτην κ. Γεννάδιον (...) ο σοφολογιώτατος Μουφτής και οι πρόκριτοι της Μουσουλμανικής Κοινότητος και ο σοφολογιώτατος Αρχιεραββίνος και οι πρόκριτοι της Ισραηλιτικής Κοινότητος [...]

Γρηγόριος ο Παλαμάς, 1918.

[...] Επί τη ευκαιρία της παρά Μουσουλμάνοις αγομένης εορτής του Κουρμπάν Μπαϊράμ ο Π. Επίσκοπος Καμπανίας κ. Διόδωρος επισκέφθη τον κ. Δήμαρχον Θεσσαλονίκης Οσμάν Σαϊτ Μπέην, τον Μουφτήν και τους προκρίτους της παρ' ημίν Μουσουλμανικής παροικίας. [...]

Γρηγόριος ο Παλαμάς, 1921

[...] Τη 20η Σεπτεμβρίου αγομένης της πρώτης του έτους παρ' Ισραηλίταις, η Α.Μ. ο Μητροπολίτης μας κ. Γεννάδιος επισκεφθείς συνεχάρη τον Αρχιεραβήνον της Ισραηλιτικής Κοινότητος Σοφολογιώτατον κ. Μπενσιόν Ουζιέλ και τον πρόεδρον αυτής κ. Ι. Καζές. [...]

Γρηγόριος ο Παλαμάς, 1921

[...] Yesterday morning our bishop Gennadios, accompanied by the prominent members of our community Kammonas and Hatzoglou and the archdeacon Gennadios, visited Chief Rabbi Yako Meir to return his visit and were welcomed with extraordinary honors [...]

Newspaper Μακεδονία, 25.8.1912

[...] Our bishop Gennadios, accompanied by Mr. Kammonas and Mr. Hondrodimos, visited the Chief Rabbi of our city, Mr. Meir, to wish him a joyous Passover [...]

Newspaper Μακεδονία, 10.4.1913

[...] During Easter holidays our bishop Gennadios was visited by (...) the Erudite Mufti and the prominent members of the Muslim community, the Erudite Chief Rabbi and the prominent members of the Jewish Community. [...]

Magazine Γρηγόριος ο Παλαμάς, 1918

[...] On the occasion of the Muslim Holiday of Kurban Bairami, the Holy Bishop of Cambania, Mr. Diodoros, visited the Mayor of Thessaloniki, Osman Said Bey, the Mufti and the prominent members of our Muslim community. [...]

Magazine Γρηγόριος ο Παλαμάς, 1918

[...] On the 20th of September, the first day of the year for the Israelites, our bishop Mr. Gennadios visited and congratulated the Chief Rabbi of the Israeli Community, the erudite Mr. Bension Ouziel, and his chairman, I. Kazes. [...]

Magazine Γρηγόριος ο Παλαμάς, 1921

S. B. Mgr. Gennadios, archevêque de Salonique
et S. E. Rebhi Jacob Meir, Grand-Rabbin
entourés d'une députation de notables

Ο Αρχιεπίσκοπος Μείρ και ο Μητροπολίτης
Γεννάδιος μπροστά στο Διοικητήριο. Εβραϊκό
Μουσείο Θεσσαλονίκης ● Chief Rabbi Meier and
Bishop Gennadios in front of the Government
House. Jewish Museum of Thessaloniki

Visite
du corps
religieux
Orthodoxe
pendant
le Bairam à
Salonique

Επίσκεψη ορθόδοξων θρησκευτικών αρχών
κατά τη διάρκεια του Μπαϊράμ στη Θεσσαλονίκη
στο νοσοκομείο Γκουραμπά, δίπλα στον Λευκό
Πύργο. Συλλογή καρτ ποστάλ του Άγγελου
Παπαϊωάννου, ΕΛΙΑ–MIET Θεσσαλονίκη ● Visit
of Greek orthodox authorities during the Bayram
in Thessaloniki to the Gureba hospital, near the
White Tower. Postcard. A. Papaioannou Collection,
Greek Literary and Historical Archive / National
Bank of Greece Cultural Foundation

ΝΤΟΝΜΕ / ΜΑΑΜΙΝ: ΜΙΑ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΔΥΟ ΚΟΣΜΟΥΣ

Κεφ. 3

Ο πληθυσμός των εξισλαμισμένων Εβραίων της Θεσσαλονίκης χρονολογείται από το μεσσιανικό επεισόδιο κατά τον 17ο αιώνα, σύμφωνα με το οποίο ο Σαμπετάι Σεβί, ένας Εβραίος από τη Σμύρνη που ισχυρίστηκε ότι ήταν ο Μεσσίας που οι Εβραίοι περίμεναν να έρθει, αναγκάστηκε να ανακαλέσει και να ασπαστεί το Ισλάμ το 1666, όταν οι αυτοκρατορικές αρχές τον ανάγκασαν να επιλέξει ανάμεσα στον εξισλαμισμό και τον θάνατο. Όχι μόνο εξισλαμίστηκε ο ίδιος, αλλά και πολλοί από τους οπαδούς του, οι οποίοι αντιλήφθηκαν τις πράξεις του ως σημάδι Θεού. Στα εβραϊκά αναφέρονται απλά ως «μαμνίμ», δηλαδή πιστοί, αλλά στα τουρκικά αναφέρονται ως «ντονμέ», που σημαίνει, υποτιμητικά, αποστάτης. Ενώ αρκετοί θεωρούν ότι αυτοί οι εξισλαμισμένοι Εβραίοι βρίσκονταν στην πρωτοπορία των προοδευτικών ιδεών στην πόλη, άλλοι τους υποβιβάζουν σε ένα δευτερεύοντα ρόλο. Στην πραγματικότητα, συνεισέφεραν στην ιστορία, τον πολιτισμό, την παιδεία και την εμπορική ζωή της πόλης και χρηματοδότησαν αρκετά από τα αρχιτεκτονικά της κοσμήματα.

↳ Το Γενί Τζαμί («Νέο Τζαμί») χτίστηκε το 1902 και θεωρείται ως ο κατεξοχήν και πιο εμβληματικός λατρευτικός τόπος των Ma'amin. Ωστόσο, πριν την κατασκευή του τζαμιού, εικάζεται ότι οι Ma'amin χρησιμοποιούσαν κυρίως το Καδή Αμπντουλάχ Τζαμί, εκκλησία που είχε μετατραπεί σε τζαμί το 1668, και το Σαατλί Τζαμί που χτίστηκε στον 18ο αιώνα. Οι Ma'amin συνδύαζαν επιλεκτικά πρακτικές από το Ισλάμ, την Εβραϊκή Καμπάλα και τις εντολές του Σαμπετάι Σεβί και πραγματοποιούσαν τις τελετές τους μυστικά, μακριά από τα αδιάκριτα βλέμματα των περαστικών.

↳ Ταυτόχρονα ωστόσο, φαίνεται ότι οι Ma'amin διατηρούσαν δεσμούς με άλλες ετερόδοξες ομάδες όπως οι Μεβλεβήδες. Σημαντικές προσωπικότητες των Ma'amin ήταν πάντα ευπρόσδεκτοι στο Μεβλεβί Χανέ, ενώ θεωρείται πιθανό ότι οι τελετές των Μεβλεβήδων επηρέασαν κάποιες θρησκευτικές πρακτικές των Ma'amin.

Dönmeḥ / Ma'amin: a faith community in-between

Chap. 3

The population of converted Jews in Thessaloniki date to the messianic episode during the Ottoman seventeenth century. Sabbetai Sevi, a Jew from Izmir who claimed to be the Messiah Jews expected would come one day, had to recant and convert to Islam in 1666 when the imperial authorities gave him no choice but conversion or death. Not only did he convert to Islam, but many of his followers did so as well, seeing his actions as a sign from God. In Hebrew they are simply referred to as ma'amini, meaning “believers,” but in Turkish, they are referred to as dönmeḥ which actually means turncoats, in a pejorative tone. While some have viewed these converted Jews who lived as Muslims as the avant-garde of progressive ideas in the city, others have relegated them to a backward role. In truth, they have contributed to the history, culture, education and commercial life of the city and have sponsored many of its architectural jewels.

↳ *Yeni Camii (the New Mosque)* built in 1902, has been identified as the most iconic site of Ma'amin worship. Before this mosque was built however, it is believed that the Ma'amin primarily used the Kadi Abdullah Mosque, which was converted from a church in 1668, and Saatli Mosque, built in the eighteenth century. The Ma'amin selectively combined practices from Islam, Jewish Kabbalah and the commands of Sabbatai Zevi and they performed their rituals in rather secretive ways away from the intrusive eye of onlookers.

↳ *At the same time*, however, the Ma'amin seem to have maintained some links with other heterodox groups such as the Mevlevi. Notable Ma'amin were always welcomed to Mevlevi Hanes and the rituals of the Mevlevi may have influenced some of the religious practices of the Ma'amin.

[...] Αυτοί δηλώνουν δημόσια τη Μωαμεθανική θρησκεία, και κρατάνε ιδιωτικά τις εβραϊκές τελετές, πάνω κάτω στις αρχές των Εβωνιτών, ανάμεσα τους πρώτους Χριστιανούς: αυτοί παντρεύονται μέλη της οικογένειάς τους, κατοικούν μαζί στην ίδια μεριά της πόλης, και δεν αναμιγνύονται ποτέ με Μωαμεθανούς, εκτός από τις δουλειές και το εμπόριο, ή στα τζαμιά: δεν συχνάζουν ποτέ σε συναγωγή ούτε αναγνωρίζουν το σχίσμα τους. ● Είναι δύσκολο να γίνει αντιληπτό πώς παρέμεναν απαρατήρητοι από τους Τούρκους ή μάλλον, δείχνει το πόσο εύκολα είναι οι Τούρκοι ικανοποιημένοι σε αυτά τα ζητήματα...ωστόσο, αν αυτοί Εβραίοι Μωαμεθανοί δήλωναν δημόσια και τα δύο, θα γίνονταν αμέσως ένα δημόσιο παράδειγμα: ο θάνατος είναι η μοίρα του αποστάτη. [...]

[...] They profess publicly the Mahometan religion, and retain privately the Jewish rites, much on the principle of the Ebionites, among the first Christians: they intermarry, inhabit together in the same part of the town, and never mix with Mahometans, except on business and commerce, or in the mosques: they never frequent a synagogue nor acknowledge their schism. ● It is difficult to conceive how they remain unnoticed by the Turks; or rather, it shows with how easy a composition the Turks are content in these matters...though were these Jewish Mahometans publicly to profess both, they would be instantly made a public example: death is the doom of an apostate. [...]

Γενί Τζαμί, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο ● Yeni Camii, National Historical Museum

Λυδία Δαμπασίνα, *Πραγματικές Ελευθερίες*, 2007–2017, εγκατάσταση, μεταβλητές διαστάσεις, δύο χαλιά προσευχής, άσπρος μουσαμάς, 100 ζευγάρια παπούτσια ● Lydia Dambassina, *Real Freedoms*, 2007–2017, installation, variable dimensions, two prayer rugs, white canvas, 100 pairs of shoes

ΔΙΑΣΤΑΥΡΩΣΕΙΣ:
ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ
ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ
ΚΑΙ
ΑΛΛΗΛΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ
ΣΤΗΝ
ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ
ΖΩΗ

Κεφ. 4

Αυτή η ενότητα της έκθεσης περιγράφει, σε ένα πιο προσωπικό και καθημερινό επίπεδο, συναντήσεις και διασταυρώσεις μεταξύ των κοινοτήτων της Θεσσαλονίκης, που σημειώνονταν ιδιαίτερα στην καρδιά των πιο ιερών τόπων τους, όπως εκκλησίες που μετατράπηκαν σε τζαμιά, το Μεβλεβί Χανέ και μικρά μαυσωλεία που πήραν ονόματα Σουφήδων γνωστών για τις θεραπευτικές τους ικανότητες.

↳ *Σε κάθε έναν από αυτούς τους χώρους, η υπέρβαση κάποιων ορίων ήταν αποδεκτή, ειδικά όταν υπήρχε η προσδοκία σαφούς κέρδους. Ακόμα και όταν ο Άγιος Δημήτριος, μια από τις πιο εμβληματικές εκκλησίες, μετατράπηκε σε τζαμί, φιλοξένησε τη χριστιανική λατρεία του τάφου του Αγίου υπό τη διαχείριση των Μεβλεβήδων. Οι ετερόδοξοι μουσουλμάνοι Μεβλεβήδες έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην εμπέδωση μιας ανεκτικής προσέγγισης και στο άνοιγμα ορισμένων ιερών χώρων, όπως το Μεβλεβί Χανέ, σε όλες τις θρησκευτικές ομάδες και κοινότητες της πόλης.*

↳ *Τέτοιου είδους χειρονομίες ανεκτικότητας, καθώς και κοινές ιστορίες για αγίους, κακά πνεύματα μαζί με λαϊκές παραδοσιακές πρακτικές, που οι κοινότητες μοιράζονταν σε καθημερινό επίπεδο, βοήθησαν στη διαμόρφωση, ως ένα βαθμό, κοινών αντιλήψεων του ιερού, που συχνά μεταφράζονταν σε από κοινού φυσική παρουσία. Τέτοια ήταν η περίπτωση του μαυσωλείου του Μουσά Μπαμπά, αγίου των Σουφήδων, ο οποίος λατρευόταν και από τους Χριστιανούς της πόλης ακόμα και μετά την αναχώρηση των μουσουλμανικών πληθυσμών. Τα κεριά που ο κόσμος συνήθιζε να ανάβει μέχρι σχετικά πρόσφατα, ως προσευχή στον Μουσά Μπαμπά, τον οποίο ταύτιζαν με τον Άγιο Γεώργιο, είναι μια επίμονη υπενθύμιση των μεικτών πρακτικών και των συνυφασμένων αντιλήψεων του ιερού τοπίου που ιστορικά καθόρισε την πόλη και τους κατοίκους της.*

Crossings: Daily Interactions

Chap. 4

This section of the exhibition takes a more personal approach to the encounters between communities, especially at the heart of their most sacred spaces: churches converted into mosques, mevlevi hanes, small shrines named after Sufi brothers known for their healing powers.

↳ *In each of these spaces*, the traversing of certain boundaries was acceptable, especially when clear benefits were perceived. Even when St. Dimitrios, one the city's most iconic churches, was transformed into a mosque, Christian worship at the tomb of the Saint was accommodated and managed by the Mevlevi. The heterodox Mevlevi played an important role in facilitating a tolerant approach and opening certain sacred spaces, such as the Mevlevi Hane, to all religious groups and communities in the city.

↳ *Such compromises together with the stories of saints*, evil spirits and traditional practices shared at a grassroots level, helped shape common perceptions of the sacred that were often reflected in joint physical presence. That was the case of the mausoleum of Musa Baba, a Sufi saint, venerated by the Christians of the city even after the departure of all Muslim populations. The candles that people until recently used to light when praying to Mousa Baba, identified with St. George, are a subtle but persistent reminder of entangled practices and perceptions of the sacred landscape that historically defined the city and its inhabitants.

[...] Ο Αγ. Δημήτριος είναι μια αρχαία βυζαντινή βασιλική, ορθογώνια, στρωμένη με μωσαϊκό από λευκό μάρμαρο, αρχαίο κόκκινο και πράσινο, που έγινε με τον τρόπο του Αγίου Μάρκου στη Βενετία και διακοσμήθηκε από τις δύο πλευρές, με δύο σειρές από κολόνες, σχηματίζοντας δύο στοές. Σήμερα, δεδομένου ότι βρισκόμαστε στην Τουρκία, είναι τζαμί. Παρατηρούσα για ένα λεπτό την αρχιτεκτονική όταν ένας Τούρκος νεωκόρος φτάνει, ακολουθούμενος από δύο Έλληνες, και μου γνέφει να τον ακολουθήσω. Ο Τούρκος πάει μπροστά, μετά πηγαίνουν οι δύο Έλληνες και μετά εγώ. Διασχίζουμε μια μικρή πόρτα στη μία πλευρά του τζαμιού. Ο Τούρκος ανάβει ένα κερί στον φανό, τα μάτια μας είναι εξοικειωμένα με το σκοτάδι και ένας από τους Έλληνες μου δείχνει κάτω από μια μεγάλη πλάκα που είναι διακοσμημένη «συνοπτικά»: είναι, μου είπε, ο τάφος του Αγίου Δημητρίου. Ο ίδιος και ο σύντροφός του σκύβουν και φιλούν την πέτρα. Τότε με ρωτάει αν θέλω να κάνω το ίδιο. Αλλά του εξηγώ ότι δεν είμαι ορθόδοξος και με κοιτάει με οίκτο. ● Στη συνέχεια ένας από τους Έλληνες που γνωρίζει τουρκικά είπε λίγα λόγια ιερά και παίρνει ένα μακρύ κορδόνι. Το τραβάει προς τα κάτω, επεκτείνεται, όσο περισσότερο μπορεί, με τα γέριχα χέρια του τεντωμένα. Μετρά προς μία κατεύθυνση την πέτρα του τάφου. Κάνει έναν κόμπο. Στη συνέχεια μετρά προς την άλλη κατεύθυνση και κόβει. Εκείνη τη στιγμή ξεκινά μια πραγματική μεσαιωνική σκηνή μαγείας. Φανταστείτε, μέσα στο σκοτάδι της κρύπτης, πρώτο μπροστά μου, τον φύλακα του τζαμιού, πίσω από το αναμμένο κερί που φώτιζε το δωμάτιο μαζί με το φως της νύκτας. Είναι λυγισμένος από την ηλικία και έχει μια μακριά λευκή γενειάδα. Στο κεφάλι του υπάρχει ένα γκριζό ημίψηλο καπέλο, όπως εκείνο των δερβίσηδων στο Σκούταρι. Το γιλέκο του είναι ροζ, το σακάκι και το παντελόνι του είναι μαύρο. Έχει δυο μάτια ασύμφωνα, που το ένα κοίταζε προς την πλευρά μου, ενώ το άλλο γύριζε προς την πλευρά των Ελλήνων. ● Ο Έλληνας με ένα πρόσωπο Ρώσου υπηρέτη, όλοι ντυμένοι στα μαύρα με το γιλέκο και τα παντελόνια φουσκωμένα στεκόταν με το κεφάλι κάτω και τα χέρια διπλωμένα στο στήθος, ενώ από την άλλη βλέπω το προφίλ του φωτισμένο αμυδρά και ακούει σε μια στάση μυστηριακής λατρείας. «Το όνομά σου, το όνομά σου;», είπε ο Τούρκος, μετρώντας με ένα κορδόνι ένα από τα στολίδια του τάφου και άρχισε, σε αυτό το σημείο, έναν ακόμα χαλαρό κόμπο. Έπειτα κατεβάζει τον δακτύλιο που σχηματίζεται από το σχοινί πάνω στο αναμμένο κερί και περιμένει την απάντηση. - «Γεώργιος», απάντησε ο Έλληνας. Και ο Τούρκος επανέλαβε «Γεώργιος» σφίγγοντας τον κόμπο πάνω στην φλόγα. Μετά επεσήμανε στον Έλληνα, με έναν αέρα ικανοποίησης, πως ο κόμπος δεν είχε καεί. Μία δεύτερη φορά, μετρώντας σύμφωνα με την ίδια τελετή, ρώτησε: «Το όνομα του πατέρα σου και της μητέρας σου»; - «Νικόλαος, ο πατέρας μου, Καλλιόπη η μάνα μου». Και επαναλαμβάνοντας τα δύο ονόματα, Ο Τούρκος έσφιξε ξανά τον κόμπο πάνω στη φλόγα. Μετά συνέχισε: «Και τα παιδιά σου»; Και έτσι όταν έκανε τρεις κόμβους προσεκτικά, έβαλε το ιερό νήμα σε ένα μικρό πακέτο που βυθίστηκε στο λάδι του καντηλιού. ● Έπειτα προσέθεσε μερικές πρέζες από το χώμα του τάφου. Τύλιξε τα πάντα και τα έδωσε στον Έλληνα, που φαινόταν πολύ ικανοποιημένος. Ύστερα του εξήγησε: «Αν είσαι άρρωστος, εσύ, ο πατέρας σου, η μητέρα σου ή τα παιδιά σου βάλει τον κόμπο στο μέρος που πονάει και θα γίνεις καλά». Στη συνέχεια επανέλαβε την ίδια τελετή με τον σύντροφό του. [...]

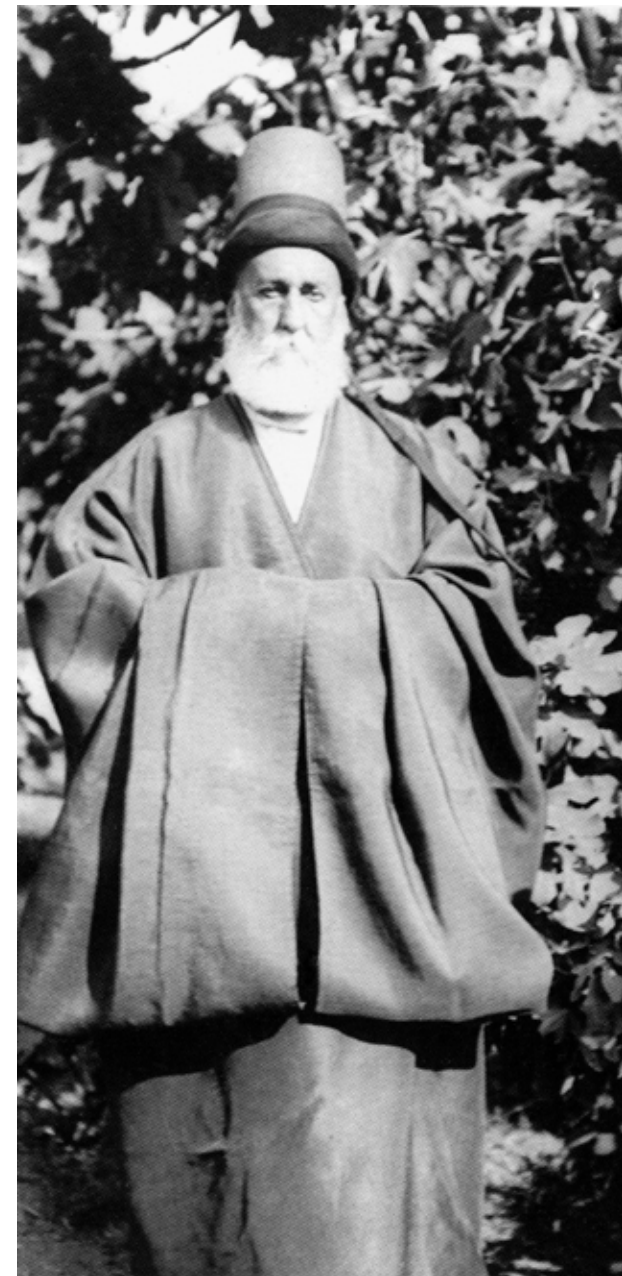
St. Dimitrios

[...] This St. Dimitrios is an ancient rectangular Byzantine basilica, paved with mosaic of white marble, ancient red and green, made in the style of St. Mark in Venice and decorated on both sides with two rows of columns, forming two galleries. Today, since we are in Turkey, it is a mosque. I was looking at this architecture for a minute when a Turkish sacristan arrived, followed by two Greeks, and nodded to them to follow him. The Turk went ahead, and the two Greeks went after me. We passed through a small door on one side of the mosque. We were in a small, dimly-lit room. The Turk lit a candle in the lamp, our eyes adjusted to the darkness. One of the Greeks showed me something under a big slab that was only “minimally” decorated: it is the tomb of St. Demetrius, he told me. He and his partner leaned over to kiss the stone. Then he asked me if I wanted to do the same. But I explained to him that I am not Orthodox. He looked at me with pity. ● Then one of the Greeks who knew Turkish said a few words of prayer and took out a long cord. He stretched it extending it as far as his old, feeble arms could go. He measured one side of the tombstone and made a knot. Then he measured the other side and cut it. At that moment, a real Medieval magic scene began. Imagine, in the darkness of the crypt, with the guard of the mosque in front of me, behind the lit candle that illuminated the room together with the night light. He was shriveled with age and had a long white beard. ● On his head he wore gray hat, like the ones worn by the dervishes in Skoutari. His vest was pink, his jacket and trousers were black. He was cross-eyed, with one eye looking towards me while the other was turned towards the Greeks. This Greek, with the face of a Russian serf, dressed in black, his waistcoat and trousers straining, stood with his head lowered and his arms folded across his chest, his profile dimly illuminated and listening in a position of mystical worship. “Your name, your name?”, the Turk said, measuring one of the ornaments of the tomb with a string, and beginning another loose knot. [...]

Walter Sykes George, Εσωτερικό του ναού του Αγίου Δημητρίου, π. 1907. Βρετανική Σχολή Αθηνών ● Walter Sykes, Interior of the church of St. Dimitrios church, ca.1907. British School at Athens

Ο ηγούμενος του Μεβλεβί χανέ, 1914-1918. Α. Χ. Γρηγορίου & Ε. Α. Χεκίμογλου, Η Θεσσαλονίκη των περιηγητών, 1430-1930, Μίλητος, 2008 (Συλλογή Α. Γ. Παπαϊωάννου)
 ● The 'sheikh' of Mevlevi Hane, 1914-1918. Α. Χ. Γρηγορίου & Ε. Α. Χεκίμογλου, Η Θεσσαλονίκη των περιηγητών, 1430-1930, Μίλητος, 2008 (Συλλογή Α. Γ. Παπαϊωάννου)

[...] Οι Τούρκοι διατηρούν την φλόγα που καίει πάνω από τον τάφο, «για να κρατήσει ήσυχο τον άγιο», όπως λένε οι Έλληνες. Διαφορετικά φοβούνται ότι θα εξορμήσει έφιππος και θα τους οδηγήσει στον διάβολο. Αλλά αυτό είναι μόνο ένα ιερατικό εφεύρημα. Εκτός από το να κρατάει τις manes του Δημητρίου σε καλή διάθεση, ο λαμπτήρας χρησιμεύει επίσης για να φωτίζει ένα πιάτο, στο οποίο συνηθίζεται να βάζουν μερικά μικρά κομμάτια χρήματος. [...]

[...] The Turks keep the lamp burning over the tomb, to placate the Saint, as the Greeks say; otherwise, they fear that he will burst forth on horseback, and drive them to hell. But this is only a priestly fiction. Besides keeping the manes of Demetrius in good humour, the lamp also serves to illuminate a plate, on which it is customary to deposit a few small pieces of money. [...]

[...] Ο Άγιος Δημήτριος της Θεσσαλονίκης δεν μετατράπηκε σε τζαμί για κάποια χρόνια μετά την κατάληψη της πόλης από τους Τούρκους. Ο τάφος του αγίου, στον οποίο κυρίως η εκκλησία οφείλει την ιερότητα της, έγινε σεβαστός και παρέμεινε χριστιανικό προσκύνημα: επιπλέον υιοθετήθηκε, ως έναν βαθμό, σαν τόπος θεραπείας από τους μουσουλμάνους. [...]

[...] St. Demetrius, in Salonica, was not converted into a mosque until some years after the city's conquest by the Turks. The grave of the saint, to whom the church owed its sanctity, was respected and remained a site of Christian pilgrimage: it was, further, to some extent adopted as a place of healing by the Moslems. [...]

Μεβλεβί Χανέ Mevlevi Hane

Ο χορός ως θρησκευτική λειτουργία

Dancing as a religious function

[...] Ένας μακρύς, σκονισμένος δρόμος ανάμεσα σε στρέμματα σπαρμένα με μωαμεθανικούς τάφους, οδηγεί από τη Δυτική Πύλη ή Πύλη του Βαρδάρη στο Μεβλεβί Χανέ, το οίκημα των στροβιλιζόμενων δερβίσηδων. Ο χορός τους, παρ' ότι δεν διαφημίζεται με το συνήθη τρόπο, είναι εξαιρετικά δημοφιλής. Κάθε Δευτέρα και Πέμπτη, την άνοιξη και το φθινόπωρο, άνθρωποι όλων των ειδών και φυλών συρρέουν στο μοναστήρι και γίνονται ελεύθερα δεκτοί στον εξώστη, απ' όπου μπορούν να παρακολουθήσουν την παράσταση, πίνοντας και τρώγοντας ό, τι θέλουν να φέρουν μαζί τους. Οι πιστοί, έχοντας βγάλει τους κυματιστούς μανδύες τους, άπλωσαν τα χέρια τους και άρχισαν να περιστρέφονται, πρώτα αργά και ρυθμικά και στη συνέχεια πιο έντονα. Σε μερικά δευτερόλεπτα, η αίθουσα από κάτω ήταν γεμάτη με ένα σμήνος μορφών στροβιλιζόμενων με διαρκώς αυξανόμενη ταχύτητα, υπό τους παράξενους ήχους που έβγαζαν οι καλαμένιες φλογέρες και τα κύμβαλα – δύο όργανα που οδηγούν στην πνευματική ανάταση. [...]

Οι Μεβλεβήδες διακρίνονται από μια ηπιότητα και μια φιλοσοφική ευρύτητα απόψεων, που τους φέρνει σε μια εξαιρετικά κολακευτική αντίθεση με τους ορθόδοξους μωαμεθανούς, οι οποίοι δεν μπορεί να λεχθεί ότι είναι θύματα αυτών των αδυναμιών. [...]

[...] A long, dusty road winding through acres of Muslim graves leads from the Western Gate or Gate of Vardari to Mevlevi-Hane, the house of the whirling dervishes. Their dance, although not advertised in the usual way, is extremely popular. Every Monday and Thursday, in the spring and autumn, people of all kinds and races flock to the monastery and they are freely admitted to the balcony, from where they can watch the show, drinking and eating what they want to bring with them. The believers, having removed their waving cloaks, spread their hands and began to rotate, first slowly and rhythmically, and then more intensely. In a few seconds, the room below was filled with a swarm of figures that swirled and swirled with increasing speed to the strange sounds of the flutes and cymbals – two instruments that lead to spiritual transcendence. [...] The members of the Mevlevi order are distinguished by a mildness and a philosophical breadth of views, which brings them into an extremely flattering contrast with the Orthodox Muslims, who cannot be said to be the victims of these weaknesses. [...]

Τεκές Μεβλεβήδων, Μεβλεβί Χανέ
Edit. Rollet, Αρχείο Κέντρου Ιστορίας
Θεσσαλονίκης ● “Mevlevi Hane”, a tekke
(monastery) of the Mevlevi order. Edit. Rollet,
Thessaloniki History Centre Archive

Εσωτερικό Μεβλεβί Χανέ, 1910. Συλλογή
Rog. Viollet, Αρχείο Κέντρου Ιστορίας
Θεσσαλονίκης ● Mevlevi Hane, Interior, 1910
Rog. Viollet Collection, Thessaloniki History
Centre Archive

Είμαστε όλοι παιδιά του Θεού, είπε, Χριστιανοί, Τούρκοι, Εβραίοι και τα λοιπά. Υπάρχει μόνο ένας Θεός. Ο Χριστός, ο Μωάμεθ, ο Μωυσής είναι δάσκαλοι και προφήτες. Χωρίς τον Θεό, κανείς δεν μπορεί να κάνει και το πιο απλό πράγμα. Αυτός ξέρει γιατί δημιούργησε τον κόσμο έτσι όπως είναι. Εμείς καλύτερα δεν θα έπρεπε να μισούμε ο ένας τον άλλον.

We are all children of God, he said, Christians, Turks, Jews and so on. There is only one God. Christ, Muhammad, Moses are teachers and prophets. Without God, no one can do the simplest thing. He knows why he created the world the way it is. But we should better not hate each other.

Graf Prokesch von Osten, στο Νικόλαος Μουτσόπουλος, «Ο Μεβλεβίχανές έξω από τα ΒΔ τείχη της Θεσσαλονίκης», Ν. Μουτσόπουλος (επιμ.), Βυζαντινά και Οθωμανικά, Θεσ/νίκη, Νησίδες, 2005

Τζαμί Δερβίσηδων. Edit. Color Paris, Αρχείο Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης ● Dervish Mosque. Edit. Color Paris, Thessaloniki History Centre Archive

Ομάδα Δερβίσηδων. Καρτ ποστάλ, Edit. Albert Barzila, Αρχείο Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης ● Dervishes. Postcard. Edit. Albert Barzilai. Thessaloniki History Centre Archive

[...] Υπό το προσκύνημα
Κανλή Μπουρμάζ, εντός θόλου
μολυβδοσκεπούς, εντός της
μικράς αυλής του τάφου του
Μουσά Μπαμπά, όπου είναι μια
κυπάρισσος, υπάρχουν μερικοί
καλόγεροί του. Ενδόθεν δε της
προς την θάλασσαν πύλης του
προσκυνηματος, εντός μαυσωλείου,
εις μέρος κατάφυτον, υπάρχει
ο τάφος του Μεϊντάν Σουλτάν
Μπαμπά. [...]

[...] Under the lead dome of the
pilgrimage site of Kanli Bourmaz, in
the little courtyard of the tomb of Musa
Baba, where a cypress stands, there
are some of his monks. Inside the
gate of the site facing the sea, in the
mausoleum, in a verdant place, there is
the tomb of Meidan Sultan Baba. [...]

Εσωτερικό του Μουσά-Μπαμπά. Κατά
παραχώρηση της Εφορείας Αρχαιοτήτων Πόλης
Θεσσαλονίκης ● Interior of the Mausoleum of
Mousa Baba. Courtesy of the Ephorate of
Antiquities of the City of Thessaloniki

[...] Ποιος θα το πίστευε; (...) Εν μέση Θεσσαλονίκη ή για την ακρίβεια στην καρδιά της παληάς Θεσσαλονίκης (...) λατρεύεται ένας άγιος που ούτε εις την χορείαν των θεοφόρων πατέρων και των ιεραρχών ανήκει, ούτε υπέρ του σταυρού εμαρτύρησεν, ούτε δια το όνομα του Χριστού ήβλησεν και ο οποίος αντί φωτοστεφάνου εις την κεφαλήν φέρει ντερβίσικο καβούκι και στα χέρια του αντί να κρατή ειλητόν με θεία ρήματα, εικοκίζει χοτζάδικο κομπολόι. Μ' άλλους λόγους ένας τούρκος άγιος. ● [...] Εκεί πάνω στα στενορρόμια και στα στενοσόκακα της πλατείας Τερψιθέας (...) δεν υπάρχει γριηρούλα που να μην πήρε κάτω από την ποδιά της το μπουκαλάκι ή το τενεκεδένιο δοχείο με το λάδι και περνώντας ζικ-ζακ και σικιμάζ σοκάκια να μην ήρθε να ανάψη το καντήλι και να μη ζητήσει τη χάρη του Μουσά-Μπαμπά. ● [...] Να λατρεύεται τούρκος άγιος στη Θεσσαλονίκη; Μα δεν φθάνουν λοιπόν οι άγιοι των τόσων ναών και ναϊδριών της που σε κάθε δρόμο, σε κάθε συνοικία υψώνουν το βυζαντινό τρούλο τους ή το γραφικό κωδωνοστάσιο, δεν της φτάνουν οι οσιομάρτυρες που πέθαναν στα βασανιστήρια μαρτυρώντας για τον Χριστό, που ασκήτεψαν επάνω σε βράχους που φαγώθηκαν από άγρια θηρία, που λογχίστηκαν, ώστε να μοιράζεται το λάδι και το κερύ της ευλαβείας τους με έναν άγιο που πέρασε τα χρόνια του μέσα σε έναν τεκέ, εικοκίζοντας το μακρύ του ντερβίσικο κομποσκοίνι και κάνοντας ναμάζι στον Μωάμεθ. [...]

[...] Who would believe it? (...) In the middle of Thessaloniki a saint is worshiped who does not belong to the holy fathers and hierarchs, who did not become a martyr for the Cross, who did not fight in the name of Christ, who wears a dervish turban instead of a halo on his head, who holds a hodja chaplet in his hands. A Turkish saint in other words. ● Up there, in the narrow cobbles streets of Terpsithea square, there is no old lady who hasn't come zigzagging through the alleyway with the bottle or the oil can under her apron to light a candle to Musa Baba and to ask for his grace. ● A Turkish saint worshipped in Thessaloniki instead of the Christian saints celebrated in so many domed churches and chapels in every neighborhood? The Martyr Saints who died suffering for Christ, who became hermits living on rocks, who were eaten by wild beasts, who were lanced, who were decapitated so that the oil and the candle of their piety could be shared with a saint who spent his years in a tekke, holding his long, dervish chaplet and praying to Muhammad? [...]

[...] «Ο Μουσά Μπαμπά», μας λέει η κυρά Μαριάνθη, κατεβάζοντας την φωνή της με κατάνυξι, «δεν είναι τούρκος ντερβίσης. Είναι παιδάκι μ', ο ίδιος ο Άι Γιώργης. Τάκουσα αυτό, όταν πρωτώρθαμε εδώ πρόσφυγες από τη Θράκη, από μία γρηά τουρκάλα που μου το διηγήθηκε, όπως το άκουσε κι' αυτή από γρηές τούρκισσες που τις το διηγήθηκαν. Ο Μουσάς Μπαμπάς ήταν ο Άι Γιώργης ο ίδιος, που είχε μεταμορφωθεί σε τούρκο, για να κάμη και τους αγαρηγούς να πιστέψουν. [...]

[...] "Musa-Baba," says Mrs. Marianthi, lowering her voice, "is not a Turkish dervish. He is, my child, St. George himself. I heard this when we first came here as refugees from Thrace, from an old Turkish lady who narrated it to me as she heard it herself from old Turkish ladies who told her that. Musa-Baba was St. George himself who transformed into a Turk to make the Muslims believe. [...]

[...] Ο ορθόδοξος κλήρος, όλων των βαθμίδων, τρέφει τα πιο καλοπροαίρετα αισθήματα προς τους Εβραίους. Κηρύττει σε κάθε ευκαιρία την αρμονία των σχέσεων και την σύμπνοια μεταξύ των συμπολιτών. Το παράδειγμα έρχεται άνωθεν. Ο πατριάρχης της Κωνσταντινούπολης εισάγει μέσα στις εγκυκλίους του παραινήσεις για αδελφοσύνη μεταξύ των θρησκειών.

● Ακολουθώντας μια διαρκή και αδιάφυστη παράδοση από την εποχή του Ευσταθίου και του Συμεών, οι μητροπολίτες της Θεσσαλονίκης εκδηλώνουν απροσχημάτιστα μια ειλικρινή φιλία προς το τοπικό εβραϊκό στοιχείο. Κάποιος ανάμεσά τους, στις αρχές του 18ου αιώνα, δείχνει τόσο μεγάλη πραότητα, ώστε, με την ευκαιρία της Μεγάλης Παρασκευής, στέλνει στον Εβραίο γείτονά του ένα καλάθι αυγά. Το ορθόδοξο Πάσχα είχε συμπέσει εκείνη την χρονιά με το εβραϊκό Πάσχα, κατά το οποίο, σύμφωνα με τις συνήθειες, γίνεται μεγάλη κατανάλωση αυγών. Το δώρο ήρθε την κατάλληλη στιγμή.

● Όμως ένας μικρός ενδοιασμός σταματά τον Εβραίο μας: σύμφωνα με τα παλιά έθιμα, απαιτείται τα τρόφιμα που καταναλώνονται όλη την εβδομάδα του Πάσχα να είναι αγνά και η επαφή τους υπεράνω πάσης υποψίας. Αυτά τα αυγά έχουν άραγε την απαιτούμενη καθαρότητα; Τρέχει λοιπόν και ρωτά τον ραβίνο. Ναι, αποφαινεται ο ιερομάντης, δεν υπάρχει κανένας λόγος να μην τα χρησιμοποιήσουν. Είναι κοσέρ και καλοδεχούμενα, ακόμα και για την ημέρα του Πάσχα, όπου κάθε οικογένεια πρέπει να δείχνει την μεγαλύτερη προσοχή και ευλάβεια.

● Αυτή η ανεκτικότητα είναι αποτέλεσμα της πλήρους εγκαρδιότητας που βασιλεύει ανάμεσα στους Εβραίους και στους Έλληνες, κυρίως αν σκεφτεί κανείς τον φανατισμό και την ανελαστικότητα που θριαμβεύει εκείνη την εποχή και επιβάλλει σε όλους, κατά τρόπο υπερβολικό, την αυστηρή, σχολαστική και λεπτομερή τήρηση των θρησκευτικών καθηκόντων. Και είναι ακόμη αξιοσημείωτη γιατί αποτελεί παρέκκλιση από μία ιερή απόφαση του Chulhan Arouh που απαγορεύει την ανταλλαγή δώρων με τους χριστιανούς.

επ' ευκαιρία των ορθόδοξων και των εβραϊκών γιορτών. Παρά την απαγόρευση, πολλές εβραϊκές οικογένειες στέλνουν γλυκίσματα και λιχουδιές που ετοιμάζουν για τους Έλληνες γείτονες κατά τις ορθόδοξες γιορτές. [...]

[...] The Orthodox clergy of all ranks harbours the most benevolent feelings towards the Jews. At every opportunity, it preaches harmonious relations and sympathy among fellow citizens. The Patriarch of Constantinople set an example himself by introducing into his circulars exhortations for brotherhood among the religions. ● Following a lasting and irrefutable tradition from the time of Eustathius and Symeon, the bishops of Thessaloniki overtly manifest a sincere friendship towards the local Jewish community. Someone among them, in the early 18th century, demonstrated such good feelings that on the occasion of Good Friday, he sent his neighbor, a Jew, a basket of eggs. That year, Orthodox Easter coincided with the Jewish Passover (Pesach). According to the Greek Orthodox tradition, a great number of eggs are consumed at Easter. The gift came at the right time. ● But our Jew showed some hesitation: according to the old customs, the food consumed throughout the week of the Passover should be pure. "Are these eggs of the required purity," he ran to ask the rabbi. "Yes," the rabbi replied. "There is no reason not to eat them. It is kosher and welcomed, even for Passover, when each family must show the greatest observance." ● This tolerance is the result of the cordiality that reigned between the Jews and the Greeks, especially if one considers the fanaticism and the intolerance that triumphed at that time and imposed on all the strict, meticulous and detailed observance of the religious duties. And it is still remarkable because it is a deviation from a holy decision by Chulhan Arouh that prohibits the exchange of gifts with Christians on the occasion of Orthodox and Jewish holidays. Despite the ban, many Jewish families sent sweets and delicacies that they prepared for their Greek neighbors during Orthodox holidays. [...]

Εορτασμός του Εβραϊκού Πάσχα. Σουλ. Rog. Viollet, 18x24 εκ., Αρχείο Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης ● Celebration of the Pesach. Rog. Viollet collection, 18 x 24 cm., Thessaloniki History Centre Archive

[...] Μεγάλος αριθμός μαγικών πρακτικών έχουν πραγματοποιηθεί μέσα στο εβραϊκό νεκροταφείο. Σημειώνουμε τις πιο χαρακτηριστικές: για να επιστρέψει ο άπιστος σύζυγος στη γυναίκα του, έπρεπε να θαφτεί στη κεφαλίδα ενός πεθαμένου που να είχε δολοφονηθεί με μαχαιριές, ένα αυγό και ένα κουτάλι πάνω στα οποία να είχαν γραφτεί μαγικές φόρμουλες. ● Ως αποτελεσματική θεραπεία κατά του φόβου χρησιμοποιούταν χώμα από τρεις πρόσφατους τάφους, λιγότερα από τρεις ημέρες. Δίπλα στον τάφο ενός ευσεβή θάβονται το μπουτί και το κεφάλι μιας κότας και ενός κόκορα που χρησιμοποιήθηκαν στην εκτέλεση μιας kappará. Αυτή η πρακτική έχει τις ιδιότητες ενός ελιξίριου. ● Οι Ελληνίδες χρησιμοποιούσαν επίσης το εβραϊκό νεκροταφείο για να πραγματοποιήσουν πρακτικές μαγείας. Έθαβαν σε αυτό μαλλιά, σαπούνι με καρφίτσες, αυγά και κουτάλια στα οποία έγραφαν μαγικές φόρμουλες. Ο συγγραφέας αυτών των σειρών έχει βρει στο νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης ένα ξύλινο κουτάλι σκεπασμένο στις δύο πλευρές από ακαταλαβίστικες λέξεις με αραβικούς χαρακτήρες. [...]

[...] A great number of magical practices have taken place in the Jewish cemetery. We note the most typical: for the return of an unfaithful husband to his wife an egg and a spoon on which magical formulas had been written had to be buried on the side of the head of a dead man who had been stabbed to death. ● As an effective cure against fear, they used soil from three fresh graves, less than three days old. Next to the grave of a devout Jew they bury the leg and the head of a hen and of a cock that were used for the execution of a kappará. This practice has the qualities of an elixir. ● Greek women also used the Jewish cemetery to practice magic. There, they buried that hair, soap with pins, eggs and spoons in which they wrote magic formulas. The author of these lines has found in the cemetery of Thessaloniki a wooden spoon covered on both sides by incomprehensible words in Arabic characters. [...]

[...] 1901, καλοκαίρι. Επικρατεί πρωτοφανής ανομβρία, που προκαλεί μεγάλες καταστροφές στην ύπαιθρο και ξεραίνει τα καπουτζηδιανά αμπέλια. Οι τρεις βασικές εθνότητες της πόλης μας, όπως συμβαίνει πάντα στις θεομηνίες, θυμήθηκαν η καθεμιά τον Θεό της και με προσευχές, δεήσεις και λιτανείες τον παρακαλούσαν να στείλει την πολυπόθητη βροχή. Μέχρι και οι λιγοστοί δερβίσηδες του Μεβλεχανέ φόρεσαν τα γιορτινά τους και χόρεψαν στους μπαχτσέδες, για να κάνουν τον Θεό να βρέξει. Ο Μητροπολίτης Αθανάσιος Β' Μεγακλής οργάνωσε μεγάλη λιτανεία «προς επίκλησιν του Θεού Ελέους». (...) Την άλλη μέρα έβρεξε καταρρακτωδώς... [...]

[...] In the summer of 1901 there was an unprecedented drought that caused great disasters in the countryside and dried up the vines. The three main ethnicities of our city, as always happens during natural disasters, remembered their own God and with prayers, orisons and litanies and asked him to send the desired rain. Even the few dervishes of the Mevlevihane wore their festive clothes and danced in the gardens to make God rain. The bishop Athanasios II Megaklis organized a great litany "to invoke the Divine Mercy". (...) The next day it rained torrentially... [...]

Άποψη του κόλπου από το εβραϊκό
νεκροταφείο. Φωτογραφικό Αρχείο ΕΛΙΑ–ΜΙΕΤ
● A Twilight View of the Bay taken from the
Jewish Cemetery. ELIA–MIET Photographic
Archive

ΠΑΛΙΜΨΗΣΤΟ: ΧΡΗΣΕΙΣ, ΕΠΑΝΑΧΡΗΣΕΙΣ, ΑΠΟΣΙΩΠΗΣΕΙΣ

Κεφ. 5

Ο πολυεπίπεδος αστικός ιστός της Θεσσαλονίκης ενσωματώνει τόσο ίχνη συνέχειας της ετερόκλητης κληρονομιάς της πόλης, όσο και κενά ή διάσπαρτα θραύσματα που μαρτυρούν ασυνέχειες, απαλοιφές και απουσίες κάποτε ζωντανών κοινοτήτων. Μέσα από σημαντικές μεταβάσεις όπως η ενσωμάτωση στην ελληνική επικράτεια το 1912, δραματικές ροές όπως η ανταλλαγή πληθυσμών του 1923 και τον μετασχηματισμό των κτιρίων και του δημόσιου χώρου, η πόλη διαμόρφωσε τη σύγχρονη ταυτότητά της. Ταυτόχρονα, καταστρεπτικά γεγονότα, όπως η μεγάλη φωτιά του 1917, και το κρίσιμο, ανοιχτό τραύμα της εξόντωσης της εβραϊκής κοινότητας, φέρουν την αίσθηση της απώλειας και του κατακερματισμού που ορίζει επίσης τον αστικό χώρο.

↳ Αυτή η ενότητα παρουσιάζει επιλεγμένα στιγμιότυπα από αυτές τις στιγμές μετάβασης, μετασχηματισμού και ασυνέχειας όπως πήραν υλική μορφή σε αρχιτεκτονικά λείψανα, μνημεία και ορόσημα, ή όπως αντικατοπτρίζονται στην παρουσία διαφορετικών κοινοτήτων που οικειοποιήθηκαν και επαναχρησιμοποίησαν τους ιερούς τόπους της πόλης, αλλά και που σε κρίσιμες στιγμές βρήκαν καταφύγιο σε αυτούς. Αυτά τα θραύσματα, κάποια από τα οποία ίσως είναι λιγότερο γνωστά ή ορατά σήμερα, μαρτυρούν το πολυφωνικό παρελθόν της Θεσσαλονίκης, αλλά προσφέρουν, παράλληλα, τη δυνατότητα να ξανασκεφτούμε τις κοινότητες που το καθόρισαν, καθώς και να το φανταστούμε εκ νέου ως σημείο αναφοράς συνυφασμένων προσωπικών γεωγραφιών του εκτοπισμού, της διασποράς και του ανήκειν.

Στέλιος Φαϊτάκης, *Το 1917*, Μεικτή τεχνική, 2017 ● Stelios Faitakis, *1917*, Mixed media, 2017

Palimpsest: Uses, Re-Uses, Erasures

Chap. 5

Thessaloniki's multi-layered urban fabric embeds vestiges of continuity of its diverse legacies as well as gaps or dispersed fragments that echo discontinuities, erasures, and the absence of once vibrant communities. Through major transitions such as the integration to the Greek nation - state in 1912, dramatic flows such as the 1923 population exchange and the transformation of buildings and public space, the city shaped its modern identity. At the same time, destructive events such as the great fire of 1917, and, crucially, the unhealed trauma of the annihilation of its Jewish community, bear a sense of loss and fragmentation that also defines urban space.

↳ *This section presents selected snapshots of these moments* of transition, transformation and erasure as materialised in architectural remains and iconic monuments or reflected in the presence of different communities that successively reused, converted or found refuge in the city's sacred sites. These snapshots and fragments, some of which are perhaps less known or visible today, offer testimony to Thessaloniki's multi-vocal past but also, provide entry points to revisiting the communities that shaped it and reimagining it as a nexus of entangled geographies of displacement, diaspora and belonging.

Αγία Σοφία Aghia Sofia

[...] Οι Τούρκοι σε αντίθεση με τη συνηθισμένη συνήθειά τους καταστροφής, ή τουλάχιστον απόκρυψης με σοβά, των μορφών στις ελληνικές εκκλησίες που μετέτρεψαν σε τζαμί, επέτρεψαν να παραμένουν όλες τις μορφές της Αγίας Σοφίας, με εξαίρεση ενός κομματιού στο κέντρο το οποίο αντικαταστήσαν με μια αραβική επιγραφή, ίσως σοκαρισμένοι από ένα τεράστιο ανθρώπινο πρόσωπο, που έχω δει συχνά σε ελληνικές εκκλησίες και το οποίο συνήθως φέρνει έγγραφη τη λέξη Παντοκράτωρ ● [...] Είναι συνήθεια να δέχονται τους Χριστιανούς να δούνε τα τζαμιά της Θ., που ήταν κάποτε εκκλησίες, πιθανόν γιατί ο ιμάμης παίρνει μια συνδρομή για αυτό. [...]

[...] The Turks, contrary to their usual custom of destroying, or at least of hiding with a coat of plaster, the figures in the Greek churches which they have converted into mosques, have allowed all the figures of St. Sophia to remain, with the exception of a piece in the centre, which they have replaced with an Arabic inscription, perhaps after having been shocked by the previous piece: an enormous human face looking down at them, as I have frequently seen in Greek churches, and which is generally inscribed with the word "Pantocrator". ● [...] It is the custom to admit Christians to see the mosques of Salonica, which once were churches, probably because the imam receives a fee by it. [...]

Η Αγία Σοφία καμένη μετά από πυρκαγιά.
Συλλογή Rog. Viollet, Αρχείο Κέντρου Ιστορίας
Θεσσαλονίκης ● Aghia Sophia destroyed after
fire. Rog. Viollet Ccollection, Thessaloniki History
Centre Archive

Άγιος Δημήτριος
St. Dimitrios

Άγιος Δημήτριος. Εσωτερικό του καμένου βυζαντινού ναού του Αγίου Δημητρίου / E. A. Hekimoglou & Ch. K. Papastathis, *The Great Fire of Thessaloniki* (1917), En. Manos, Thessaloniki, 2010 ● Saint Demetrius [Église byzantine de St. Demetre]. The interior of the burnt Byzantine basilica of Saint Demetrius / E. A. Hekimoglou & Ch. K. Papastathis, *The Great Fire of Thessaloniki* (1917), En. Manos, Thessaloniki, 2010

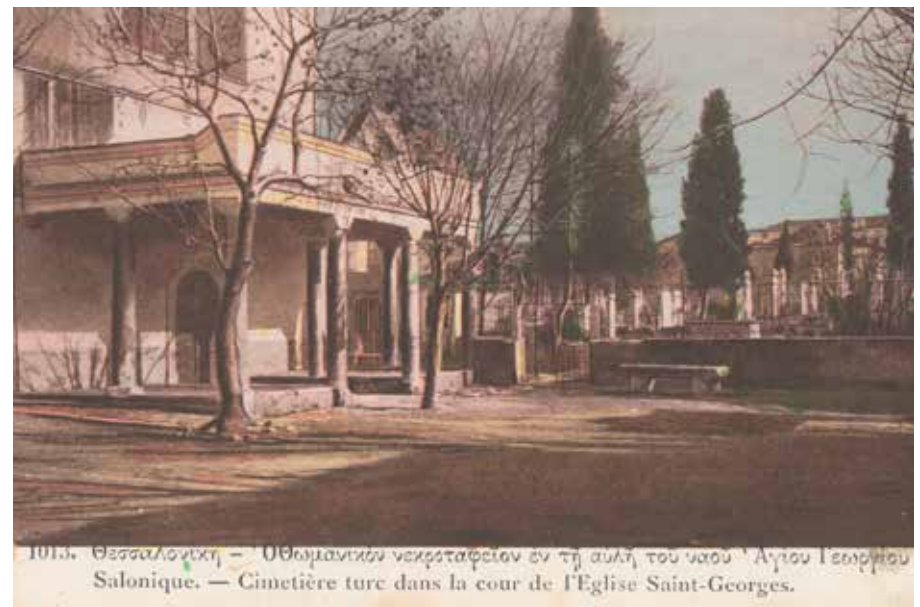
Ροτόντα Rotunda

[...] Στη Θεσσαλονίκη, δεν είναι μόνο οι Εβραίοι νεκροί που έτυχαν τέτοιας μεταχείρισης σαν να άξιζαν λιγότερο από τη γη που κατοικούσαν και τις πλάκες που τους κάλυψαν. Τα κοιμητήρια των Μουσουλμάνων και των Μασαμίν είχαν ήδη εξαφανιστεί κάτω από καινούριους δρόμους και κτίρια. Με την εξαίρεση του Μαυσωλείου του Μουσά Μπαμπά, δυο-τρεις τάφους στη Ροτόντα, μια σαρκοφάγο στη δυτική πλευρά της Αγίας Σοφίας, και άλλη μια μεγαλύτερη στον κήπο του Γενί Τζαμί, δεν υπάρχει κυριολεκτικά τόπος ανάπαυσης για τους νεκρούς των Μουσουλμάνων στην πόλη σήμερα. [...]

[...] In Salonica, it was not only the Jewish dead who were treated as though they were less valuable than the land they occupied and the slabs that covered them. The city's Muslim and Ma'amin graveyards had already vanished under new roads and buildings. With the exception of the mausoleum of Mousa Baba, a couple of tombs in the precinct of the Rotonda, a sarcophagus stored in the west side of Ayia Sofia, and another grander one in the garden of the Yeni Djami, there is virtually no resting-place for the Muslim dead in the city today. [...]

Άποψη του ναού του Αγίου Γεωργίου (Ροτόντα), π. 1900. Φωτογραφία, Βρετανική Σχολή Αθηνών ● View of the temple of St. George (Rotunda), c.1900 . Photograph, British School at Athens

1013. Θεσσαλονίκη - Οθωμανικόν νεκροταφείον εν τῇ αὐλῇ τοῦ ναοῦ Ἀγίου Γεωργίου
Salonique. — Cimetière turc dans la cour de l'Eglise Saint-Georges.
Οθωμανικό νεκροταφείο δίπλα στη Ροτόντα
Edit. Librairie Francaise, Αρχείο Κέντρου
Ιστορίας Θεσσαλονίκης ● Muslim cemetery in
Rotunda's yard / Edit. Librairie Francaise,
Thessaloniki History Centre Archive

Εσωτερικό από το Γενί Τζαμί πριν μετατραπεί σε Αρχαιολογικό Μουσείο, πηγή: Εθνικό Ιστορικό Μουσείο ● Interior of Yeni Camii before its conversion to an Archaeological Museum, source: National Historical Museum

Άποψη τμήματος του μεγάλου και ιστορικού εβραϊκού νεκροταφείου βορειοανατολικά της σχολής Ινταντιέ (μετέπειτα Φιλοσοφικής), διακρίνεται το απαλλοτριωμένο μέρος του κατά μήκος των τειχών. Το 1890 απαλλοτριώθηκε μια φαρδιά λωρίδα κατά μήκος των τειχών για να κτιστή η σχολή Ινταντιέ και να διαμορφωθεί το άνω τμήμα της λεωφόρου Χαμηντιέ. Το εβραϊκό νεκροταφείο καταλάμβανε όλη την περιοχή του σημερινού Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου καταστράφηκε δε ολοσχερώς κατά την διάρκεια της γερμανικής κατοχής. Συλλογή καρτ-ποστάλ του Άγγελου Παπαϊωάννου, ΕΛΙΑ-MIET Θεσσαλονίκη (περιγραφή λεζάντας από τον Α. Παπαϊωάννου) ● Partial view of the large and historic Jewish cemetery northeast from the School Idadiye (afterwards Faculty of Philosophy), the expropriated part of it is visible along the walls. In 1890, a wide strip along the walls was expropriated in order to build the Idadiye School and to configure the upper part of the Hamidie Avenue. The Jewish cemetery occupied the entire area of today's Aristotle University and was destroyed completely during the German occupation. Collection A. Papaioannou, ELIA-MIET Thessaloniki, (caption description by A. Papaioannou).

Άποψη της αίθουσας προσευχής του Χαμιντιέ Τζαμί (Γενί Τζαμί) προς το μιχράμπ (Yıldız Esas Evrakı Defterleri, Başbakanlık Osmanlı Arşivi)
 ● A view of Hamidiye Camii's (Yeni Cami) prayerhall towards the mihrab / (Yıldız Esas Evrakı Defterleri, Başbakanlık Osmanlı Arşivi)

Η στοά του Αλατζά Ιμαρέτ «Πυροπαθείς από την πυρκαγιά βρήκαν καταφύγιο στο Αλατζά Ιμαρέτ, ένα τζαμί που χτίστηκε το 1484. Ο στρατιώτης που έκανε τη φωτογραφία νόμιζε ότι απεικόνισε την Αγία Σοφία». E. A. Hekimoglou & Ch. K. Papastathis, *The Great Fire of Thessaloniki* (1917), En. Manos, Thessaloniki, 2010 ● The arcade of the Aladja Imaret [Réfugiés sous les arcades de l'église St Sophie] "Victims of the fire found shelter at Aladja Imaret, a mosque built in 1484. The soldier who captioned the photograph thought erroneously that St Sophia was depicted". E. A. Hekimoglou & Ch. K. Papastathis, *The Great Fire of Thessaloniki* (1917), En. Manos, Thessaloniki, 2010

Φωτογραφία τραβηγμένη από τα ΝΑ της πόλης που παρουσιάζει την Αγία Σοφία, το Διοικητήριο και αρκετούς μιναρέδες (τζαμιά) που σώθηκαν από την φωτιά του 1917. Εικόνα από το βιβλίο του Χρίστου Ζαφείρη, *Εν Θεσσαλονίκη: Μετά την φωτιά του 1917, Εξάντας, Θεσσαλονίκη, 1994* ● Photograph taken from the southeast after the fire of 1917. It shows St. Sophia, the administration building and several minarets that survived the fire. Taken from the book by the author Christos Zafiris, *In Thessaloniki: after the 1917 Fire, Exantas, Thessaloniki, 1994*.

KOINOI

IEPOI

TOΠOI

SHARED

SACRED

SITES

Συνεργαζόμενοι φορείς

Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης
 Αρχείο Χαρτογραφικής Κληρονομιάς
 Βρετανική Σχολή Αθηνών
 Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης
 ELIA-MIET
 ELIA-MIET Θεσσαλονίκης
 IDEMEC – CNRS – Aix- Marseille University
 Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, Θεσσαλονίκη
 Μουσείο Μπενάκη
 Mucem
 Κεντρική Βιβλιοθήκη ΑΠΘ
 Κρατικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης
 Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης
 SATIS – Aix- Marseille University

Collaborating Institutions

Archeological Museum of Thessaloniki
 Cartographic Heritage Archives
 British School Athens
 Jewish Museum of Thessaloniki
 ELIA-MIET
 ELIA-MIET Thessaloniki
 IDEMEC – CNRS – Aix- Marseille University
 Museum of Byzantine Culture, Thessaloniki
 Benaki Museum
 Mucem
 Central Library AUTH
 State Museum of Contemporary Art
 Thessaloniki History Centre
 SATIS – Aix- Marseille University

ΜΕΓΑΣ ΔΩΡΗΤΗΣ / MAJOR DONOR

ΙΔΡΥΜΑ ΣΤΑΥΡΟΣ ΝΙΑΡΧΟΣ
 STAVROS NIARCHOS
 FOUNDATION

Μακεδονικό Μουσείο
Σύγχρονης Τέχνης (ΜΜΣΤ)
Macedonian Museum
of Contemporary Art (MMCA)

Δήμος Θεσσαλονίκης / City of Thessaloniki

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ & ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ

HELLENIC MINISTRY OF
CULTURE & SPORTS

ΜΟΥΣΕΙΟ
ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

THESSALONIKI
MUSEUM
OF PHOTOGRAPHY

ΔΗΜΟΤΙΚΗ
ΠΙΝΑΚΟΘΗΚΗ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Nicholas J. and Anna K. Bouras
Foundation

Robert Bosch **Stiftung**

Η διοργάνωση εντάσσεται στο Παράλληλο Πρόγραμμα των
The project is part of the parallel program of

Thessaloniki
biennále:6
of Contemporary Art
ΠΕΡΙΣΤΑΣΙΑ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΤΕΧΝΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

52Δ

52ND DIMITRIA
CITY OF THESSALONIKI
DEPARTMENT OF CULTURE
AND TOURISM

ΧΟΡΗΓΟΙ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ / COMMUNICATION SPONSORS

ΕΠΙΛΟΓΕΣ

 Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ

makthes.gr

Η έκδοση *Κοινοί Ιεροί Τόποι* υλοποιήθηκε με αφορμή την ομώνυμη έκθεση, η οποία πραγματοποιήθηκε στο Μακεδονικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης (ΜΜΣΤ), το Μουσείο Φωτογραφίας Θεσσαλονίκης (ΜΦΘ) και το Γενί Τζαμί κατά την περίοδο 23.09–31.12.2017. Τον σχεδιασμό έκανε ο Δημήτρης Παπάζογλου. Για την στοιχειοθεσία των κειμένων χρησιμοποιήθηκαν οι ρέουσες γραμματοσειρές GFS Didot, Times, Zapf Dingbats, Akzidenz Grotesque. Τυπώθηκε στην Θεσσαλονίκη τον Δεκέμβριο του 2017, στο τυπογραφείο του Γιώργου Σκορδόπουλου, σε χαρτί Educa 70gsm και σε 500 αντίτυπα για λογαριασμό του Μακεδονικού Μουσείου Σύγχρονης Τέχνης.

The catalogue *Shared Sacred Sites* was published on the occasion of the homonymous exhibition, which was presented at the Macedonian Museum of Contemporary Art (MMCA), the Thessaloniki Museum of Photography (ThMP) and Yeni Camii from September, 23 to December 31, 2017. Designed by Dimitris Papazoglou. Typeset in GFS Didot, Times, Zapf Dingbats, Akzidenz Grotesque. Printed in Thessaloniki in December 2017, at Yorgos Skordopoulos' printing house, on 70gsm paper and 500 copies on behalf of the Macedonian Museum of Contemporary Art.

ΜΜΣΤ / MMCA 1. Κοινές Γενεαλογίες ● Common Genealogies

1.1 Ο Αβραάμ στην Χεβρώνα ● Abraham in Hebron

1.2 Ο Τάφος της Ραχήλ, αποκλεισμός και οικειοποίηση

● The Tomb of Rachel, Exclusion and Appropriation 1.3

Ο Προφήτης Ηλίας στο Κάρμηλο Όρος, έναν ειρηνικό κοινό ιερό τόπο ● Elijah at Mount Carmel, a Site of Peaceful Sharing

2. Η Δύναμη των Αγίων ● The Power of Saints

2.1 Οι Άγιοι Επτά Παίδες εν Εφέσω και οι Άνθρωποι του Σπηλαίου ● The Seven Sleepers and the People of the Cave

2.2 Η Συναγωγή της Γκρίμπα στη Τζέρμπα ● The Ghriba Synagogue in Djerba

2.3 Άγιος Γεώργιος. Γεφυρώνοντας της Θρησκείας ● Saint George. Spanning Faiths

3. Ευχές και Προσευχές. Μια κοινή γλώσσα ● Wishes and Prayers. A Common Language

4. Υπό τη Σκέπη της Μαρίας ● Under the Aegis of Mary

4.1 Ευαγγελισμός και Γέννηση ● Annunciation and Nativity

4.2 Ο Κήπος της Μαρίας στην Αίγυπτο ● Mary's Garden in Egypt

4.3 Η Παναγία των Ναυαγών ● Madonna of the Shipwrecked

5. Ορίζοντες ● Perspectives

5.1 Ψηφιακές Επιθυμίες ● Digital Desires

5.2 Η «επίσκεψη» των νεκρών ● Revisiting the Dead

5.3 Αμφισημίες ● Ambiguities

5.4 Περάσματα ● Passages

ΜΦΘ / ThMP 1. Η Τρισάγια Πόλη ● The Holy City

2. Τα Τείχη ● The Walls

3. Τα Βουνά ● The Walls

4. Τα Νησιά ● The Islands

5. Οι Σπηλιές ● The Caves

6. Οι τόποι της Παναγίας ● Sites Of the virgin

7. Ενδιάμεσοι χώροι ● In Betweens

8. Από τη μία όχθη στην άλλη ● From one shore to the other

ΓΕΝΙ ΤΖΑΜΙ / YENİ CAMII 1. Ένας κοινός κόσμος ● A Shared World: Perspectives of a Diverse City

2. Τελετές στο δημόσιο χώρο ● Ceremonies in Public Space

3. Ντονμέ / Μααμίν: Μια κοινότητα ανάμεσα σε δύο κόσμους ● Dönme / Ma'amin: a faith community in-between

4. Διασταυρώσεις: Θρησκευτικές πρακτικές και αλληλεπιδράσεις στην καθημερινή ζωή ● Crossings: Daily Interactions

5. Παλίμψηστο: Χρήσεις, επαναχρήσεις, αποσιωπήσεις ● Palimpsest: Uses, Re-Uses, Erasures